Toplum ve Bilim

45 BAHAR 1989

Macit Gökberk ile Söyleşi
Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi **Şevket Pamuk**
18. Yüzyıl İngiliz Tiyatrosu **Nazan Aksoy**
"Doğum Kontrolü"nün Hikâyesi **Nuriye Ortaylı**
Gurvitch Sosyolojisi **Kadir Cangızbay**
İdris Küçükömer Hocamız **Ahmed Güner Sayar**
Bir "İlan"ın Anlamlandırılması **Ayşe (Eziler) Kıran**
Reaganomics ve Mirası **Kemal Çakman**
Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği **Serpil Çakır**
"Kadınlar İçin" Siyasetin Önemi **Yeşim Arat**

Toplum ve Bilim

Birikim Yayıncılık ve Ticaret Ltd. Şirketi Adına Sahibi
Murat Belge
Yayın Kurulu
Korkut Boratav
Ayşe Buğra
Sencer Divitçioğlu
Ahmet İnsel
Şırın Tekeli
Zafer Toprak
Danışma Kurulu
Asaf Savaş Akat
Reşıt Canbeyli
Alan Duben
Suraiya Faroqhi
Nilüfer Göle
Ümid Hassan
Huricihan İnan
Deniz Kandiyotı
Nihal Kara
Çağlar Keyder
Şerif Mardin
İlber Ortaylı
Oğuz Oyan
Ayşe Öncü
Jale Parla
Ömür Sezgın
Burhan Şenatalar
İlhan Tekeli
Galip Yalman
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdullah Onay
Kapak ve Sayfa Düzeni
Alı Artun, Ümit Kıvanç,
Çığdem Dılbaz
Yönetim Yeri
Küçükayasofya Caddesı No.17-19/A
Sultanahmet-İstanbul
Tel: 512 17 34
Yazışma Adresi:
Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy
80820 İstanbul
Teknik Üretim
Perka A.Ş.
Baskı
Şefik Matbaası
Kapak Baskısı
Ayhan Matbaası

Toplum ve Bilim

45 BAHAR 1989 / ÜÇ AYLIK DERGİ

Macit Gökberk ile Söyleşi 5-13

Şevket Pamuk — **Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi** 15-17

Nazan Aksoy — **16. Yüzyıl İngiliz Tiyatrosunda Türklük İmgesi** 19-48

Nuriye Ortaylı — **"Doğum Kontrolü"nün Hikâyesi** 49-64

Kadir Cangızbay — **Felsefi-Kültürel Temeli Bakımından Gurwitch Sosyolojisi** 65-70

İLETİŞİ

Ahmed Güncr Sayar — **İdris Küçükömer Hocamıza Dair Düşünceler ve Hatıralar** 71-76

Ayşe (Eziler) Kıran — **Bir "İlan"ın Anlamlandırılması** 77-80

Kemal Çakman — **Reaganomics ve Mirası Üzerine Notlar** 81-89

BELGE

Serpil Çakır — **Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği** 91-97

KİTAP DEĞERLENDİRME

Yeşim Arat — **"Kadınlar İçin" Siyasetin Önemi** 99-101

bu sayıda...

Geçtiğimiz yılın Aralık ayında Türkiyeli sosyal bilimcilerin en büyüklerinden birini, Niyazi Berkes'i kaybettik. Berkes'in 1940'lı yıllarda, Behice Boran ve Muzaffer Şerif'le birlikte, üniversiteden atılması, Cumhuriyet Türkiye'sinde akademik hayata indirilen ilk büyük darbelerden birini oluşturuyor. Bu olaydan sonra Berkes, son derece kırgın olarak Türkiye'den ayrıldı ve ölümüne kadar yurt dışında yaşadı. Ama kafası ve yüreğiyle hep Türkiye'deydi, Türkiye her zaman siyasi ve insani kaygılarının merkezi, araştırmalarının nesnesi olarak kaldı.

Biz bu sayıda Berkes'i anmak amacıyla iki yazı yayınlıyoruz. Bunlardan biri, onun en yakın dostu ve fikir arkadaşı Prof.Dr. Macit Gökberk'le yapılmış bir söyleşi. Bu söyleşi, Berkes'in fikir hayatını belirleyen temel unsurların anlaşılmasına yaptığı katkının yanı sıra, bir insan olarak Berkes'i tanımak açısından da yararlı olabilir. İkinci yazı ise, Şevket Pamuk'un "Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi" başlıklı yazısı. Berkes'in iki ciltlik Türkiye İktisat Tarihi, 1969 ve 1970'de Gerçek Yayınlarının "100 Soruda" dizisinde yayınlanmıştı. 1988'de bu yayınevi, aynı dizi içinde Şevket Pamuk'un Türkiye iktisat tarihi üzerine yaptığı bir çalışmayı yayınladı. Dolayısıyla, Pamuk'un yazısı, genç bir iktisat tarihçisinin, Berkes'in genelde iktisat tarihine, özelde kendi çalışmalarına yaptığı katkıyla ilgili bir değerlendirme olarak görülebilir.

Türkiyeli sosyal bilimcilerin uzun yıllar Niyazi Berkes'in çalışmaları üzerine düşüneceklerinden, onlardan yola çıkan ve onları konu alan araştırmalar yapacaklarından eminiz. Dolayısıyla bu sayıda yayınladığımız iki yazıyı, bundan sonra yayınlayacağımız Berkes'le ilgili çalışmalara doğru atılan bir ilk adım olarak görüyoruz.

Nazan Aksoy'un bu sayıda yayınladığımız "16. Yüzyıl Tiyatrosunda Türklük İmgesi" başlıklı makalesi, yazarın "Rönesans İngiltere'sinde Türkler" konulu doçentlik çalışmasının bir bölümünden oluşuyor. Türkiye'nin Batıdaki imajı, bugün toplumun neredeyse bütün kesimlerinin üzerinde düşünüp tartıştığı bir konu haline gelmiş durumda. Bu ortamda, Aksoy'un doçentlik çalışmasının, İngiliz tiyatrosuyla ilgilenenlerin ötesinde, yaygın bir okur kesimi tarafından ilginç bulunması beklenebilir. Bu açıdan, çalışmanın bütününün yayınlanması çok sevindirici olurdu. Ama Türkiye'de akademik çalışmaların kitap haline gelmesinin uzun ve güç bir süreç oluştur-

duğunu göz önüne alarak, çalışmanın hiç olmazsa bir bölümünün yayınlanmasını yararlı bulduk.

Yayınlanmaya başladığı tarihten itibaren Toplum ve Bilim'in önemli bir amacı, Türkiye'deki sosyal bilim çalışmalarında ele alınan konulardaki değişmeler ve gelişmelerin okuyuculara yansıtılması olmuştur. Bu açıdan, son zamanlarda dergiye sık sık kadın araştırmalarıyla ilgili yazıların gelmesi, bu alanın giderek sosyal bilimcilerin ilgisini çekmeye başladığını gösteriyor. Derginin bu sayısı da, bu ilgi artışına işaret eden bir kaç yazıya yer veriyor. Nuriye Ortaylı'nın makalesi, doğum kontrolü konusunu, tarihsel gelişmesi içinde ele alıyor. Belge bölümünde Serpil Çakır, 1913 yılında kurulmuş olan "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği" nizamnamesini sunuyor. Kitap tanıtma bölümünde ise, Yeşim Arat'ın Şirin Tekeli'nin Kadınlar İçin adlı kitabıyla ilgili bir değerlendirmesini yayınlıyoruz.

Bu sayıda yer alan makalelerden biri de, Kadir Cangızbay'ın "Felsefi-Kültürel Temeli Bakımından Gurvitch Sosyolojisi" başlıklı makalesi. İletişi bölümünde, Ahmed Güner Sayar, Ayşe Eziler Kıran'ın ve Kemal Çakman'ın yazılarına yer veriliyor. Sayar, ölümünün ikinci yılında İdris Küçükömer "Hoca"yı anlatıyor. Eziler Kıran, geçtiğimiz Mart ayında Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan olağan dışı bir ilanı tartışıyor ve değerlendiriyor. Çakman'ın yazısı ise, özellikle "Reaganomics"in, yalnızca ABD'ye özgü bir olgu olarak kalmayıp 1980'li yılların siyasal ve ideolojik ortamını yansıtan ve etkileyen bir olgu olarak düşünüldüğü ölçüde, tartışılması gereken, önemli bir konuyu ele alıyor.

Geçen sayımızda kullandığımız kapak deseni, geçen yıl kaybettiğimiz arkadaşımız İbrahim Niyazioğlu'na aitti. Bu unutkanlıktan dolayı özür dilerken, Niyazioğlu'nu bir kez daha saygıyla anıyoruz. Yine geçen sayımızdaki bir diğer unutkanlığımız Stefanos Yerasimos'un "Pontus Meselesi (1912-1923)" başlıklı makalesine ilişkindi. Yazarın 1985-1988 Ocak ayları arasında gerçekleştirdiği ve Fransızca kaleme aldığı makalesi Türkçe'ye Şirin Tekeli tarafından çevrildi. Bu nedenle bir kez daha özür diliyoruz.

Macit Gökberk ile Söyleşi

— Niyazi Berkes'in bütün yaşamını hem bir arkadaş hem de bir bilim adamı olarak izleme fırsatınız oldu. Size bu bağlamda birkaç soru yöneltmek istiyoruz. İlk sorumuz şu: Niyazi Berkes, Cumhuriyet Türkiye'sinin yetiştirdiği ilk kuşak bilim adamlarındandı. Cumhuriyet Türkiyesi ona ne ifade ediyordu? Türk devrimini yaşamış oluşunun, bilim anlayışına bir çeşit "devrim romantizmi" kattığını düşünür müsünüz? Yani yeni bir kuşak olgusunun, belki sizler için de olduğu gibi, onun bütün yazdıklarını etkilemiş olduğu düşünülebilir mi?

• Çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, çökmemek için 200 yıldır denediği bir yöntem var. Ama isteyerek, ama istemeyerek, yarı gönüllü olarak, zaman zaman pazarlıklar yaparak tuttuğu bir yol var: Batı'ya yönelmek, Batı gibi olmak. Onun kesinliğe ulaşması, başarıya ulaşması, işte Niyazi için Cumhuriyet Türkiyesi'nin anlamı budur. Bu söylediklerimin içinde yalnız Niyazi yok, ben de varım, bütün bir kuşak var, bütün bir Cumhuriyet kuşağı var. Bu kuşak için Cumhuriyet Türkiye'sinin anlamı bu. Başka bir soru daha vardı, bir "romantizmden" söz ettik...

— Evet, bir tür "devrim romantizmi."

• Bu devrim romantizmini de doğal saymak lazım. Çünkü Niyazi, Cumhuriyet ilan edildiği zaman 15 yaşındaydı. 1908 doğumlu olduğuna göre, 1923'te 15 yaşında... İstiklal Savaşını, Kurtuluş Savaşını da katarsanız, 12 yaşından başlayarak Türkiye'yi Cumhuriyete götüren gelişmenin etkileri altında, bir çeşit baskısı altındadır. Bu 12-15 yaş arası dönem de, insanın dışarıya en açık olduğu, dışardan gelen etkileri en gergin biçimde algıladığı, benimsediği bir dönemdir. Niyazi ve benim kuşağım, devrim yıllarını bu ergenlik yaşlarında yaşamışlardır. Bu öyle bir yaşantıdır ki, bütün ömür boyunca unutulmaz. Daha doğrusu, bütün karaktere biçim veren, karakteri kuran bir yaşantıdır. İşte Niyazi'yi buradan yola çıkarak anlamak gerekir.

Sonra bir de Kıbrıs'lı yanı var Niyazi'nin. Kıbrıs o zaman bir İngiliz kolonisiy-

di. Bir koloni yurttaşı da, zaten her zaman bir sıkıntıda duyar kendini, özgür değildir. Şimdi, bu duygudan kurtulmuş olmak, Kurtuluş Savaşı'nın zafere ulaşması, bütün bunlar tabiî muazzam şeyler o yaştaki bir insan için. Bunların bütün karakteri gibi bilimsel çalışmalarına, bilimsel tutumuna da elbette etkileri olacaktır. "Romantizm" diyorsunuz, o da pek doğal bence. Çünkü bütün devrimlerde romantik bir taraf vardır. Devrim demek, kurulu düzeni değiştirmek, yeni bir dünya, özlenen bir dünya kurmak demektir. Bu da pek gerçeğe uyan bir şey değildir, duygusal bir yönü de vardır. Romantizm de zaten düşsellik demektir, duygusallık demektir. Daha doğrusu bu ögelerden ayıramayacağımız bir görüş, bir tutumdur romantizm. Nitekim bütün ideolojilerde de bu vardır. İdeolojiler, bilimsel bir kılıf içinde pek çok duygusal ögeyi içeren oluşumlardır. Dolayısıyla Niyazi'nin bilimsel çalışmalarında romantik bir renk görüyorsanız, bu gayet doğaldır.

— Bu romantizme rağmen, Osmanlı'yı en az yargılayan gene Niyazi Berkes sanki...

• Evet burada Osmanlı'ya ilişkin tutumuna geliyoruz. Osmanlı, Niyazi için, veya kuşağının onun gibi düşünen bütün aydınları için, tarih sahnesine anakronizmle, çağa uymayan bir biçimde ayak atmış bir devlet. Osmanlı İmparatorluğu, resmen, yani devlet olarak, 1299'da, yani 13. yüzyıl bitip 14. yüzyıl başlarken kuruluyor. 14. yüzyılda Avrupa'ya bakın: Rönesansı hazırlayan bir dönem, ekonomik bakımdan ve fikir akımları bakımından fıkır fıkır kaynayan bir dönem. Bu 14. yüzyılda başlayan Osmanlı ise, sonuna yaklaşıncaya kadar, taa Tanzimat'a kadar İslam ortaçağı içinde kalmıştır. Asıl hazin olan, yanıbaşında yer alan ve daha sonra dünya tarihine yön verecek olan gelişmeye kapalı kalışı, ondan habersizmiş gibi yaşamasıdır. 1683'te İkinci Viyana Kuşatması yer alıyor. Viyana ise, Avrupa'nın göbeği demek. Yani Osmanlı Avrupa'nın göbeğine gidiyor ve Avrupa'yla hiç ilgilenmiyor. Talandı, ganimetti, yalnız bunları düşünüyor. Oysa 1683 öncesinde Rönesans olmuş, hümanistler yetişmişler, Copernicus ve Galilei ile yeni bir doğa anlayışı ortaya çıkmış. Sonra Descartes'ın **Meditasyonlar**'ı, **Felsefe Üzerine Düşünceler**'i yayınlanmış, Hume, **İnsan Zihni Üzerine Araştırmalar**'ı yazmış... Newton'ın **Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri** çıkmış ki bu, Copernicus'dan beri süren doğa anlayışımızın artık son büyük olgunluğu, son büyük aşaması. Aydınlanmaya yol açan bütün bu gelişmeler ya olmuş, ya da olmak üzere. Osmanlı ise bütün bunlardan habersiz. Viyana burnunun dibinde, onun bunlardan haberi yok. İşte Niyazi, Osmanlı'yı böyle görüyordu, böyle görüyorduk. Tarih sahnesinde bir anakronizm olarak, bir aykırı adım olarak, öyle olduğu için de sonuna kadar başarısız kalmış olarak...

• *Bütün bunlara rağmen, Niyazi Berkes, döneminin eli kalem tutan, yazan kesiminin çoğunluğuna oranla çok daha fazla sürekliliği arayan bir insan gibi geliyor bana. Mesela Türkiye'nin çağdaşlaşmasından sözettiği zaman konuyu 18. yüzyıldan başlatıyor. 19 Mayıs 1919'dan başlamaktansa, taa 18. yüzyıldan olaya bakıyor. Yani hem o devrin romantizmini taşıyan bir kişi, hem de süreklilik arayan bir insan. Bunu nasıl açıklıyorsunuz?*

• Bana sorarsanız, Niyazi'nin bilimsel misyonu, bu sürekliliği yakalamaktır. Yani Cumhuriyetin getirdiği ilerleme anlayışının nerede başladığını göstermektir. Bu da çok haklı bir çabadır çünkü sekülarizm dediğimiz şeyle ilgilidir. Sekülarizm, Latince "çağ" demek olan seculum'dan geliyor ve çağdaşlaşmak demek. **Türkiye'de Çağdaşlaşma** da, bence, Niyazi'nin bütün bilimsel görüşünün ve dünya görüşünün temel kitabıdır. Onun görüşlerini orada aramak gerekir. Çağdaşlaşma kavramı, Antik Çağda ortaya çıkan, Ortaçağda bin sene karanlıkta kalan, Rönesans'la tekrar ortaya çıkan bir tutumu içeriyor. Bu dünyaya yönelişi, bu dünyayı anlamaya yönelişi içeriyor. İşte Niyazi bu anlamda bizdeki çağdaşlaşmayı, başlangıcından alarak Cumhuriyete kadar getiriyor. Yanılmıyorsam **Türkiye'de Çağdaşlaşma** Mustafa Kemal'le biter. Yani bu gelişme onda doruğuna ulaşır.

— Olayların zaman perspektifi içinde işlenişi ve gelişme fikri gerçekten önemli Niyazi Berkes'te. Önemli olan ikinci bir olgu daha var: Eserlerine baktığımızda, onun her konuda yazmış olduğunu görüyoruz. İktisat yazmış, iktisat tarihi yazmış, folklorla uğraşmış, edebiyat üzerine bir çok makalesi var, felsefe çalışmaları var, sosyolog, siyaset bilimcisi... Sizce bu dönemde, 20. yüzyılda, Türkiye neden böyle bir "ansiklopedist" yetiştiriyor?

• Niyazi sosyal bilimci olduğu için bütün bu alanlarla ilgili...

— Ama diğer sosyal bilimciler o kadar çeşitli alanlarla ilgili değiller?

• O kadar farklı alanlarda uzmanlaşmış değiller diyelim... Niyazi'nin bu özelliği felsefeciliğinden geliyor. O asıl felsefecidir, felsefeciliğiyle ansiklopedistliği iç içe girmiştir. Biz Niyazi'yle birlikte yetiştik. Bizim zamanımızda felsefe bölümü felsefeyle birlikte sosyoloji ve psikolojiyi de içeren bir bölümdü. Liselerde felsefe grubu var ya, oraya öğretmen yetiştirmek üzere kurulmuştu. Psikolojiyi de, sosyolojiyi de, felsefeyi de bilecektiniz. Niyazi sonradan sosyolojiye ağırlık verdi, ben felsefede kaldım. Ama zannediyorum bu felsefe formasyonu sözettiğiniz çok yönlülüğü kendisine kazandırmıştır.

*— O zaman akla başka bir soru geliyor. Felsefeyle uğraşan insanın, toplumsal sorunların ötesinde bir perspektife sahip olduğunu, ya da toplumsal sorunlara değinse bile, onları çok daha derin ve geniş bir perspektiften ele alan, onları çok daha gerilerden bakarak çözmeye çalışan bir insan olduğunu düşünüyoruz. Oysa Niyazi Hoca güncel politikayla son derece ilgili bir insandı. Yazdıklarına çizdiklerine, özellikle **Yön**'de yazdıklarına baktığımızda, hem felsefenin verdiği uzak perspektifi görüyoruz, hem de aktüel politikanın içinde olduğunu görüyoruz.*

• Efendim Niyazi, hem o dediğiniz güncel yazılarıyla, hem de bilimsel çalışmalarıyla, hep istediği Türkiye'yi açığa çıkartmak, onun anlaşılmasına yardımcı olmak çabasındadır. Onun içindir ki ilgilendiği gelişmeyi, 200 yıl öncesine giderek, ışığın parlamaya başlamasından alarak, günümüze kadar getirmeyi başarmıştır sanıyorum.

— Peki nerede yönetime ters düştü ve perseküsyona uğradı Niyazi Hoca?

Bu kadar çok yönlü, Türkiye'ye bu kadar bağlı bir kişi nasıl oluyor da ters düşüyor?

• Efendim, onun hayatındaki en büyük dönüm noktası, Ankara'da fakülteden çıkarılması olmuştur. Bu olay onun için bütün hayatı boyunca çözemediği bir düğüm ve eski deyimle içinde bir ukde olarak kalmıştır. Niyazi'nin ondan sonraki bütün hayatı, haksızlığa uğramış bir insanın haksızlığı bir türlü hazmedememesi, haksızlığa isyanı olarak yorumlanabilir. Hep bunun sıkıntısı içindeydi, davranışlarının pek çoğu, bu sıkıntının yansıması olarak yorumlanabilir. Olay, biliyoruz, çok partili döneme, demokrasiye geçişin arifesinde yer alıyor. O zamanki tek parti rejimi sağa kayıyor. Kültür alanında bu sağa kaymanın ilk temsilcisi o günlerin milli eğitim bakanı Reşat Şemsettin Sirer olmuştur. Sirer "Anadolucu" diye bilinirdi. Bu Anadoluculuk bir ufuk darlığı getiriyor. Oysa ondan önce Hasan Ali Yücel var. Çevirilerini, o yayınladığı klasikler dizisini düşünürsek, hümanist denilebilir Hasan Ali Yücel'e. Onun yerine Anadolucu Sirer geliyor ve bir perspektif darlığını birlikte getiriyor. Amerika'nın demokratik havası içinde yetişmiş, Amerika'dan yeni gelmiş bu üç arkadaş (Behice Boran, Muzaffer Şerif, Niyazi Berkes), sağa kayan rejimin bu darlığına bir duvara çarpar gibi çarptılar ve dağıldılar. Onlar üniversiteden doğal idari yollarla çıkarılmadılar, Mecliste bütçe görüşmeleri sırasında kadroları kaldırıldı, o şekilde atıldılar. Bunu hiç unutamadı Niyazi, çok ağır geldi kendisine. İtibarının iade edilmesi anlamına gelecek en küçük işe bile razıydı. Biz de çok uğraştık, ama bu itibar iadesi gerçekleşmedi.

Buradan gitti (ki kendisi "kovularak gitmek zorunda kaldığım" derdi). Rahatı çok yerindeydi. Akademik güvenlik, itibar, meslektaşlar, kütüphaneler... Çalışmalarıyla haklı olarak dünyaca ün kazanmış, bir de ev sahibi olmuştu. Burada kalsaydı ne ev sahibi olurdu, ne de dünyaca ün kazanırdı.

*— Niyazi Hoca 1960'tan sonra son derece popüler oldu. **Yön**'de yazdı, kitapları birkaç kez basıldı. Türkiye'ye dönseydi bir çeşit iade-i itibara uğramaz mıydı sizce?*

• Olmadı, kendisinin şiddetle istemesine rağmen olmadı. 12 Mart'tan önce gelmek üzereydi. Tam o sırada darbe oldu, bir çok aydın tutuklandı. O zaman gelmekten vazgeçti ve sonra da çok geç oldu, gelemedi artık.

— Gene Berkes'in düşüncesine dönersek, acaba onun sosyoloji çalışmalarında, diğer alanlarda verdiği ürünlerde ve topluma bakışında, üniversiteden sonra Amerika'da gördüğü eğitimin önemli bir etkisi olduğunu söyleyebilir miyiz? Yani bir Anglo-Sakson ülkesinde eğitim görmesi acaba Niyazi Hocanın çalışmalarını ne ölçüde etkiledi?

• Pek çok etkilemiş olması gerekir. Burada doğru dürüst bir sosyoloji eğitimi görmemişti. O zamanlar asıl Mehmet İzzet sosyoloji okuturmuş. Ben girdiğimde gitmişti. Bize İsmail Hakkı Baltacıoğlu sosyoloji okuttu. Ama o sosyolog değil pedagogdu, sosyolojiye vekaleten bakıyordu. Anlattığı sosyoloji, dört derste Durkheim'ın beş on basmakalıp kavramını ve fikrini gözden geçirmekten olu-

şuyordu. Orada edindiği bilgilerle Niyazi'nin yaptığı şeyleri yapmasına, yazdıklarını yazmasına imkân yoktu. Elbette sosyolojiyi Amerika'da öğrenmişti.

— Eğer Amerika'ya değil de, diyelim Almanya'ya gitmiş olsaydı o dönemde, fikirleri farklı bir doğrultuda oluşabilir miydi?

• Pek sanmıyorum. Çünkü demin söylediğim gibi, Niyazi için büyük yaşantı Türk devrimi olmuştur, o devrimi büyük bir coşkuyla yaşaması olmuştur. Amerika'daki sosyoloji eğitimi de bunun üzerine yükselmiştir. Bilgi bakımından bir malzeme sağlamıştır kendisine, ama bu bilgi ağır basmamıştır. Bu bilginin kullanılışında daima temeldeki, sözünü ettiğim yaşantı rol oynamıştır diye düşünüyorum.

— Haklısınız tabii. Her şeye rağmen Niyazi Hoca Durkheim geleneğinden gelen bir insandı. Ama Durkheim'ı daha liberal yorumlayan bir kişiydi. Belki de bu liberal çeşninin Amerika etkisine bağlandığını söyleyebiliriz.

• Tabii, tabii.

— Bir de, Amerika'ya giden gruba baktığımız zaman; Behice Boran'a, Muzaffer Şerif'e ve Niyazi Berkes'e baktığımız zaman, hepsinde benzer bir tutum görüyoruz, benzer bir başkaldırı denilebilir belki. Onların hepsi aynı kaderi paylaştılar, hepsi üniversiteden uzaklaştırıldı. Acaba Türkiye'de, tek parti rejimi sırasında liberal bir ülkede eğitim görmüş olmanın bir dezavantaj oluşturduğunu söyleyebilir miyiz?

• Tabii. Başlarına ne geldiyse o yüzden geldi zaten. Demin söylediğim gibi, Hasan Ali döneminin bir hoşgörüsü vardı. Şemsettin Sirer'le birlikte kaskatı bir anlayış geldi. O anlayışa çarpıp, ona rahatsız edici gelip dışarda kaldılar. Hem Niyazi, hem de ötekiler.

— Belki o sırada biraz da ilk dönemlerdeki devrim romantizminden kopmaya başlamışlardı?

• Sanmıyorum, ama ben bunu yalnız Niyazi için söyleyebilirim. Muzaffer Şerif'i pek az tanıdım. Üniversitede birlikte değildik. Ben girdiğimde o bitirip gitmişti. Sonra bir ara askerlik yapmak için geldi. O zaman tanıştık, bir iki defa bize geldi. Dışarda da buluştuk. Ama fazla tanımadım kendisini. Ayrıca, bildiğiniz gibi, o kendini sosyal antropoloji ve sosyal psikolojiye verdi, Türkiye'yle hiç ilgilenmedi. Behice'yle ise, aynı dönemde aynı bölümdeydik. Ama sanıyorum o bitirmeden gitti.

— Burada bitirmedi, Amerika'da bitirdi.

• Neyse. Bir iki yıl fakültede birlikte olduk, fazla yakınlığımız olmadı. Ben kendisini eylemci olarak, şuradan buradan biliyorum. Behice politika'ya girdi, Muzaffer Şerif ise tamamen bilim adamı olarak kaldı.

— Ama Muzaffer Şerif'in de özellikle ırkçılığın tırmandığı dönemde ***Yurt ve Dünya****'da yayınlanan yazıları var. Irkçılığa karşı kesin bir tavır koyan yazılar.*

Irkçılığa karşı bir de ***Irk Psikolojisi*** *adlı kitabı var. Ne derece politika olarak değerlendirebiliriz bilmiyorum, ama ırkçılara karşı kesin bir tavrı var.*

• Burada belki. Ama sonra Amerika'da tamamen laboratuvarına kapandı. Bizimle hiç ilgisi olmadı. Oysa Niyazi sonuna kadar ilgisini sürdürdü, burayla ilgisini hiç koparmadı. İsterseniz yurtseverlik deyin veya başka bir şey deyin, Türkiye'ye çok büyük bir bağlılığı vardı.

— Türkiye her zaman araştırmasının nesnesi olarak kaldı değil mi?

• Evet.

— Ama bunun ötesinde de, onda politik bir perspektif, politik bir tavır görüyoruz. Mesela çevirileri, daha çok politik yönleri ağır basan çalışmalar olarak görülebilirler.

• Politik tutum olarak sosyal demokrattı. Tabii o zaman, 1947-48'de korkunç bir şeydi bu. Ama Niyazi'nin **Yurt ve Dünya**'da yazdıklarına bugün bakarsanız, onları bugün gazetelerde yazılan çizilenlerle karşılaştırırsanız, son derece masumane bulursunuz. Haklı olarak, "deli bunlar, bu yüzden insan yerinden yurdundan olabilir mi?" diye sorabilirsiniz.

— Politik tutum olarak sosyal demokrattı dedik. Peki bilimsel tutum olarak Niyazi Berkes sizce pozitivist miydi?

• Pek tabii. Zaten bizim devrimlerimizde de var pozitivizm. Atatürk devrimleri pozitivist değil mi? Rönesanstan beri olan gelişmenin temeli pozitivizm...

— Yani bu açıdan, Niyazi Berkes de...

• Tabii, normal olarak. Pozitivizm her zaman Türk devrimlerinin temelidir.

— Bu pozitivizm her halde Niyazi Hocanın laikliğini de belirledi, değil mi? Belki bütün eserlerinde ana tema buydu bile diyebiliriz?

• Zaten Rönesanstan bugüne kadar olan gelişme de bu. Niyazi'nin bütün derdi, bu gelişmenin Türkiye'deki yansımalarını göstermekti. Rönesans da laikleşme demektir, ortaçağın tersine olarak bu dünyaya dönmek demektir. Ortaçağ öteki dünyaya, Rönesans bu dünyaya dönüktür. Rönesans insana dönmek değil midir? Bu dünyada insan nedir, bu dünyanın doğası nedir? Copernicus'tan başlayan ve Güneşi evrenin merkezine koyan yaklaşım, Aristoteles ve Ptolemius'un yer merkezli evren anlayışının tersi değil mi? İşte bu, bütün bunlar, dünyaya dönük şeylerdir. Dünyaya dönüldüğü zaman edinilebilen bilgilere dayanan şeylerdir. Ve hepsi, pozitivizme, kanıtlanmış bilgilere, pozitif bilimlere dayanarak ortaya çıkan şeylerdir.

— Başka bir soru: Niyazi Berkes pozitivist gelenek, devrimlere bağlılığın üzerine edinilmiş bir Anglo-Sakson formasyonu ve demokrasi anlayışının oluşturduğu bir tavırla, Türkiye'de olanlara hep dışardan bakma durumunda kaldı. Türkiye'nin '50'ler sonrasında yaşadığı '60 darbesini, '70 darbesini, en son olarak da '80 darbesini nasıl değerlendirdi? Son zamanlarda Türkiye'nin gidişatını nasıl görüyordu?

• Niyazi'nin dünya görüşünde hep o ergenlik yaşlarının çoşkulu yaşantısı temel olmuştur, değerlendirmeleri de, hep o temel üzerine otururlar.

— Ama öte yandan, buradan ayrıldıktan sonra önce Kanada'da yaşıyor, sonra İngiltere'ye yerleşiyor. Bunların hepsi de geleneksel demokrasiler. Türkiye'de de belki umulan o, ama ortada görülen bir sürü sadmeye uğrayan, demokrasinin bir türlü yerleşemediği bir toplum. Bunu nasıl değerlendiriyordu? İleriye nasıl bakıyor, Türkiye için nasıl bir 21. yüzyıl düşünüyordu?

• Askeri darbeler karşısında biz nasıl sarsılıyorsak, sinirleniyorsak, o da aynı sinirliliği gösteriyordu.

— Yani bütün bu iniş-çıkışlara rağmen, Türkiye'nin demokrasi yolunda ilerlediğini düşünüyor muydu? Türkiye'ye dışardan bakan bir insan olarak, onu olumlu bir gelişme içinde mi görüyordu, yoksa birtakım darbelerden oluşan bir süreç içinde, bir çıkmazda mı görüyordu? Mesela Türkiye'yi bir Avrupa bütünü içinde görebiliyor muydu? Mesela, bugünlerde çok moda olduğu için, Türkiye'yi Avrupa Topluluğu'nun bir parçası olarak algılama eğilimi var mıydı? Yoksa Doğu toplumu özelliklerinin ağır bastığını, basacağını mı düşünürdü?

• Türkiye'yi Doğu toplumu olmaktan kurtulma çırpınmaları içinde görüyordu.

— Pozitivizm konusuna değindik. Türkiye'de bir aralık Durkheim pozitivizmine Bergsonvari bir tepki oluşmuştu. Bu bağlamda Mustafa Şefik Tunç'u düşünebiliriz mesela. Niyazi Hoca o kesimden pek bir şey almamış gibi görünüyor. Mesela Atatürk konusunu bir karizma olgusuna bağlı olarak açıkladığı bir çalışması yok galiba.

• Karizma kavramı Max Weber'in bir kavramı. Sanırım bizim zamanımızda bu kavram pek yoktu. Biraz ondan.

— Ama özellikle 1935'ten sonra yaygın olan "Ebedi Şef" kavramı bunu düşündürüyor değil mi?

• Biz bu durumu gayet tabii sayıyorduk o zamanlar. Yani denizdeki balığın denizi düşünmemesi gibi bir şey bu.

*— Eserlerinde görüldüğü kadarıyla, bu karizma olgusuna bakışı da Amerika'ya gidişiyle açıklanabilir belki. Pozitivizmi, Bergsonyen, iradeci bir perspektifi dışlıyor. Türk devrimine bakışında pozitivizm, daha çok laiklik boyutuyla gündeme geliyor. Türk devriminin ana ekseni laiklik olarak alınıyor. Zaten en büyük eserinin, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**'nın, İngilizce adı "Sekülarizmin Gelişimi". Düşüncesinin bir bu boyut var, bir de daha çok maddeci düşünceden kaynaklanan, birtakım temel değişme normları arama eğilimi var. Bir noktada laiklik merkezli açıklamayı aşıp, toplumun daha temel normlarının, temel üretim normlarının değişimini arayışı var. Ve sanki devamlı bu ikisinin arasında gidip geliyor, kültürel bir çözüm ararken bir yandan da daha maddi bir çözüm arama çabası içinde oluyor. Yani, belki, Durkheim'la Marx arasında gidip geldiğini söyleyebiliriz.*

• Evet, olabilir.

— Bir de Ziya Gökalp'le ilişkisi sorusu var. Ne ölçüde böyle bir etkiden söz edebiliriz?

• Ziya Gökalp Meşrutiyet döneminin sosyoloğudur. Meşrutiyet döneminin sosyal yapısını, daha doğrusu Osmanlı/Türk toplumunu üç şeye dayandırmak istiyordu: Türklük, İslamlık, Batılılık veya muasırlık. Bununla da tabii Niyazi'nin anlaşmasına imkan yok, Niyazi'ye yabancı bir anlayış bu. Yalnız Ziya Gökalp de, ölümüne yakın -ki bu cumhuriyetin ilk yıllarına rastlıyor- **Türkçülüğün Esasları**'nda bu bakışını değiştirmiştir. İslamlaşmak temasının artık ağırlığı kalmamıştır. Çünkü İslam pratikte hiçbir işe yaramayan bir anlayış olmuştu, Ziya Gökalp de bunu yaşamış bir insandı. İslam birliği fikrinin, Osmanlı imparatorluğunda Araplar filan varken bir manası vardı. Bu unsurlar koptuktan sonra artık bir manası kalmamıştı. Dolayısıyla Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**'nda bu islamlaşmak temasından -ki bu, bugün bazı kimselerin istediği Türk/İslam sentezine çok yakın bir şeydi- vazgeçmiş, Batılaşma temasına ağırlık vermişti. Gene de Niyazi'nin bu görüşlerle anlaşması çok güç. O, Cumhuriyet dönemi düşünürü, onun kategorileriyle düşünüyor. Yalnız Ziya Gökalp'in benimseyebileceği, beraber olabileceği birtakım fikirleri de yok değil. Mesela milliyetçilik fikri. O kozmopolit Osmanlı imparatorluğu içinde bu fikri ilk işleyen ve yerleştiren Ziya Gökalp olmuştur. Bunun ümmet toplumunu çözmek açısından manası var. Burada Gökalp'le birlikte olabilir Niyazi. Ama Gökalp'in milliyetçiliğinin bir de romantik tarafı var. Hatta emperyalist bir tarafı var: Turancılık. Tabii Niyazi'nin bunlara katılmasına imkan yok.

— Macit Bey, Ziya Gökalp Meşrutiyet devrinin bir ideologu. Ama bir açıdan da, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünün hâlâ Ziya Gökalp çizgisinden çıkmadığı söylenebilir. Buna katılıyor musunuz?

• Doğru dürüst bir sosyoloji yoktur bizim üniversitede...

— Olduğu kadarıyla... Bu yıl çıkan en son sosyoloji dergisinde gene Gökalp görünüyor. Ne kadar etkilemiş olmalı ki Türkiye'yi, 80 yıl sonra bile...

• Sosyal bilimler alanında çalışan her düşünürün bir etkisi oluyor, ne olursa olsun.

— Ziya Gökalp'in Türkiye'yi bu kadar etkilemesinde belki Türkiye'nin bir çeşit "sosyolojizm" yaşamasının etkisi var. "Bir numaralı bilim" sosyoloji gibi görünüyor. Daha doğrusu, Türkiye'de her şeyi sosyolojiyle açıklama çabasının olduğu dönemler var. Tek parti dönemi bunlardan biri. Acaba, sizce, Türkiye'de sosyoloji neden bu kadar önemli?

• Belki o da pozitivizmin etkisi. Sosyoloji, sosyal varlığın kanunlarını bulup çıkaracaktı, tıpkı fizik gibi. Fizik nasıl doğa kanunlarını bulup çıkarıyor, ondan teknoloji üretiyorsa, doğayı düzene sokuyorsa, sosyoloji de kendi alanında bu iddiayla yola çıkmıştır. August Comte hatta sosyoloji için "sosyal fizik" terimini kullanıyor. Çünkü fiziğin yaptığını sosyal alanda, kültür alanında yapmaya çalı-

şıyor. O kadar büyük kargaşalar yaşanıyor ki o sıralarda, Fransız İhtilali var, restorasyon var, bunların kargaşası var... "Bir daha bunlar olmasın" deniyor, istenen bu. Bunun da toplumun yasalarının keşfiyle gerçekleşeceği düşünülüyor. Pozitivist bir görüştür bu. Bizde de çekici bulunmuştur, "toplumun bilimini bulalım, toplumu düzeltelim" denilmişitir.

— Evet ama gene pozitivizmden yola çıkarak iktisada da yönelinebilirdi. Olmadı ama, daha sonra oldu. Oysa dünyada sosyoloji okutulan ilk yerlerden biri Darülfünun.

• Özellikle liselerde Fransa'da bile yoktu.

— Bu denli sosyolojiye yüklenilmesi belki bizdeki ulus devletin yapay boyutunu gündeme getiriyor. Ulusu biz kendimiz yarattık. Yani kendiliğinden bir ulus ortaya çıkmadı, biz bir ulus yaratma çabasına girdik. Kaynakların bolluğu biraz buna bağlı olabilir. Burada, Niyaz berkes-Ziya Gökalp ilişkisinden yola çıkarak başka bir soru sormak istiyoruz: Niyazi Berkes'in müridi yok değil mi?

• Yok, hayır.

— Yayınlanmamış eserleriyle, notlarıyla ilgilenen?

• O konuda epeyce zorluklar oldu. Ölmeden önce de o konuda yayımcılara kırgınlıkları oldu.

— Müsveddeler nerede? Adam Yayınları Niyazi Berkes'in üç kitabını bastı. Biri ***Atatürk ve Devrimler****, diğeri* ***Laiklik ve Teokrasi****, sonuncusu da edebiyat ve folklorla ilgili yazıları. Yani daha önce basılmış olan şeyleri bastılar. Oysa el yazmaları, notlar, yoğun bir ön çalışma isteyen şeyler. Onu yapacak kadro yok Adam yayınlarında. Onları ancak bir akademisyen alacak, derleyecek, toplayacak, şekle şemale sokacak. Mesela Nusret Hızır'ın basılmamış yazılarını Füsun Akatlı derledi, çünkü fikir hayatını bilen bir asistanıydı. O bile güç oluyor. Hem Nusret Hızır buradaydı, Türkiye'deydi. Ankara'da seminerleri vardı, bir çevresi vardı. Niyazi Hoca ise dışardaydı. Belki buradan şu sonuç çıkıyor: Dışarıya gitmesi üretkenliği açısından çok yararlı oldu. Ama dışarda kalmasının, o üretkenliğin Türkiye'ye yansıması açısından bazı olumsuz yönleri var. Gene de herhalde her yazdığı satırın, özellikle anılarının basılması gerekir.*

• Şüphesiz.

— Çok teşekkür ederiz efendim.

Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi

*Şevket Pamuk**

1988'in sonunda yitirdiğimiz değerli sosyolog, tarihçi ve yazar Niyazi Berkes'in en çok ilgi gören yapıtlarından biri de bundan yirmi yıl önce, 1969 ve 1970'de yayınlanan iki ciltlik **Türkiye İktisat Tarihi**'dir. Fethi Naci tarafından yönetilen Gerçek Yayınları'nın başlattığı "100 Soruda" dizisinde yayınlanan bu çalışmanın birinci cildinde Berkes, 16. yüzyıldaki toplumsal ve iktisadi yapıları renkli bir dille irdeliyor, ikinci ciltte ise bu yapıların 16. yüzyıl ve sonrasındaki çözülüşünü ele alıyordu. Çok farklı bir dönem oluşturan 19. yüzyıl haklı nedenlerle çalışmanın dışında bırakılmıştı.

Türkiye İktisat Tarihi geniş bir kitle tarafından merakla ve zevkle okundu. Her iki cildin de kısa zamanda ikinci basımları yapıldı. Özellikle o dönemde üniversite öğrencisi olan kuşak, iktisat tarihi konusunda Berkes'den çok şey öğrendi. Oysa **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz** (1962), **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (1973) ve **Türk Düşününde Batı Sorunu** (1975) gibi çalışmalarından da bildiğimiz gibi, Niyazi Berkes bir iktisat tarihçisi olmaktan çok bir sosyolog ve düşünce tarihçisiydi. Berkes'in iktisat tarihi kitaplarının bu kadar yoğun bir ilgi görmesini nasıl açıklayacağız? Bu yazıdaki amacım biraz da bu soruya yanıt aramak olacak.

Her şeyden önce, o dönemdeki toplumsal ve düşünsel ortamı dikkate almak gerekiyor. 1960 sonrasında sol düşüncenin, toplumsal akımların güçlenmesiyle, Türkiye'nin azgelişmişliğinin nedenleri ve buna bağlı olarak da azgelişmişliğin nasıl aşılabileceği gündeme gelmişti. Üçüncü Dünya'daki pek çok ülkeden farklı olarak, Türkiye'nin tarihinde üç kıtaya yayılmış güçlü bir imparatorluğun bulunması bu noktaya nasıl gelindiği sorusunu sorduruyor, yanıtın tarihte ve özellikle de toplumsal ve iktisadi tarihte aranmasına yol açıyordu. Doğan Avcıoğlu'nun **Türkiye'nin Düzeni** adlı kitabı da işte bu ortamda büyük ilgil görüyordu.

* *ABD'de Villanova Üniversitesi Ekonomi Bölümü öğretim üyesi.*

Feodalizm-Asya Tipi üretim Tarzı tartışmaları da aynı bağlamda gelişmekteydi. Azgelişmişliğin kökenleri Osmanlı toplumsal ve iktisadi yapılarında mı yoksa bir dış darbede mi aranacak? Azgelişmişliği aşmak için hangi toplumsal kesimlerle ittifaklar aranacak? Toplumsal ve iktisadi tarih yalnızca tarihçileri ya da toplum bilimcileri değil, örneğin edebiyatçıları da aynı ölçüde ilgilendirmekteydi. 1960'lı yıllarda yazılan romanlar bile sanki her şeyden önce bu tarihsel ve toplumsal sorulara yanıt aramaktaydılar!

Toplumsal ve iktisadi tarihe büyük bir ilgi oluşurken, uzman tarihçiler dışındaki okurların erişebilecekleri kitaplar bu soruların yanıtını verebilecek durumda değildi. Liselerde okutulan ders kitapları, bugün de olduğu gibi, büyük bir imparatorluğun nasıl kurulabildiği ve niçin dağıldığı sorusuna yeterli bir yanıt veremiyordu. Tarih, girişilen savaşlar ve imzalanan antlaşmalar dizisi olarak sunuluyor, toplumsal ve iktisadi tarihe, düşünce tarihine ya hiç değinilmiyor ya da basma kalıp sözlerle geçiştiriliyordu. Öte yandan, Osmanlı tarihini arşiv belgelerine dayanarak inceleyen profesyonel tarihçilerin çalışmaları da bugünkü durumla karşılaştırıldığında çok daha cılız kalmaktaydı.

Bu koşullarda Berkes'in başarısı daha da önem kazanıyor. Hiç şüphesiz, her iki cildin de büyük bir ilgi görmesinin bir nedeni kolay okunabilir ve renkli bir dille yazılmış olmaları. Düşünce tarihi alanındaki geniş bilgisi sayesinde Berkes, iktisat tarihi tahlillerinin arasına İbni Haldun'dan Koçi Bey'e, Katip Çelebi'den Namık Kemal'e kadar İslam ve Osmanlı düşünürlerinin toplum, ekonomi ve gerileme teması üzerindeki görüşlerini katabilmeyi başarmıştı. Ancak bunun ötesinde Berkes, hem malzemenin sınırlı olmasına karşın, Osmanlı iktisat tarihine geniş okur kitlelerinin o zamana kadar duymadıkları, alışık olmadıkları yeni temaları sokmayı başarmıştır. Örneğin, kendi payıma ben, Mısır'ın fethinden sonra Osmanlıların Kızıl Deniz'de ve Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle giriştikleri mücadelelerin iktisadi ve ticari boyutları olduğunu, bu mücadelenin ticaret yollarını ele geçirmeyi amaçladığını ilk kez Berkes'in kitabında okuduğumu çok iyi anımsıyorum. Lisedeki tarih deslerini Emin Oktay'ın kitaplarıyla geçiştirmek zorunda kalan benim kuşağım için, hem yeni hem de ilginç bir temaydı bu. Aynı biçimde, 16. yüzyılda Avrupa'da görülen hızlı fiyat artışlarının Osmanlı ülkesine de yansıdığı ve "Fiyat Devrimi" olarak adlandırılan bu olayın Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapıları üzerinde önemli etkileri olduğunu pek çok okuyucu ayrıntılı biçimde ilk kez Niyazi Berkes'in ikinci cildinden öğrenmiştir. "Fiyat Devrimi"nin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri konusunda ilk ciddi monografın Ömer Lütfi Barkan tarafından Berkes'in kitabının ikinci cildiyle eş zamanlı olarak 1970 yılında yayınlandığı düşünülürse, Berkes'in kitabının kendi dönemi için ne kadar yeni ve farklı temalar getirdiği daha iyi anlaşılacaktır.

Nihayet bunların da ötesinde, Berkes'in kitabını azgelişmişliğin kökenlerini araştırırken ya da kapitalizme niye geçemedik sorusuna yanıt ararken, feodalizm-ATÜT tartışmasını da ele alan, ancak bu tartışmanın sınırlarını görerek aşmaya çalışan bir deneme olarak değerlendirmek gerekiyor.

Varolan yapıların niçin kapitalizme doğru evrilmediği teması Berkes için de

yanıtı aranan en önemli sorulardan biriydi. Berkes bu sorunun yanıtını feodalizm mi yoksa Asya Tipi Üretim Tarzı mı sorunsalı çevresinde ararken, bu kavramlara sıkı sıkıya bağlı kalmanın ortaya çıkardığı sorunların da bilincinde olduğunu gösteriyor. Feodalizm-ATÜT tartışmasının kolaylıkla bir tanımlama meselesine dönüşebileceğini, bu soruya verilecek yanıtın yapılan tanımlara sıkı sıkıya bağlı olduğunu vurguluyor.

Berkes'e göre Osmanlı toplumu feodal değildir. Osmanlı toplumunu ve ekonomisini Avrupa'nın feodal toplumlarından ayıran en önemli özellikler, merkezî devletin gücü ve meta üretiminin yaygınlığıdır. Öte yandan Berkes, Osmanlı ekonomisinin durağan olmadığının, tersine özellikle kentlerde çok gelişmiş bir meta ekonomisinin varlığının bilincindedir. Bu nedenle o dönemde pek sık yapıldığı gibi, kendine yeterli köy toplulukları ve esas olarak durağan ekonomi modelini benimseyerek Osmanlı toplumunu ATÜT kavramı çerçevesinde yorumlamaya da girişmez. Berkes, kentlerin, zanaatler üretiminin, iç ve dış ticaretin bir hayli gelişmiş olduğu bu yapıları, Paul Sweezy'den ödünç aldığı bir kavramla, kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi olarak nitelendirir. Ancak, özel ellerde sermaye birikimine giden yolların devlet tarafından, müsadere yoluyla tıkandığını vurguluyarak, kapitalizme geçiş sürecinin dış darbe nedeniyle değil, iç nedenlerle tıkandığını da vurgular.

Sonuç olarak, özellikle 1960'ların sonunda iktisat tarihi çalışmalarının sınırları düşünülürse, Niyazi Berkes'in **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi** çalışmasını iktisat tarihçisi olmamakla beraber, Osmanlı toplununun yapısını ve ekonomisinin temel özelliklerini iyi bilen bir toplum bilimcinin renkli bir dille yazılmış bir yorum denemesi olarak değerlendirmek doğru olur. Bu iki cildin, bu satırların yazarı da dahil olmak üzere, bir kuşağa Osmanlı iktisat tarihini öğrenme merakını ve zevkini vermeyi başardığını da özellikle ekleyelim.

16. Yüzyıl İngiliz Tiyatrosunda Türklük İmgesi*

Nazan Aksoy

GİRİŞ

Elizabeth çağında yazılmış oyunlar gözden geçirildiğinde, bu dönemin tiyatrosunda Osmanlı-Türk tarihine ve Türkler'e yönelik bir ilgi olduğu görülür. Bu ilgi o dönem tiyatrosunun belki ilk bakışta farkedilebilen özelliklerindendir. Öyleyken, günümüzde Elizabeth çağı tiyatrosunu ele alan yazarlar, eleştirmenler, edebiyat tarihçileri bu ilgi üzerinde pek durmazlar. 16. yüzyıl İngiliz edebiyatında Türkler konusuna ayrıntılı bir şekilde eğilen yazarların sayısı oldukça azdır; onlara göre de, Elizabeth çağı oyunlarındaki, Türkler'e yönelik ilgi, hayatî olmayan, dramatik açıdan biçimsel bir özelliktedir.

16. yüzyıl, İngiltere'nin dış dünyaya açıldığı bir çağdır. İngiliz ticareti denizaşırı ülkelere yayılmakta, uzak ülkelerle kurulan ilişkiler İngiliz halkının dünyaya bakış ufkunu genişletmektedir. Bilinmezliklerle dolu, uzak ülkelere karşı uyanan ve gitgide kamçılanan bir merak söz konusudur bu dönemde. Bu merak günün edebiyatında da kendini açıkça göstermektedir. Elizabeth çağı tiyatrosu, her şeyden önce, seyircisiyle güçlü bir bağ kuran bir sanat anlayışının ürünlerini yansıtır. Bu yüzden, hemen her kesimden seyircinin beklentilerini karşılama çabasından kaynaklanan zengin bir çeşitlilik, bir bütünlük görülür dönemin oyunlarında. Yazılan oyunlardaki dramatik kuruluşun birer parçası durumundaki, şiirli, duygulu, dokunaklı sahneler; kelime oyunları, nükteli cinaslı söz-

* "Onaltıncı Yüzyıl İngiliz Tiyatrosunda Türklük İmgesi" başlığıyla burada yayımladığım inceleme "Rönesans İngiltere'sinde Türkler" adlı doçentlik çalışmamın bir bölümüdür. Özellikle burada yayımlanan bölümlerin ortaya çıkmasında Prof. Berna Moran'ın payı büyüktür. Türkler ile ilgili İngilizce yayınlar ve Türklük konulu oyunlar üzerinde uzun yıllar çalışmış olan, ama araştırmalarının tamamını yayımlamayan Prof. Moran, konuya ilişkin notlarından yararlanmama izin vermiştir. Bundan başka, konunun bulunması güç kaynaklarına ulaşmamda da bana yardımcı olmuştur. Beni bu alanda çalışmaya özendiren, incelemem sırasında karşılaştığım sorunları benimle tartışan Prof. Berna Moran'a bu yayın vesilesiyle teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

ler; inanılması güç, şaşırtıcı serüvenler; komedya, özellikle kaba komedya özellikleri; trajik sahneler; şarkılı, musıkîli, gürültülü bölümler; ulusal gururu okşayan ve yurtseverlik duyguları uyandıran hayli abartmalı konular vb. gibi ögelerin yanı sıra, kanlı serüvenler, cinayetler, şiddet gösterileri de söz konusu bütünlüğün vazgeçilmez bir parçası gibidir. Bu sonuncu özellik dönemin tarihî konulu oyunlarında da görülür.

I. Elizabeth'ten önceki dönemleri savaşlar, taht kavgaları ve kanlı olaylarla geçen İngiliz tarihi, tarihî olayları da seyircinin beklentileri doğrultusunda işleyen oyun yazarlarına sayısız konu ve malzeme sağlamaktaydı. Öte yandan, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda da ölüm cezalarının halka ibret olsun diye meydanlarda, açıkça infaz edilmesi, kesilmiş kafaların yollarda sergilenmesi bu tür dehşet verici sahneleri İngiliz halkı için olağanüstü, inanılmaz olaylar olmaktan çıkarmaktaydı. Bütün bu etmenler ise, şiddet ögesinin abartılarak sahneye getirilmesini gerektiriyordu.

Şiddet temasının seyirciyi heyecana sürekleyecek biçimde işlenmesi, korkunç, hattâ tüyler ürpertici sahneler yaratılması dönemin dramatik beklentilerinden biridir. İşte soruna sadece bu noktadan, oyunların biçimsel gerekleri açısından bakınca, Osmanlı-Türk tarihinin İngiliz tiyatrosu için pek çok malzeme verebileceği kolayca anlaşılabilir. Osmanlı tarihindeki taht kavgalarının yol açtığı kanlı olayların, padişah olmak amacıyla kardeşlerine savaş açan şehzadelerin, saltanatını sürdürmek için kardeşlerini ya da oğullarını boğdurtan sultanların hikâyeleri ve buna benzer malzemelerle Türkler'in tiyatroda çok revaçta olan bir konuya gerçeklik ve inandırıcılık sağladıkları ileri sürülebilir.

16. yüzyıl edebiyatında Türkler konusuna eğilen birkaç yazardan biri olan J.Q. Adams, Türkler'in Elizabeth dönemi tiyatrosundaki işlevi için şunları söylüyor:

> *Elizabeth dönemi tiyatrosunda Türkler'in ("Türk" kelimesini bütün Müslümanları da içine alan, genel anlamda kullanıyoruz) sahnede bu kadar çok aranmasının herhalde birtakım nedenleri olsa gerektir. Avrupa'nın sürekli olarak Türk tehdidiyle karşı karşıya kalması, Türk karakterine, Türk adetlerine karşı aşırı bir merak yarattığından, Türkler'i doğal olarak, tiyatro sahnesine getirmiştir. Ayrıca, bu durum, esmer yüzü, yadırgatıcı Doğulu giyimi kuşamıyla etkileyici bir sahne dekoru oluşturulmasına da yarıyordu; Türk, hainliği ve zalimliğiyle tanındığından, en kanlı sahneleri bile inandırıcı kılıyor, putperest inancıyla bir Hıristiyan kahramanın karşısına konulduğunda da, Hıristiyanlık'a övgüler düzen dinî yazılar için fırsat yaratıyordu.*[1]

Aynı konudaki doktora çalışmasında Warner Rice da şunları yazmıştır:

> *Hıristiyanlar'ın çoğu, şüphesiz, bu dehşet saçan dinsizlerin sadece ezelî düşmanları değil, aynı zamanda, doğru yoldan ayrılmış insanlar olduklarında da birleşmiştir, bundan dolayı da, "Türk" sözünü gaddarlık, hunharlık, kibir, şehvet, hile gibi kötülük simgesi benzeri sözlere karşılık olarak rahatça kullanmıştır.*[2]

M.C. Bradbrook, Elizabeth dönemi tiyatrosunu anlamak için en iyi yolun, bu tiyatroyu günümüzün değer ölçüleriyle değil, oluştuğu tarihî döneme özgü değer ölçüleriyle, o dönemin tavrı çerçevesinde araştırılması olduğunu belirttiği halde, Türkler ile ilgili en önemli oyun sayılabilecek, Christopher Marlowe'un **Tamburlaine**'ni (Timurlenk) üzerinde dururken, Tamburlaine'in öbür rakipleri gibi Bajazeth'in (Beyazıd) da kahramanının gücünü kanıtlaması için gerekli bir araç olmaktan başka bir işlevi bulunmadığını ileri sürmüş, sonuçta, Türkler ile ilgili oyunlar konusundaki genel kanıdan uzaklaşmamıştır.[3]

Görüşleri aktarılan yazarların söylediklerinden anlaşılacağı gibi, Elizabeth çağı İngiliz tiyatrosunda Türkler'in işlevi konusundaki yerleşik yargı, Türkler'in "Doğu"yu, yani esrarengiz bir dünyayı temsil eden, âdetleri, mizaçları, kıyafetleriyle dekoru tamamlamaya yarayan bir süsleme ögesi olarak, yani vazgeçilebilir bir yan öge olarak kullanıldığı yolundadır. Bu yargının bir başka yüzü de, söz konusu dönemde Türk tiplerinin sahne için gerekli olumsuz değerleri, kötücül güçleri temsil etmek üzere seçildiğidir. 16. yüzyıl İngiliz edebiyatında Türkler konusuna eğilen iki Türk yazarı, Prof. Orhan Burian ile Prof. Hâmit Dereli'nin vardıkları sonucun da bu yargının ikinci yüzü, yani Türkler'in daha çok kötülük simgesi olarak seçildiği doğrultusunda olduğu söylenebilir.[4]

Oysa Türkler bu dönem İngiliz edebiyatında, anılan yazarların görüşlerinde belirtilen işleve bu kadar kolayca indirgenemeyecek bir işlev görüyorlardı. Elizabeth çağı tiyatrosunda, özellikle 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılın başlarında İngiliz yazarlarının "Doğu"ya bakınca gördükleri şey Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Birçok tiyatro oyununun konusu Osmanlı tarihinden alınmış gerçek ya da hayal ürünü olaylardı. O dönemin en gözde yazarları konusu Türkler ile ilgili oyunlar yazmışlardır. Elizabeth çağı tiyatrosunun ölümsüz yazarı Shakespeare doğrudan doğruya Türkler ile ilgili bir oyun yazmamıştır ama, onun oyunlarında da Türkler'e ilişkin pek çok göndermeye rastlanır. Özellikle Marlowe'un **Tamburlaine** adlı oyunundan sonra Türkler ile ilgili oyunlarda bir patlama olmuştur. Tudor döneminin hemen her önemli yazarı konusu Türk tarihinden alınmış oyunlar yazmıştır. Bu patlamanın ilk ürünleri, Thomas Kyd'in **Soliman and Perseda** (1588), Robert Greene'nin **Alphonsus, King of Arragon** (1591), George Peele'in **The Turkish Mahomet and Hyrin the Faire Greek** (1594) adlı oyunları ile, yazarı bilinmeyen, 1594 tarihli, **The tragical reign of Selimus** adlı eserdir. Bu yöneliş 17. yüzyıl başlarında iyice yaygınlaşmış ve yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür.[5] Bu yaygınlık Osmanlı tarihine olan ilginin de bir sonucuydu. Samuel Chew, "ortalama bir öğrenim görmüş, ortalama bir zekâsı olan her İngiliz'in", o dönemde, Osmanlı tarihinin çeşitli evrelerine ilişkin bir yığın olayı bildiğini ve Londra sahnelerinde bu olayları ayrıntılarıyla işleyen bir oyunu kolayca seyredebildiğini belirtmektedir.[6]

Elizabeth çağı tiyatrosunda Türkler ile Doğulular'a kaç oyunda yer verildiğini, oyunların türlerini ve yazıldığı yıllara göre dağılımını tespit eden bir çalışma var. Louis Wann "The Oriental in Elizabethan Drama" başlıklı makalesinde[7] 1579 ile 1642 yılları arasında, konusu Doğu toplumlarının tarihlerinden alınarak yazılan ya da Doğulu oyun kişilerine yer verilen 47 oyun üzerindeki araştır-

masının sonuçlarını şöyle sıralıyor:

Mısırlılar	4 oyunda
Araplar	4 oyunda
Tatarlar	5 oyunda
Yahudiler	6 oyunda
İranlılar	8 oyunda
Doğulu Hıristiyanlar	12 oyunda
Mağripliler	18 oyunda
Avrupalı Hıristiyanlar	27 oyunda
Türkler	31 oyunda

Louis Wann'in incelemesinden öğrendiğimize göre, 1558-1642 yılları arasında Doğu ile ilgili 47 oyun yazılmış, ama bunların 13'ü günümüze ulaşamamıştır. 63 yıllık bir süre içinde yayımlanan oyunların yıllara göre dağılımı şöyledir:

I. 1579-1581	3 oyun (3 yılda)
II. 1586-1611	32 oyun (25 yılda)
III. 1619-1627	6 oyun (8 yılda)
IV. 1638-1642	5 oyun (4 yılda)
Tarihi bilinmeyen	1 oyun **(Antonio of Ragusa)**

Tabloda görüldüğü gibi, 1582-1611 yılları, Doğulu karakterlerin ve Doğu tarihinin en çok ilgi uyandırdığı dönemdir. Bu dönemin özelliği ise, İngiliz tiyatrosunun en parlak, en verimli çağlarından biri oluşundadır. Wann oyunların türlerini ve her türde kaç oyun yazıldığını da şöyle göstermiştir:

Tragedyalar	19 tane
Fetih konulu tarihî oyunlar	9 tane
Yolculuk ve serüven oyunları	7 tane
Trajikomedyalar	5 tane
Dramatik romanslar, vb.	4 tane
Türü bilinmeyenler	3 tane
	47 oyun

Wann tablodaki oyunların çoğunun "ciddî" konulu eserler olduğuna dikkati çekmektedir. Sadece 4 oyun dramatik romans, komedya, mask gibi türlerde, hafif konulu oyunlardır. Yazarın bundan çıkardığı sonuç şudur: Elizabeth çağı oyun yazarları için Doğu, temelde, ciddî bir konudur.

Louis Wann'in araştırmasında bir de oyun mekânlarının dağılımını gösteren bir tablo vardır. Yazar birçok eserde eylemin çeşitli mekânlarda yer almasından ötürü oyunların belli bir ülkede geçtiğini söylemenin zor, hattâ imkânsız olduğunu, bu yüzden de tablonun her oyundaki ana eylemin göz önünde tutulmasıyla ortaya çıkan "genel" bir tablo sayılması gerektiğini belirttikten sonra, hemen hepsi Akdeniz çevresinde yer alan ülke ve bölgelerin kaç eserde oyun mekânı olarak seçildiğini gösteriyor.

Türkiye'nin Avrupa Kesimi	12 oyunda
Kuzey Afrika	6 oyunda
İtalya	6 oyunda
Küçük Asya	4 oyunda
İran	4 oyunda
İspanya	4 oyunda
Malta	2 oyunda
Kıbrıs	1 oyunda
Rodos	1 oyunda
Tataristan	1 oyunda
Arabistan	1 oyunda
Mısır	1 oyunda
Eylem sahnesi anlaşılmayanlar	4 oyun

Oyunların mekânları Türkler'in işlevi açısından ilk bakışta çok dikkat çekici bir gösterge sayılmayabilir belki, ancak, Wann'in da belirttiği gibi, Elizabeth çağı seyircisine tanıtılan ülkelerle o ülkelerin insanını yansıtması bakımından büsbütün önemsiz bir gösterge de değildir bu. Burada, Wann'in söylediklerine belki şu eklenebilir: 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında sadece Trakya, Balkanlar, Macaristan değil, tabloda yer alan Küçük Asya, Kuzey Afrika, İran'ın bir bölümü, Kıbrıs, Rodos, Hicaz ve Mısır da Osmanlı toprakları içindeydi.

16. yüzyılda Doğu ya da Müslümanlık ile ilgili genel kaynaklardan kaçının Osmanlılar hakkında olduğu noktası da ilginçtir. Osmanlı Türkleri ile ilgili yayınların bir dökümünü çıkaran tarihçi von Hammer'in listesindeki genel kaynakların sayısı 3.176'dır.[8] Louis Wann bu kaynakların 1500-1640 yılları arasında basılanlarını göz özüne alarak, Elizabeth çağında bilinen kitap sayısının 1600'den fazla olduğunu tahmin etmektedir; yazarın araştırmasına göre, bunların çoğu tarih kitapları, bir bölümü de manzum hikâyelerdir. Öte yandan, Avrupa kıtası dışındaki toplumlar hakkında Batı Avrupa'da yayımlanmış kaynaklar üzerine bir araştırma daha hazırlamış olan Atkinson, 1480-1609 yılları arasında Osmanlı devleti ile Türkler konusunda yazılan kitapların yeni keşfedilen Amerika kıtası üzerine yazılan kitapların iki katı olduğunu göstermektedir.[9]

Elizabeth çağı tiyatrosunda Türkler konusuna yukarda anılan yazarlarınkine göre çok farklı bir açıdan eğilen Wann araştırmasında şu sonuca varıyor:

> *Türkiye eylem sahnesinde en çok kendini gösteren ülke olduğundan, Türkler de tiyatro sahnesinde en sık karşılaşılan karakterlerdir. Aslında, Türkler Batılılar'dan da daha çok karşımıza çıkar, doğrusu, ilk bakışta sanıldığından daha çarpıcı bir durumdur bu; çünkü "Batılı" sözü Avrupa'nın bütün Hıristiyan uluslarını kapsar, oysa Türk bu oyunlarda canlandırılan altı doğu ırkından sadece biridir. Türkler'e yönelik ilginin başka herhangi bir doğu ırkına olan ilgiden daha güçlü olduğu açıktır.*

Öyleyse Elizabeth çağı oyunlarında yer alan, Türklük ile ilgili ögelerin bir aksesuar gibi görülmesinin haklı olmadığını düşündüren iki nokta vardır: Birincisi

Wann'in gösterdiği gibi, Türk tiplerine yer veren oyunların hayli kabarık bir sayıya ulaşması; ikincisi, dönemin önde gelen yazarlarının konusu Osmanlı tarihinden alınmış oyunlar yazması. Buna bir üçüncü nokta eklenebilir: Oyunlardaki Türk tiplerinin ana eylemin taşıyıcısı görevini üstlenmeleri, birer figüran olmamalarıdır. Bu incelemede gösterilmek istenen şey de, Elizabeth çağı oyun yazarlarının Osmanlı tarihine gösterdikleri ilginin Türkler'in sertlikleri, acımasızlıkları, kıyafetleri ve âdetleriyle ilginç bir dekor ögesi olmalarının ötesinde bir anlam taşıdığıdır. Türk tiplerinin gerçekten birer "kötülük" simgesi olarak mı kullanıldığı sorusunun cevabı da gene bu çerçeveye giren bir konudur.

Bu çalışmanın amacı, 16. yüzyıl İngiliz edebiyatında Türkler konusunu ele alırken[10], günümüzün, yüzyılımızın direttiği bakış açısının sınırlayıcılığından sıyrılarak, sorunu o dönemin tarihî ufku çerçevesinde yorumlamaktır. Böyle bir çaba, bugünkü görüşlerimizin geçersizliğini ilan etmek anlamına gelmemelidir; olsa olsa, geçmişi biraz eksik anladığımızı, bir de bugün ondan ne kadar uzak olduğumuzu imâ edebilir. Bugün için geçerli görünen bir bakış açısı, bir gözlem, geçmişle aramıza giren mesafenin, gözlemciye, geçmişteki gözlemcilerinkine göre daha nesnel, daha üstün bir konum kazandırdığı kanısına dayanılarak, tek geçerli, tartışılmaz, mutlak bir yargı olarak gösterilemez. Geçmişi anlamak ve değerlendirmekte, yalnızca bugünün bilgileri ve ölçüleri değil, geçmişin bilgi ve ölçüleri de geçerli ve önemlidir.

MARLOWE'UN *TAMBURLAINE*'İ

İngiltere'de Türkler'le ilgili yayınların öbür Avrupa ülkelerine göre daha geç başlamasına paralel olarak, konuları Türk tarihinden alınmış oyunlar da daha geç bir dönemde yazılıp sahnelenmeye başlamıştır. Avrupa'da Türk'lük konulu ilk oyunlardan biri Almanya'da yazılmıştır; Nürnberg'li Hans Rosenblüt'ün **Turkenspiel** adlı oyununun yazıldığı tarih 1456'dır.[11] Fransa'da ise Türkler hakkındaki ilk tiyatro eseri 1561'de G. Bounin tarafından yazılmış olan **La Soltane** adlı oyundur. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'nın boğdurulmasını anlatan bu oyunun yazıldığı dönemde, eserin konusu olan tarihî olayda yer alan kişiler hâlâ sağdılar. Osmanlı devleti ile İngiltere'ye göre daha önce ve daha yakın ilişkiler kurmuş olan Fransa'da 16. yüzyılda Türkler'le ilgili başka hiçbir oyun yazılmamıştır.[12]

Türkler'le ilgili ilk İngilizce oyunun bugüne bugün elde hiçbir baskısı bulunmayan **The Blacksmith's Daughter** (1579) adlı eser olduğu söylenmektedir.[13] Stephen Gosson'a göre bu oyun "Türkler'in hainliğinin, soylu bir insana özgü yüce gönüllülüğün ve acı içinde ışıldayan bir erdemin hikâyesi"dir[14]; Chew da, bu kayıp oyundaki demirci kızının Türk korsanlarca kaçırılmasını "hainlik", sultan'a sunulan genç kızın Sultan'ın isteklerini geri çevirmesini "acı içinde ışıldayan erdem", sonunda Sultan'ın kızı babasına geri vermesini de "soylu bir insana özgü yüce gönüllülük" olarak yorumlayabileceğimizi söyler.[15] Bundan başka bir de, 1582'de yazılmış olan, **Solymannidae Tragoedia** adlı, Latince yazılmış bir üniversite oyunu vardır.[16] Eser, Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu

Şehzade Mustafa'nın boğdurulması olayını konu alır.[17] Marlowe oyunun sahnelendiği dönemde üniversite öğrencisidir, eseri görmüş olabileceği tahmin edilebilir. Adı geçen iki oyunun önemi, Türk tarihinin o dönem İngiltere'sinde bilindiğini ve tiyatro konusu olabilecek ölçüde de ilgi uyandırdığını göstermesindedir.

Elizabeth çağında yazılmış, Türkler'le ilgili en önemli oyun Chistopher Marlowe'un **Tamburlaine**'idir. Bugün genel olarak kabul edilen görüşe göre, eserin birinci bölümü 1587-1588 kışında, ikinci bölümü de 1588 yazının başında yazılıp sahnelenmiştir. Yazar, büyük bir ihtimalle, oyunun Londra seyircisince tutulması üzerine ikinci bölümü kaleme almıştır. **Tamburlaine**'in açıklayıcı notlarla genişletilmiş bir eleştirel basımını yayımlayan U.M. Ellis-Fermor oyunun yayımlanışıyla ilgili ilk kesin kayıtın 1590 yılına, sahneye konuluşuyla ilgili en eski kayıtların ise 1594 yılına ait olduğunu, oysa oyunun daha önce de bilindiğini, çünkü dönemin daha önce yazıldığı bilinen bazı edebiyat metinlerinde bu eser hakkında çeşitli göndermelere rastlandığını söyler.[18] Günümüze ulaşan dört nüshasının da üstünde Marlowe'un adı bulunmamakla birlikte bugün oyunun Marlowe'un eseri olduğu kabul edilmektedir.

Konu. Oyunun başında İran kralı, kardeşi ve yakınlarıyla konuşmaktadır. Kral çok zayıf bir adamdır, kardeşi onu tahttan indirip yerine geçmek istemektedir. İran, İskitler'in, Tatarlar'ın tehdidi altındadır; Tamburlaine'in adamları İranlılar'ı haraca kesmektedirler. Kral Mycetes düşmana nasıl karşı koyacağını bilemez. İran ordusu da huzursuzdur. Komutanları vakitlerini eğlence içinde geçirmektedirler. Devlete, orduya hakim olamayan kraldan onlar da hoşnut değildirler; bu yüzden kendisini tahttan indirip yerine kardeşini krallığa getirmek isterler. Tamburlaine'in fethetmek istediği ülke tam bir kargaşa ve asayişsizlik içinde bulunan, ordularına karşı direnme gücü olmayan bir ülkedir. Akılsız kral Mycetes böyle bir ortamda, Tamburlaine'i tutsak alıp getirmek üzere, İran ordusunun en güçlü komutanlarından biri olan Theridamas'ı bin atlı ile görevlendirir. Theridamas, Tamburlaine'i daha görür görmez kendisine hayran olur ve emrindeki bin atlıyla onun ordusuna katılır. Kendisiyle birlikte iki arkadaşı Techelles ile Usumcasane de Tamburlaine'in yanına geçerler.

İkinci perdede İran'daki taht kavgaları verilir. Mycetes'in yerine geçmek isteyen Cosroe kardeşinin ordusunu yenmek zorundadır. Bu amaçla Tamburlaine'den yardım ister, sonunda onun yardımıyla İran tacını giyer. Böylece Tamburlaine'in İran'ı ele geçirmek için savaşması bile gerekmez. Bu sahne onun Bajazeth'dan önceki rakibini ne kadar kolay yendiğini gösterir. Tamburlaine Cosroe'yu krallığa atar. Ama daha sonra, sadece eğlenmek için onu kral atadığı anlaşılır. Geri çağrılan Cosroe savaşta Tamburlaine'e yenilir.

Tarihtekinin tersine, hayatının sonuna yaklaşan bir hükümdar değil de, genç, atılgan bir fatih olarak gösterilen Tamburlaine'in karşısına III. perdede Türk hükümdarı Bajazeth çıkar. Bajazeth Constantinople'ın kuşatılmasıyla uğraşmaktayken Tamburlaine'in ülkesine saldırmak üzere olduğunu haber almıştır. Durumu kendisine bağlı bazı küçük devletlerin hükümdarları ve emrindeki paşa-

larla görüşmektedir. Sahneye çıktığında Tamburlaine kadar görkemli, etkileyicidir; maiyetinin kendisine yağdırdığı ölçüsüzce övgülerle, ne kadar güçlü bir hükümdar olduğu gösterilir; ordusuna tam anlamıyla hakimdir, emrindekilerden büyük saygı görmektedir. Oysa I. perdede gördüğümüz İran kralı Tamburlaine'le karşılaşmadan önce de gülünçtür. Tamburlaine şimdi ilk kez gerçek, gücü kendininkine denk bir düşmanla karşı karşıyadır. Bu sahnede Bajazeth ile Tamburlaine uzun bir ağız dalaşına girerler.

III. perdenin III. sahnesinde, Mısır Sultanı'nın Tamburlaine'e gönlünü kaptıran kızı Zenocrate ile Bajazeth'ın karısı Zabina taçlarını giymiş, tahtlarında oturmaktadırlar. Tamburlaine ile Bajazeth'ın sahneden çıkmalarından sonra, iki kadın biraz öncekine benzer bir ağız dalaşına başlarlar. Savaş da bu sahnede sonuçlanır. Zaferi kazanan Tamburlaine eşsiz bir mutluluk içindedir. Bajazeth'ın bütün fidye önerilerini geri çevirir. Bajazeth ile karısının elleri bağlanır. Zabina'yı aşağılamak için onu Zenocrate'ın halayığı çekip götürür.

IV. perdede Zenocrate, Tamburlaine ile adamları sahnededirler. Tamburlaine'in zafer sarhoşluğu tam bir şımarıklığa dönüşmüştür. Bajazeth'ın gururunu iyice kırmak ve kişiliğini aşağılamak için bayağılaşmaktan bile sakınmaz. Onu bir kafese kapatır. Askerler Bajazeth'ı kafes içinde getirirler, karısı da arkasındadır. Sonra kafesinden çıkarılarak Tamburlaine'in ayakları altına itilir. Tamburlaine onu tahtına çıkmak ya da saltanat arabasına binmek için üstüne bastığı bir tabure olarak kullanır. Ancak Bajazeth yenilince kişiliğini yitiren hükümdarlardan değildir. Bajazeth ile karısı oyunun sonuna kadar sahneden ayrılmazlar. Marlowe, oyunun bundan sonraki bölümlerinde Bajazeth'ın tutsaklığından alabildiğine yararlanır. Onun aşağılanması sürecini uzatmakla, bir yandan Tamburlaine'in ezici gücünü kanıtlamak, öbür yandan, seyirci açısından çekici olan durumu, Bazajeth'ın yeniklik ve eziklik durumunu ortadan kaldırmamak istemektedir.

V. perdede Bajazeth gene kafesi içinde getirilir. Aşağılanmaya dayanamamanın ağır yükü altında ve tam bir umutsuzluk içindedir. Karısından su ister. Zabina su getirmeye gittiği sırada kafasını kafesin demir parmaklıklarına vurarak parçalar. Hep aşağılanarak yaşamaktansa ölmeyi tercih eder. Bajazeth'ın ölümü karşısında dehşete kapılan karısı çıldırır, o da aynı şekilde kafasını kafesin parmaklıklarına vurarak intihar eder. Böylece Tamburlaine'in elinden en değerli oyuncağını almış olurlar. Bajazeth ile Zabina'nın ölümleri oyunu sona erdirir. Biraz sonra Arap ordularının yenilgiye uğratıldığı haberi gelir. Kızının artık İran kraliçesi olacağını öğrenen Mısır Sultanı, Tamburlaine'e karşı direnmekten vazgeçer, böylece ona boyun eğenler arasına Mısır Sultanı da katılır. Tamburlaine ile Zenocrate için düğün hazırlıkları başlar. Tamburlaine düğünden önce Bajazeth ile Zabina'nın törenle gömülmelerini emreder. Yazar bu son bölüm için, metinde ayrı bir sahne ayırmamış, Türk hükümdarı ile karısının ölümleri metne göre sahnede kalmıştır.

Marlowe, oyunun ikinci bölümünü birincinin gördüğü ilgi üzerine yazmıştır. Tarihî kaynaklarda bulduğu bütün malzemeyi ilk bölümde kullandığı için ikinci

bölümde ayrı bir hikâye uydurmak zorunda kalmıştır; ancak, bu bölüm ilkinin uyandırdığı ilgiyi uyandırmamıştır.[19] Yazar, ikinci bölümde esere birçok yeni oyun kişisi eklemişse de, oyunun çatısı değişmemiştir. Tamburlaine'in rakipleri ve ana konu gene Türkler'dir. Hikâye, Tamburlaine'le doğrudan doğruya ilgili olmayan bir olayla başlar. Türk komutanı Orcanes, Macaristan kralı Sigismund ve Hıristiyanlar'la barış antlaşması imzalar. Ancak, Hıristiyanlar, Orcanes'in Tamburlaine'le savaş halinde olmasından yararlanarak antlaşmayı bozarlar; bunun üzerine Orcanes de Macarlar'a saldırır, böylece onların Türkler'i zayıf yakalama umutlarını boşa çıkarır. Marlowe bu gerçek olayı (II. Murad zamanı, XV. yüzyıl ortaları) burada anakronik bir biçimde kullanır; gene anakronik olarak, Birinci Viyana Kuşatması'ndan söz eder. Amacı Türklerin tekrar üstün duruma geldiklerini göstermektir. Öte yandan, Bajazeth'ın oğlu Callapine, Tamburlaine'in elinde tutsakken, kaçarak tutsaklıktan kurtulmuş, sonra da Orcanes'le birleşmiştir. Tamburlaine'den öc almak istemektedir. İki taraf savaşa tutuşur. Türkler gene yenilir. Tamburlaine bu savaşa katılmayan büyük oğlunu öldürür. Oyunun sonlarında gaddarlığı ve zulmü en yüksek derecesine çıkaran bir Tamburlaine vardır. Zenocrate ölmüştür. Onun yokluğunun verdiği acı bütün dünyaya karşı duyulan bir öfkeye dönüşmüştür. Tamburlaine artık sınır tanımaz bir tedhişçiliğe yönelir. Aldığı şehirleri yağmaladıktan sonra, yakar yıkar, halklarını kılıçtan geçirir. Zaptedecek yer kalmayınca İran'a döner. Savaşta yenilen Türkler Bajazeth'ın oğlunun komutasında yeniden toplanırlar. Tamburlaine ise hastadır, ölüme çok yaklaşmıştır. Ölmeden önce Türkler'le bir kez daha karşı karşıya gelecektir. Ama o ölürken, Türkler tarih sahnesindeki varlıklarını sürdürmektedirler. Bajazeth'ın oğlu ordusuyla ona meydan okumaktadır.

Eleştirmenlerin Yaklaşımı. Eleştirmenler, edebiyat tarihçileri, oyunu doğrudan doğruya Tamburlaine'in hikâyesi olarak değerlendirirler. Eseri ele alırken de, genellikle, Tamburlaine kişiliği ile onun çeşitli özellikleri üzerinde dururlar. Bu yaklaşıma göre, oyunda, Bajazeth ile Türkler'in de, ötekiler gibi, Tamburlaine'in tutkularına hedef olmaktan öteye bir işlevleri yoktur. M.C. Bradbrook "Tamburlaine'in karşısına çıkan rakiplerin sadece alt edilmek üzere sıraya girmiş rakipler" olduklarını; bunların, Tamburlaine'in gücünü göstermesine yarayan birer araç rolü oynamaktan başka bir işlev görmediklerini; dolayısıyla, Tamburlaine'e düşman olarak Bajazeth'ın seçilmesinde başlıbaşına bir özellik bulunmadığını ileri sürer.[20] J.B. Steane ile Roy Battenhouse, daha çok, Tamburlaine'in kişiliğine Hıristiyanlık değerleri açısından eğilerek ondaki Hıristiyanlığa aykırı özellikleri ortaya koyduklarından, Bajazeth ile Türkler'in işlevi sorununa hemen hemen hiç değinmezler.[21] O dönemde konularını Türk tarihinden alan oyunlar yazılmasını hayli yadırgamış görünen eleştirmenler de vardır; örneğin F.S. Boas **Tamburlaine**'den söz ederken, Marlowe'un, Elizabeth çağı tiyatrosunda alışılmamış olan böyle "egzotik bir konu" seçmesinin çok şaşırtıcı olduğunu söyler, Boas'a göre, Marlowe'un bu konuyu seçmesinin nedeni, yazarın Cambridge'de okurken Latin şiiriyle tanışmasıdır.[22]

Edebiyat tarihçilerinin yargıları da aynı doğrultuda ve çok daha genel niteliktedir. Örneğin, İngiliz edebiyatı tarihi alanında son yazılan kitaplardan birinin

yazarı olan Anthony Burgess'in yargısına göre, oyun, İskitli basit bir çobanken bütün dünyaya hakim olan Tamburlaine'in bir fatih aşamasına yükselişinin hikâyesidir.[23] Tamburlaine'i Marlowe'un coşkun mizacını yansıtan bir Rönesans kahramanı olarak değerlendiren edebiyat tarihçisi Emile Legouis bu konudaki genel yargıyı şöyle özetler: "Yoksul bir çobanken Asya'nın efendisi durumuna yükselen ve tarihin yazdığı belki de en kana susamış insan kasabı olan Tatar fatihi Timurlenk'in hayatından etkilenen Marlowe, onu olağan ahlâk kurallarını aşan bir üstün-insan haline getirir. Ülkeler fetheden bir fatihdir o, öyleyse haklıdır. Bir sonsuzluk özlemi içindeki şair Marlowe onun yükselişini, zaferlerini ve görkemli ölümünü işleyen iki oyunla kahramanını Rönesans'ın taşkın heyecanlarıyla donatır."[24]

Esere Tamburlaine'in kişiliği açısından eğilen eleştirmenler de onu bir Rönesans adamı olarak görmekte birleşirler. Bu yargıya elbette bütün bütüne karşı çıkılamaz. Hiç şüphesiz, oyundaki Tamburlaine Rönesans çağına özgü bir kişiliktir. Ne var ki, "Rönesans", sözkonusu çağı tanımlamak üzere 19. yüzyılda üretilmiş bir kavramdır. Esere bu kavram çerçevesinde bakmak, günümüzün görüş açısıyla belirlenen, o çağa günümüzden bakmakla sağlanabilecek bir yaklaşımdır. Eleştirmenlerin, edebiyat tarihçilerinin yargıları eserin yüzyılımızda somutlanmış anlamının bir yorumu olarak karşımıza çıkıyor. Eserin bir yönüdür bu. Oysa 16. yüzyılda tiyatro seyircisi/okuru "Rönesans"ın **içinde** yaşadığından, onu açıkça tanımlayacak, getirmekte olduğu değerleri **adlandıracak** durumda değildi. Buna karşılık, Türklük, Türkler ve "Türk tehlikesi" o dönemde bütün Avrupa için siyasî, ticarî ve güncel bir konuydu. Öyleyse, **Tamburlaine** Rönesans değerleri yönünden okunabildiği gibi, Türklerin 16. yüzyılda taşıdıkları önem bakımından da ele alınıp yeniden değerlendirilebilir. Bu yaklaşım, eserin yorumlanmasında iğreti olarak birbirinden ayırabileceğimiz iki anlam alanı ayırt edilmesini öngörüyor. İğreti olarak, çünkü Marlowe'un coşkun, ateşli bir Rönesans adamı olması, Türkler'le ilgili ya da Türk tiplerine yer veren konuların popülerleşmeye hazır, güncel konular olduğunu görmesine engel değildi. Türk tarihi üzerine o dönemde yazılmış kitapları okuduğu bilinmektedir.[25]

Öte yandan, oyun doğrudan doğruya Rönesans kavramı açısından değerlendirildiğinde de, Türkler'i Rönesans'ın ufku dışına çıkarmak çok zordur. Türkiye, o dönemin merak ettiği ve aradığı birçok özelliği yansıtan bir ülke görünümündeydi. Rönesans Avrupa'sı, çağın edebiyatında da çok vurgulanan, amaca ulaşmak için her yola başvurmayı meşru sayan Makyavelist idealleri; dünyayı yutmak istercesine büyük hırsları; savaşkanlık, gözüpeklik, atılganlık gibi değerleri; cinsel tutkuyu, şehveti, taşkınlığı, dozu yüksek duygu ve yaşantıları herhangi bir Doğu ülkesinden çok Türkiye'de bulabiliyordu; dolayısıyla, Türkler Rönesans'ın içindeydi. Rönesans, insanın gözlerini dış dünyaya çevirmesine yol açmıştı; Hıristiyanlık ürünü olmayan bir uygarlık ile Hıristiyanlığa aykırı bir ahlâk ve yaşama tarzı için de gözler Doğu'ya ve özellikle Türkiye'ye çevrilmişti. Terence Spencer, o çağda uyanan Eski Yunan merakının "yeni Yunan"a yönelmemesini de Türk merakına bağlıyor. Bu konuda yazdıkları, soruna ışık tutacak nitelikte:

> *16. yüzyılda Yunanlar karşısındaki tutumu anlayabilmek için Türkler konusundaki tutumu değerlendirebilmek gerekir. Yunanlılar'ın içinde bulunduğu kötü durum karşısında Avrupalılar'ın gösterdiği kayıtsızlığı açıklayabilmek ve bağışlayabilmek için, Shakespeare'in çağdaşlarına Osmanlı İmparatorluğu'nun bizim zaman zaman hatırlayabildiğimizden de daha yakın olduğu gözününe alınmalıdır. Büyük bir yabancı uygarlıktı bu, bizimkine uzak, dinî inançtan yoksun, Hıristiyanlığa aykırı, amansız, neredeyse hiç boyun eğmez, korku verici, insanın içini okuyamayacağı bir uygarlık. Hayalgücü üzerinde korkunç bir çekiciliği vardı.*

Yazar daha sonra, Shakespeare'in, Osmanlı İmparatorluğu'na, devlet örgütüne, Türk gelenekleriyle göreneklerine ilişkin anıştırmalarının seyirci tarafından hemen anlaşılacağını bilircesine yazdığını, "Türk" kelimesini de sanki gündelik dilde yaşayan bir kelime gibi kullandığını, **V. Henry** de, kralın tahta çıktığı gün kardeşlerine seslenirken sözlerine "Burası Türk sarayı değil, İngiliz sarayıdır" diye başladığını hatırlatarak, sözlerini şöyle bağlıyor: "Bu yüzden, Elizabeth çağı insanı Levant'ta olup bitenleri, oranın durumunu düşünürken, Yunanlılar'dan çok Türkler hayalgücünde ağır basıyordu."[26]

Rönesans'ın bu şekilde anlaşılmasıyla, eserin kuruluşunda iğreti olarak birbirinden ayırdığımız iki anlam alanı bütünleşmiş olur; hem yazar, hem seyirci yönünden.

Oyunun Yapısı. Basit, tek bir karşıtlık üzerine kurulmuştur oyunun yapısı. Karşıtlığın bir ucunda Tamburlaine vardır, öbür ucunda da onun rakipleri. Türkler dışındaki bütün düşmanlarını kolayca alt eder Tamburlaine. Türkler'le tutuştuğu uzun savaşların ardı arkası kesilmez; mücadelesi, ölümüne kadar sürer.

Tamburlaine oyunda Hıristiyan dostu olarak görünür. Türkler ile karşılaşmadan önce Bajazeth'ı Constantinople kuşatmasını kaldırmaya zorlar. Kuşatmayı kaldırtmaktan başka, onu yenerek de Hıristiyanlar'a yardımcı olmayı düşünmektedir. Bu yüzden savaşın sonucu en az savaşanlar kadar Hıristiyanlar'ı da ilgilendirmektedir. Buna göre, çatışma, I. bölümde, Müslümanlar'ın, Türkler'in temsilcisi durumundaki Bajazeth ile Tamburlaine, II. bölümde ise Türkler ile Tamburlaine arasındadır; bu ana ve değişmez çatışma Hıristiyanlık-Müslümanlık ve Tamburlaine-Müslümanlık çatışması biçiminde yansıtılmış, ilgiyi ayakta tutma amacı gözeten bir süreklilikle eserin sonuna kadar uzatılmıştır.

Gelgelelim, Marlowe oyunun iki ayrı bölümünde Bajazeth ile Tamburlaine'e söylettikleriyle, karşıtlığı en uç noktada keskinleştirir. I. bölümde Bajazeth'ı sadece Müslümanlığı temsil eden değil, aynı zamanda, Peygamber soyundan gelen biri olarak konuşturur. III. perdenin III. sahnesinde iki hükümdar birbirlerine kafa tutarak savaşı kazanmaya kararlı olduklarını ortaya koyarlarken, Bajazeth sözlerine şöyle başlar:

> *"Atam Muhammed'in türbesi ve Kur'an-ı Kerim üstüne yemin ederim ki..."*

Buradaki "atam Muhammed" sözünün anlamına dikkatimizi çeken tek yazar Halide Edip Adıvar'dır. Adıvar'ın düşüncesine göre, "Marlowe, bilerek bilmeyerek 'Muhammed' dediği zaman Fatih'i düşünüyor. Çünkü İngiliz Edebiyatında -ve bütün garp şuurunda olduğu gibi- İngiliz şuurunda Fatih Mehmed derin bir yer tutmuştur."[27] Burada mutlaka psikolojik bir yorum gerekliyse, İslamiyet'in Türkler'ce temsil edildiği kanısının, bilinçaltında, Türkler'in aynı zamanda Muhammed soyundan gelmesi doğrultusunda bir zihin sürçmesi yaratması belki daha geçerli olabilir. Ancak, Adıvar'ın az ileride söylediği gibi, "böyle yanlışlıkları, belki de bilerek Marlowe mütemadiyen yapıyor"[28] da olabilir. Çünkü, denebilir ki, Marlowe burada seyirciye aykırı gelmeyecek bir yanıltmaya başvurmuştur. O dönemde Hıristiyan Avrupa'nın gözünde İslamivet'in temsilcisi ve sürükleyici gücü Türkler olduğuna göre, Bajazeth'ın Muhammed soyundan geldiğini söylemenin İngiliz seyirci için pek yadırganacak bir yanı olamazdı. Üstelik, bu yanıltma Bajazeth üzerinde toplanan, onun büyük bir hedef olmasını sağlayan özellikleri çoğaltmaya da (Türk hükümdarı + İslamiyet'in temsilcisi + Hz. Muhammed'in torunu) yaramaktadır. Bu durumun aynı derecede keskin, simetrik bir karşılığı da vardır eserde.

Marlove II. bölümde Tamburlaine'i Hıristiyan dostu gibi göstermekle kalmaz, onu aynı zamanda Müslümanlığın düşmanı olarak da gösterir. Müslümanlığı reddeden bir Tamburlaine vardır artık karşımızda. İslam dinini reddetmesiyle, onun Müslümanlar'la savaşmaktan neden çekinmediği sorunu da çözülmüş olur.

> *Tamburlaine: Türk Kur'an'ı ve benim Tanrı sandığım Muhammed'in tapınaklarında bulunan bütün o batıl kitaplar nerede, söyle Casane?*
> *Usumcasane: İşte burada efendim.*
> *Tamburlaine: Güzel... Hemen bir ateş yaksınlar. (Ateş yakılır, kitaplar ateşe atılır.)*
> *(...)*
> *İşte Muhammed, gücün varsa eğer, gel de göster mucizeni. Yaydığın dine ait ne varsa içinde toplandığı şu kitabın ateşin alevlerine dayanamayıp yanmasını önleyemeyen sen, tapılmaya layık değilsin. Neden Kur'an'ını oturduğun tahta, Tanrı'nın yanıbaşında bulunduğu söylenen o tahta gönderecek şiddetli bir kasırga estirmiyorsun? Yahut zat-ı âlinize kılıç sallayan ve budalaca kanunlarının özünü çiğneyen Tamburlaine'in kafasından intikam almıyorsun? İşte askerlerim, Muhammed'in bulunduğu yer cehennemdir; duyamıyor Tamburlaine'in sesini: tapılacak başka Tanrı aramayın; gökyüzünde oturan Tanrı, Tanrı ise eğer, o tektir. Tanrı da odur.*[29]
>
> (II. bölüm V. perde, I. sahne)

Yukardaki parçada hemen dikkati çeken bir nokta da, "Türk Kur'an'ı" sözüdür. Türkler burada da Müslümanlık'la özdeşlenmiştir. "Türk Kur'an'ı" sözünün anlamı, daha önce üzerinde durulan "Atam Muhammed"in anlamını desteklediğinden, her iki ifadenin de bir rastlantı ya da psikolojik bir sürçme ya da bilgisizlik sonucu kullanılmadığı düşüncesi ağırlık kazanmaktadır.

Türkler'in İşlevi. Oyunda Türkler'in ağırlığına önce nicel yönden bakalım. Beş perdelik I. bölümde Türkler III. perdede ortaya çıkarlar. Bajazeth ile Zabina bu perdeden başlayarak oyunun sonuna kadar varlıklarını sürdürdüklerine göre, I. bölümün beşte üçünde Türkler sahnededirler. Gene beş perdelik olan II. bölümde 21 sahne vardır; Türkler'in bu 21 sahne içinde önemli bir rol oynamadıkları ya da hiç görünmedikleri sahnelerin sayısı sadece 5'tir.

Türkler'in nitel ağırlığı ise, I. bölümde, yenik Bajazeth ile galip Tamburlaine arasındaki ilişkilerde görülebilir. Bajazeth'ın yenilmesinden ölümüne (eserin sonuna) kadar süren, yani oyunun yarısını kapsayan bölümlerde, gücünü Türk hükümdarını yenmiş olmaktan alan bir Tamburlaine vardır. Tutsak düşürdüğü Bajazeth'ı savaşta yenmiş olmanın şanıyla yetinmez, durmadan onu aşağılar, ama öldürmez, öldürmeyi de düşünmez.

Bajazeth yenik ve tutsak düşmüştür, ama ya fiziksel varlığı ya da kişiliği ve adıyla hep sahnede kalır. Görünmediği bir sahnede bile varlığını duyurur. IV. perdenin III. sahnesi Mısır Sultanı'nın sarayında geçer, Tamburlaine de yoktur bu sahnede, ama konuşulan konu gene Bajazeth'dır. Arabistan kralı yanındaki Mısır Sultanı'na: "Şöhretli sultanım, kudretli Bajazeth'ın uğradığı yenilginin haberi kulağınıza geldi mi?" diye sorar.

Tamburlaine Araplar'la savaşa giderken bile aklı Bajazeth'dadır:

"Gidiyoruz, bizim için dua et Bajazeth" der.

(V. perde, II. sahne)

Gene aynı perdede Zenocrate, Bajazeth ile Zabina'nın ölümlerinden acı duyduğunu söyler. Oyunun sonunda Tamburlaine onları ölümleri dolayısıyla bir kez daha anar. Halide Edip Adıvar'ın vurguladığı gibi, Tamburlaine'in zihni, ruhunu yenemediği Bajazeth'a saplanmıştır.[30]

Tamburlaine için, Bajazeth, yendiği sayısız hükümdarlardan biri değildir. Yendiği öteki bütün krallar, örneğin ilk iki perdedeki İran kralı ile onun yerine geçen kardeşi yenilince boyun eğen, yok olup silinen ve daha sonra adları anılmayan hafif sıklet hükümdarlardır. Oyunun sonunda kızı Zenocrate'in imparatoriçe olacağını öğrenen inatçı Mısır sultanı da ona karşı direnmekten vazgeçer. Tamburlaine'e boyun eğmeyen, ona iradesiyle karşı koyan tek insan Bajazeth'dır. Bu bakımdan, M.C. Bradbrook'un eseri ile alırken, "Tamburlaine'in karşısına çıkan rakiplerin sadece alt edilmek üzere sıraya girmiş rakipler" oldukları yolundaki yargısı[31] Bajazeth için geçerli olamaz. Tersine, Tamburlaine'le tam bir simetri içinde verilmiştir Bajazeth.

Şöyle bir simetrik görünüm vardır eserde; oyunun başında Bajazeth yenilmez bir ülkenin hükümdarı. Tamburlaine de Asya fatihidir; savaştan önce karşı karşıya geldikleri bölümde birbirlerine aynı dille ve aynı şiddette kafa tutarlar; ikisi de ordusuna hakimdir, aynı derecede parlak törenlerle karşılanırlar, ordularının komutanları ile kendilerine bağlı küçük devletlerin kralları onlara aynı biçimde saygı gösterirler; her ikisi de kadınlarına âşıktır, kadınları da onlara sevgi

ve inançla bağlıdır; Zenocrate ile Zabina arasındaki ağız kavgası, Tamburlaine ile Bajazeth arasında geçen söz düellosunun bir benzeridir; savaştan sonra Zabina'nın elleri bağlı olarak Zenocrate'in halayığınca çekilerek götürülmesi Bajazeth'in Tamburlaine tarafından aşağılanmasına paralel bir özelliktedir...

Dağınık bir yapı gösteren II. bölümde böyle bir simetri pek söz konusu değildir, ama I. bölümün uzatılmasını sağlayan malzeme burada da kullanılmıştır. Tamburlaine, Türkler'i hep yener; ama tutsak düşürdüğü Türkler'i öldürmez, onları yaşatarak aşağılamaya devam eder; saltanat arabasını, Türk devletleri olan Trebizon, Soria kralларına çektirir, kırbaçla onları dehler. Balsera'nın Türk komutanı, Tamburlaine'e teslim olmamak için savaşarak ölmeyi tercih eder, komutanın karısı Olympia da kocasının ölümünden sonra, gene Tamburlaine'in eline düşmemek için, önce oğlunu öldürür, sonra da intihar eder. Oyunun sonunda bile, yaşlı Tamburlaine'in zihni Bajazeth'ın oğlu Callapine'dedir; onu da alt etmek istemektedir, ama hasta olduğundan toparlanıp savaşacak gücü yoktur. Kısacası, Tamburlaine bu bölümde de gücünü Türkler'den alır.

Eserde Bajazeth ile Türkler'in nicel olarak geniş bir yer tutmasından başka; Türk hükümdarının ötekiler gibi baş eğmemesi, Tamburlaine'in onun varlığı ve iradesiyle güçlenmesi, Bajazeth'ı bir saplantı haline getirmesi, iki adamın sunuluşundaki simetri, Marlowe'un dramatik ilgiyi ayakta tutabilmek için Bajazeth'ın tutsaklığından yararlanması, tutsaklığını uzatarak oyunu da uzatma yolunu bulması, bir başka deyişle, onu öldürdükten sonra oyunu sürdürememesi, Bajazeth'ın oyunda ortaya çıktığı andan, oyunun sonuna kadar sahnede var olması, Bajazeth'ın gördüğü dramatik işlevin Tamburlaine'inkinden daha önemsiz sayılamayacağı, dolayısıyla Türkler'in ana eylemin taşıyıcıları olarak vazgeçilmez bir rol oynadıkları sonucunu vermektedir. Acaba yazar, bu oyunda Osmanlılar ile Bajazeth yerine Çinliler ile Çin İmparatorlarından birini koymuş olsaydı, bu aynı derecede etkili olur muydu? Aynı derecede etkili olmayacağı ortadadır. Çünkü, Tamburlaine kişiliğini Marlowe'un "kuvvet mudilesi" (güç kompleksi) açısından çözümleyen Halide Edip Adıvar'ın vurguladığı gibi, Marlowe için, yenilmesi zor olan bir güç gerekliydi, onun yaşadığı dönemde de yenilmez gibi görünen güç Osmanlı devletiydi.[32] Osmanlı tarihinden bir kesit alıp oyunlaştırması, seçtiği konunun seyirci yönünden de ilginç olabileceğini düşünmesi, üstelik, Osmanlılar'ın yenildiği bir savaşın hikâyesini anlatmak istemesi, bununla açıklanabilir. Kendi hayalgücünde yarattığı üstün-insan (Rönesans adamı) Tamburlaine'in "Türkler'i yenen adam" özelliğiyle donatılarak dramatize edilmesi, hayalgücü ile gerçeğin bu uzlaşması, eserin dramatik kuruluşu için olduğu kadar seyirci beklentilerini karşılamak için de gerekliydi. Tema, yalnızca, bütün dünyaya hükmedebilecek bir iradenin, Tamburlaine'in tutkuları olsaydı, Niğbolu'da İngilizler'in de katıldığı Haçlı ordusunu yenilgiye uğratan Yıldırım Bayezıd'ın yenildiği ve İstanbul'un fethinin bu yenilgiyle elli yıl geciktirildiği bir savaşın hikâyesini anlatmak gerekmezdi. Öte yandan, oyunun yazıldığı tarihe göre iki yüzyıla yakın bir zaman önce meydana gelen Ankara Savaşı'nın İngilizler için güncel bir göndergesi de yok değildi. 1571'de, Osmanlı donanmasının İnebahtı'da Haçlı donanması karşısında uğradığı yenilgi, tıpkı Ankara

Savaşı'nın sonucu gibi, bütün bir Hıristiyan dünyayı sevince boğmuştur; zafer Londra sokaklarında şenliklerle kutlanmış, hapishanelerdeki mahkûmlar serbest bırakılmış, ceza kapsamına girmeyen borçlar bağışlanarak devlet hazinesinden ödenmişti.[33]

Tamburlaine'in İşlevi. Tamburlaine kişiliği ister bir Rönesans adamı, ister Türkler'i dize getiren bir hükümdar olarak yorumlansın, her iki yorumda da, ortak ahlâk ölçülerini aşan bir üstün-insan ya da yarı-tanrı gibi yüceltilmesi, eserin yapısında teknik bir sorun doğurmaktadır. O da şudur: **Tamburlaine** tek bölüm olarak tasarlanmış, yazılmış ve oynanmıştır. İkinci bölüm ilkinin gördüğü ilgi üzerine sonradan yazıldığına göre, eser ilk biçimiyle de bir bütündür. Ama bu biçimiyle Seneca tragedyasının düzenine uymakta mıdır?

Gördüğünüz gibi, son sahnenin son bölümünde, Tamburlaine'in kendi düğünü için hazırlıklara başlanması emrini vermesiyle perde mutlu bir sonla kapanmaktadır. Tragedya kahramanının kanlı eylemleri yüceltilmiş, zulmü, kötülükleri cezasız bırakılmıştır. Eseri iki bölüm halinde düşündüğümüzde de, sonuç farklı değildir. Çünkü ikinci bölümün sonunda Tamburlaine yaşlanıp hastalanır, eceliyle ölür; yani bu bölüm de Seneca tragedyasına uymaz. Eleştirmen F.P. Wilson, Tamburlaine'in kötülüklerine karşı çıkılmadığına dikkati çekerek, bu eserde gözlenen durumun Elizabeth çağı tiyatrosunda bir benzeri bulunmadığını söylüyor. Wilson, "bir zorbanın zaferden zafere koşuşunun onunla duygudaş olabileceğimiz bir biçimde sunulması, Marlowe'un daha sonra yazdığı eserlerdeki örüntüye uyuyor mu, yoksa bu bütün Elizabeth çağı tiyatrosunda istisnaî bir örnek midir?" sorusunu sorduktan sonra, şu cevabı veriyor:

> *Sadece Tamburlaine'in ezdiği zorbalarla saldırganların kınanması, ama Tamburlaine'in kendi zorbalıklarının kınanmaması çok çarpıcıdır; o çağda bunun başka bir örneği yoktur. Oyun yazarının tutumu burada, en yumuşak deyişle, anlaşılmaz bir tutumdur.*[34]

Wilson'ın "anlaşılmaz" dediği tutum aslında hiç de anlaşılmaz değildir. Üstelik, o döneme özgü seyirci beklentilerini gözardı eden bir sorudur sorduğu. Çünkü Tamburlaine cezalandırılması gereken bir zorba değil, bir kurtarıcı olarak çizilmiştir. Hikâyenin Avrupalı seyirci yönünden belki de en çekici yanı, Tamburlaine'in, 16. yüzyılda Batı'da yenilmez olduğu düşünülen Türk'ü bir önceki yüzyılda yenerek onun yenilebilir olduğunu göstermesinden ileri gelir. Oyunun ikinci bölümünde görüldüğü gibi, Sigismund komutasındaki Haçlı orduları Türkler'i yenememişlerdir. Batı'da yenilmeyen Türk'ün Doğu'da uğradığı yenilginin hikâyesi seyirci için rahatlatıcı bir konu niteliğindeydi.

Batı'nın 16. yüzyılda Türkler'i nasıl gördüğü ve Marlowe'un oyunu nasıl bir ortamda yazdığı, günümüzün ufkuna kolayca giremediğinden, **Tamburlaine** için yazılan eleştiriler ister istemez eksik kalmaktadır. Sorunu sözkonusu dönemin genel yaklaşımı açısından açıklığa kavuşturabilmek için, oyunun kaynaklarına uzanmak gerekiyor. Çünkü Marlowe eserini yazarken gördüğü, incelediği kaynaklarda yer alan, canlandırdığı tarihî kişilere ve onların tarihî işlevlerine ilişkin

temel, tanımlayıcı bilgi ve yargıları sadece kendi hayalgücü doğrultusunda işleyemezdi. Nitekim, konusunu sunuşu, işleyişi, yararlandığı, yararlanmış olabileceği tarihî kaynaklarda yazılanlarla çakışmaktadır. Türk tarihi hakkında 16. yüzyılda yazılmış en kapsamlı kaynak durumundaki Richard Knolles'ün ünlü tarihine bakıldığında, Timurlenk'in Hıristiyanlar yönünden bütünüyle olumlu bir tarihî kişi olarak anlatılıp değerlendirildiği görülmektedir. Aynı kaynak, oyundaki birçok ayrıntıyı da aydınlatmaktadır. Marlowe'un **Tamburlaine**'i ile Knolles'ün tarihi arasındaki paralellikleri örnekleriyle görmek herhalde yararlı olacaktır.

Oyunun Kaynakları. The Generall Historie of the Turkes'de, Timurlenk, Hıristiyanlar'ın dostu, kurtarıcısı olan âli-cenap bir adam gibi gösterilirken, Bayezıd, hak hukuk dinlemeyen, gaddar ve kendini beğenmiş bir zorbadır; Bayezıd çok kere "Türk tiranı", Timurlenk ise "soylu Tatar" olarak anılır. İki hükümdarın bu sıfatlarla anıldığı bölümlerden birinde, bazı Anadolu beyliklerinin başındaki beylerin Bayezıd'a karşı Timurlenk'ten yardım istemeleri şöyle anlatılmaktadır:

> *Bütün bu zavallı beyler ile onlar gibi daha niceleri kısa zamanda Semerkand'a (büyük Timurlenk'in sarayına) geldi; herkes kendi özel derdini ortaya dökerek, güçlü hükümdardan kendilerini savunmasını ve Türk Tiranı Bayezıd'dan kendilerini kurtarmasını ısrarla rica etti. Bu acı yakınmalar, hele uzun süre haksız yere hapsedilen Germiyanoğlu ile, Bayezıd'ın gaddarlığı yüzünden son günlerde karısını, çocuklarını kaybeden Tachrettin'in (Tahırten [Mutahharten]?) acı acı yakınmaları soylu Tatar'ı çok etkiledi.*[35]

Bayezıd'ın bu şekilde tanıtıldığı parçanın ardından, Timurlenk'in "soylu" kişiliği de şöyle tanımlanmaktadır:

> *Mizacı gereği, sıkıntı içinde çırpınanlara yardım eli uzatmak ve gurura kapılanları cezalandırmaktan büyük zevk duyan bir kimse olan Timurlenk o anda bir tedbirsizlik etmek istemedi ve beylere soğuk bir cevap verdi.*[36]

Timurlenk bunu izleyen günlerde, "değerli armağanlar ve hediyelerle elçisini Bayezıd'a göndererek, dostları olan bu Müslüman beyler ile, Bayezıd'la arasında aracı olma görevini üstlendiği müttefiki Yunan hükümdarı Emanuel'e iyi muamele etmesini hatırı için kendisinden rica etti."[37] Bayezıd'ın ricaları reddetmesi karşısında Timurlenk de, "bu kadar sıkıntı içindeki beyleri sıkıntılarından kurtarmak ve Bayezıd gibi büyük ve güçlü bir tiranın gururunu kırmak için (...) Osmanlı gururunu kırmak için" savaşmaya karar verir.[38]

Timurlenk'in ordusunda Hıristiyanlar da vardır; savaştan bir gece önce kampındaki askerler ertesi sabah başlayacak olan çarpışma üstüne konuşmaktadırlar: "İskitler girişecekleri yağmadan, gururlu Partlılar kazanacakları şereften, zavallı Hıristiyanlar da kendi kurtuluşlarından söz ediyorlardı."[39] Bu arada, sık sık, "Timurlenk'in Hıristiyan hükümdar uğruna buraya geldiği"ne değinilir.[40]

Savaş bitip de Bayezıd tutsak alındıktan sonra, Timurlenk, "Nasıl oluyor da, Yunan hükümdarı gibi soylu bir kişiyi boyunduruğun altına alacak kadar gurura kapılabiliyorsun?" diye ona sorar.[41] Sonra, Bayezıd, "demir bir kafese konur."[42] Amaç, "kardeşinin kanıyla ellerini kirletmiş olan, kibirli, haris tiranı cezalandırmaktır."[43]

Öte yandan, zafer kesinleşince, "Onun (Timurlenk'in) en sadık kulu ve kölesi olan Yunan hükümdarı kendisiyle birlikte bütün ülkesini elçileri aracılığıyla büyük Fatih Timurlenk'e teslim etti; kendisini dünyanın en zalim tiranından kurtardığı için, bizzat kendisi, ülkesini ona teslim etmesi gerektiğini söylüyordu."[44] Ne var ki Timurlenk,

> *zaten yeterince geniş olan ülkesinin topraklarını daha fazla genişletmek gibi bir niyeti olmadığını; (...) şan şeref kazanmak, adını gelecek kuşaklara ulaştırıp sonsuza kadar yaşatacak üne kavuşmak ve nihayet, bir dost ve müttefikin ricası üzerine, kendisine yardım etmek için oraya geldiğini bütün dünyanın bilmesi gerektiğini; tek amacının, insanlığın yeryüzündeki en büyük, en korkunç düşmanının kafasını ezip geçen kuvvetini herşeyin sebebi olan Tanrı'nın görmesi olduğunu; İmparatorlarınki kadar soylu ve çok eski hanedanlarca yönetilen o büyük, o güzel Constantinople şehrini kurtararak artık adını ölümsüzleştirdiğini söyleyerek teklifi reddetti.*[45]

Oyunda da, Bajazeth ile karşılaştığımızda, Türkler Constantinople'u kuşatmakta, Tamburlaine ise kuşatmayı kaldırmaya çalışmaktadır. Bu durum, Bajazeth'ın ağzından şöyle anlatılır oyunda:

> *Tatarlar'ın, doğudan gelen hırsızların, Tamburlaine denen birinin komutasında hükümdarımızla savaşmaya kalkışarak, ünlü Yunan şehri Constantinople çevresinde başlattığımız korkunç kuşatmayı kaldırtmak niyetinde olduklarını duyuyoruz.*
>
> (III. perde, I. sahne)

Bir paşa Tamburlaine'e elçi gönderilir; kendisinden fikrini değiştirip "Asya'da kalması" (III. perde, I. sahne) istenir. Marlowe şehrin Türkler'ce ele geçirilmek üzere olduğunu göstermek ister burada. Bajazeth şehrin suyunu kesmeyi düşünmekte, şehre dışardan herhangi bir yardım ulaşmaması için, karada, denizde gereken tedbirlerin alınmasını emretmektedir.

> *Carnon dağından şehre gelen suyu kurşun borularla kesin; iki bin atlı dört bir yanı kollasın, hiçbir yardım, destek gelmesin karadan, kadırgalarımızsa denizleri tutsun. Piyadelerimiz siperlerde beklesin, cehennem ağzı gibi ateş kusan toplarıyla dövsünler surları; biz de içeri girelim, böylelikle elimize düşsün Yunanlılar.*
>
> (III. perde, I. sahne)

Tamburlaine'in tehdidi yüzünden, Bajazeth kuşatmayı kaldırmak zorunda kalır. Biraz sonra, Hıristiyanlar'ı temsil eden Yunanlılar'ın bir önceki savaşta Ba-

jazeth'a yenilmiş oldukları hatırlatılır. Bajazeth muharebe meydanına giderken, karısı Zabina o savaşı hatırlar.

> *Tıpkı hükümdarımın Yunanları yendiği ve tutsaklarını Afrika'ya gönderdiği günkü gibi, trampetler çalınıyor.*
>
> (III. perde, III. sahne)

Bajazeth'ın, yenik düşdükten sonra, karısına söyledikleri, asıl hedefinin Hıristiyanlar olduğunu bir kez daha açıklar:

> *Hıristiyan imansızlar sevinecekler şimdi, bâtıl çanlarını neşeyle çalacaklar, şenlik ateşleri yakarak kutlayacaklar yıkılışımı.*
>
> (III. perde, III. sahne)

Bu sözler, Knolles'ün, 1571 İnebahtı zaferini kutlamak üzere Londra'da düzenlenen şenlikleri anlatışını çağrıştırır,[46] ancak, Tamburlaine'in savaştan önce Türk paşasına söyledikleri daha da çekicidir:

> *Ben ki Tanrı'nın Öfkesi ve Gazabı, dünyanın tek korkusu ve dehşetiyim, ilk kez ben yeneceğim Türkler'i ve köle gibi kullandıkları o Hıristiyan tutsakları kurtaracağım.*
>
> (III. perde, III. sahne)

Türkler'in ilk kez yenildikleri, daha sonra Bajazeth'ın ağzından da dile getirilir:

> *Ah, güzel Zabina, savaşı kaybettik. Türk hükümdarı hiçbir düşman karşısında böyle bir yenilgi tatmadı.*
>
> (III. perde, III. sahne)

Knolles tarihinde olduğu gibi oyunda da Tamburlaine'in Hıristiyanlar'ın kurtarıcısı olarak gösterildiği çok açıktır. Bu durumda Marlowe'un seyircisi, kurtarıcının zorba gibi gösterilmesine ve oyunun sonunda şiddetle cezalandırılmasına razı olur muydu? Oysa eserde Tamburlaine bir zorbadır, burası apaçıktır, ama o, zorbalığını Türkler'e karşı kullanan ve Hıristiyanlar'ın intikamını almak isteyen bir zorbadır aynı zamanda.

Marlowe'un oyunu sadece konuya bakış açısıyla değil, dramatize ettiği bazı ayrıntılarda Knolles tarihi ile benzerlik, hattâ özdeşlik gösterir. Kimi yerde kelime seçiminde bile kaynağına sadıktır Marlowe. Örneğin, Timurlenk'in Bayezıd'ı (Tamburlaine'in Bajazeth'ı) neden yenmek istediği her iki eserde de aynı kelimelerle anlatılır: "Seni yenmek beni bütün dünyada ünlendirecek!"

(Marlowe, III. perde, III. sahne, 83. mısra)

> *Topraklarını genişletmek için değil, şan şeref kazanmak, adını gelecek kuşaklara ulaştırıp sonsuza kadar yaşatacak üne kavuşmak için geldiğini...*
>
> (Knolles, s.221)

Knolles tarihinde, Bayezıd'ın demir parmaklıklı bir kafese konulduğu[47a] ve Timurlenk'in onu bir tabure gibi kullandığı[47b] yolundaki ayrıntılara yer verilirken, Bayezıd'ın kafasını kafesin parmaklıklarına vurarak intihar ettiği söylenti-

sine de değinilmiştir.[47c]. Oyundaki Tamburlaine gibi tarih kitabındaki Timurlenk de, "Tanrı'nın Gazabı ve Dehşeti"dir.[48]

Marlowe'un oyunu yazarken Knolles'ün eserine başvurduğunu düşünmek ilk bakışta bir anakronizm gibi görünebilir. Çünkü **Tamburlaine** ilk kez 1587-1588 kışında oynanmış, **The Generall Historie of the Turkes** ise 1603 yılında yayımlanmıştır. Ne var ki, yazılışı çok uzun yıllar sürmüş olan bir eserdir bu. Marlowe'un oyun yazarlığına yöneldiği yıllarda, Knolles büyük bir ihtimalle kitabının önemli bir bölümünü tamamlamıştı. "Türkler'in Dördüncü Padişahı Bayezıd" başlıklı bölüm de, büyük boy 1300 sayfa tutan Knolles tarihinin ilk 230 sayfası içindedir. Marlowe'un, bunlara dayanılarak, kitabın el yazması müsveddelerini gördüğü tahmin edilebilir. Hiç şüphesiz, kanıtlanması çok güç bir şeydir bu. Ancak, mutlaka kaynaklarla, belgelerle kanıtlanmasını gerektirecek ölçüde hayatî bir ihtiyaç da değildir. Çünkü Knolles tarihi özgün bir eser değil, bu alanda o zamana kadar yazılmış, kıta Avrupa'sı kaynaklı çok çeşitli eserlerden derlenen malzemeyle kaleme alınmış bir kitaptır. Sadece kullandığı malzemeyle değil, Türk tarihine bakış açısıyla da İtalyan, Fransız ve Bizans tarihçilerine bağımlıydı. Kaldı ki, söz konusu kaynakların bir bölümü onaltıncı yüzyılda İngilizce'ye çevrilmiş ve yayımlanmıştı. Dönemin tarihleri Timurlenk'i, Bayezıd'ı öyle görüyordu. Onlardan kaynaklanan Knolles tarihi de, Timurlenk ile Bayezıd konusunda o zamanın genel tavrını temsil etmekteydi. Marlowe'un Knolles tarihini görmediği kabul edilse bile, İngilizce'ye çevrilmiş olan öteki kaynaklardan hiç değilse bazılarını gözden geçirmiş olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Sözgelişi, Timurlenk'in kişiliğine ilişkin bilgilerin Perondinus'tan alındığı araştırmacılarca belirlenmiştir; çünkü Timurlenk'in Bayezıd'ın sırtına basarak onu tabure olarak kullandığını yalnızca Perondinus yazmıştır.[49] Araştırmalara göre, Marlowe, oyunun ikinci bölümünde, birinci bölüm için yararlandıkları dışında bazı ek kaynaklara da başvurmuştur. Ama bu durum oyunun kuruluşundaki ana örüntüyü değiştirmemiş, konunun işlenişinde gözlenen genel tavır, bu bölümde de sürmüştür. U.M. Ellis-Fermor, **Tamburlaine**'in kaynakları konusundaki en geniş kapsamlı çalışma olan incelemesinde Türk tarihi hakkında Marlowe'un çağına kadar yazılmış pek çok eser üzerinde durmuş, o dönemde hangilerinin önem taşıdığını açıklamış, hangilerinden Marlowe'un yararlanmış olabileceğine ilişkin düşünceler ileri sürmüştür. Ancak, o incelemesinde, herhalde, Knolles tarihinin 1603 yılında yayımlandığını göz önünde tutmuş olmalıdır ki, bu eser üzerinde durma gereğini duymamıştır.[50]

Burada, yeri gelmişken, Tamburlaine'de kimi yazarların eleştiri konusu ettikleri bir nokta üzerinde durmak gerekir. Örneğin, Halide Edip Adıvar, oyunun kaynaklarından bir çoğunu belirtmekle birlikte, gerek eserin canlandırdığı oyun kişileri ile tarihî olayların, gerekse Tamburlaine kişiliğinin, Timurlenk'in biyografisini yazanların anlattıklarından çok uzak olduğunu, sonuçta, yazarın "Tamburlaine ismi altında keyfine göre bir Timurlenk uydurduğunu" yazmaktan geri kalmamıştır.[51] Gerçi yazarın asıl söylediği bu değildir, ama konularını tarihten alan eserler değerlendirilirken, metinde canlandırılan kişilerle olayların tarihî gerçeklere uyup uymadığına bakılması çok yaygın bir tutum olduğu için, bu so-

runa da kısaca değinmekte yarar vardır. Bu ya da benzeri bir eleştiri, yazarının bile bile sayısız anakronizme düştüğü bir eser için herhangi bir şekilde geçerli sayılabilir mi? İşin bu yanı zaten oyunun özüyle de ilgili değildir. Oyunun özü, yani konuya bakışı Knolles tarihine ya da onun dayandığı öteki kaynaklara dayandığına göre, yazarın amacı herhalde tarihi çarpıtmak değil, o kaynakların esinlettiği Tamburlaine kişiliğini hayalgücünde canlandırdığı gibi çizmektir. Ayrıca, "tarihi çarpıtan" bir oyunda da, "tarih yanlışları"nın, "uydurmalar"ın tespitini edebî bir eser olan metnin eleştirisi için bir ölçüt gibi öne sürmek yerine, "gerçekler"in hangi dramatik amaçlarla değiştirildiğini göstermeye çalışmak daha geçerli bir eleştirel yaklaşım olabilir. **Tamburlaine** bu bağlamda uyarıcı bir örnek niteliğinde.

Tarih ile efsanenin henüz ayrışmadığı, tersine, birbiriyle beslenip kaynaştığı, insanlığın, dünya toplumlarının Hıristiyan ve Müslüman diye ikiye ayrıldığı, Şarkiyatçılığın bir araştırma dalı durumuna gelmediği, Doğu'yu konu alan en ciddi eserlerde bile hayalgücünün canlı gözlemi, gerçeği bulandırdığı, herhangi bir Avrupalı'ya "Doğu hakkında ne biliyorsun?" diye sorulsa, "esrarengiz bir dünya!" cevabının alınabildiği bir çağda yazılmış bir oyunu incelerken, Tamburlaine'in Hıristiyanlar'ın kurtarıcısı gibi gösterilmesi sorununa daha değişik bir açıdan, efsaneler açısından da eğilebiliriz. Halkın hayalgücünde, eserdeki "kurtarıcı" fikrinin efsanelerden kaynaklanan bir anlamı da vardı o dönemde. Hıristiyan dünyanın dışında, Doğu'da, Hıristiyan bir hükümdar yaşadığı ve Batı'daki Hıristiyanlar adına Müslümanlar'la mücadele ettiği yolundaki efsane yüzyıllarca Avrupalılar'ın ilgisini çekmiş, onları heyecanlandırmıştır. Bu, "Prester John" efsanesidir. Efsanenin 14. yüzyıldan itibaren birçok şair ve yazarı etkilediği, bu etkinin Elizabeth çağı edebiyatında da yaygın bir biçimde sürüp gittiği, o arada Shakespeare'in de Prester John'dan söz ettiği biliniyor. Aynı efsanenin izlerine tarih kitaplarında da rastlanır; örneğin, Peter Ashton'ın **A Short Treatise upon the Turkes Chronicles** adlı kitabında anlatılanlar bu hikâyeyi çağrıştırır. Yazar Türkler'le savaş halindeki İran Şahı'nı Müslümanlığa düşman olan ve Hıristiyanlığa yakınlık duyan bir hükümdar olarak tanırken, Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlılar'a başkaldıran Arnavut Prensi İskender Bey de Türkler'le mücadele ederek Hıristiyanlar'a yardımcı olmanın bir örneği olarak gösterilir. Nihayet, Marlowe'un **The Jew of Malta** adlı oyununda Barabas'ın "Twas (this hat) sent me for a present from the Great Cham" (Bu şapkayı bana Büyük Han armağan gönderdi)[52] derken, "Büyük Han"la kastettiği de Prester John'dur. Kurmaca nitelikteki edebiyat metinlerinde olduğu gibi, kurmaca nitelikte olmayan edebiyat dışı metinlerde de yaygınlıkla kullanılan ya da çağrışımları yankılanan bu Ortaçağ efsanesinin o dönemin tarihî kaynaklarını, o arada, masalı, efsaneyi bir kenara koyacak durumda olmayan Knolles tarihinin de bir yönünü başka metinler dolayımıyla içten içe şekillendirdiği, hiç değilse bu ve benzeri eserlerin gösterdiği ortak örgüde bir payı olduğu düşünülebilecek bir özellik göstermektedir.

Doğu'nun hep bir "metin" olarak üretildiği bir çağda, bu tür efsaneler nesnelleşme yolunu tıkayan bir etmen olarak tarihe müdahale edebilmektedir. **Tam-**

burlaine'de o dönemin hayalgücünde yaşayan bir efsane motifinin yer almış olması, herhalde seyircinin zihninde uygun bir çağrışım uyandırıyor, tarihî bir konunun böyle bir örüntü üzerine oturması da oyunun seyirci üzerindeki etkisini artırıyordu.

Yazarın Açısı. Buraya kadar, oyunun anlamı Elizabeth dönemi seyircisi yönünden araştırılmaya çalışıldı. Tarihî bakımdan gözönüne alınması gereken bir etmen de, gene aynı dönemin insanı olan yazarın **amaçlılığı**dır. Bu noktada ortaya çıkan soru şudur: Seyirci alımlaması yazarın dünya görüşüne, düşünce yapısına ya da mizacına uygun düşüyor mu acaba? Seyircinin, bir kurtarıcı olarak alımladığı Tamburlaine'in, eserin sonunda cezalandırılmasını kabul edemeyeceği ortadadır. Gelgelelim, Marlowe, "kurtarıcı" fikrini, kitabını "Hıristiyan okura" sunan bir Knolles gibi sürekli işleyerek vurgulamamıştır. Oyunda onun vurguladığı şey, Tamburlaine'in kişiliği, yenilmez gücü ve sönmeyen tutkularıdır. Bajazeth'ın yenilmesi ya da Hıristiyanlar'ın kurtulması konusu, sofu, önyargılı, bağnaz bir Hıristiyan olmadığı bilinen, "ateist"[53] eğilimleri olduğu da söylenen Marlowe'un gözünde çok önemli bir özellik taşıyamazdı. Düşünce dünyası dikkate alındığında, ancak ikinci derecede önemli bir etmen olabilirdi bu, dolayısıyla, hikâyenin o yönü Marlowe için fazla çekici olamazdı. Hıristiyanlar'ı kurtardığı için değil, sadece, coşkun, ateşli, romantik mizacı gereği tutkularını onayladığı, hattâ belki de paylaştığı Timurlenk'i, tiyatroda seyircinin de kendisiyle duygudaş olabileceği bir Tamburlaine kişiliği içinde çizebilmesine yarayan, kullanışlı bir hikâyeydi bu aslında. Tutkularını tatmin edebilme uğruna hiçbir ahlâki engel tanımayan Tamburlaine'i seyirciye kabul ettirebilmek için, yüceltti̇ği kanlı zafer tutkusunu meşru kılacak bir hedefe ihtiyacı vardı. İşte bu gerekli hedefi sağlayan bir hikâye olduğu için, Tamburlaine'in tutkularını dizginsiz bırakabilmiştir Marlowe. Yazarın amaçlılığı ile seyirci beklentisi bu şekilde uzlaştırılmıştır.

Türk Kişiliği. Oyunun gerek birinci, gerekse ikinci bölümünde canlandırılan Türk karakterlerinden hiçbirinin kötü, ahlâkı düşük, alçak olduğu söylenemez. Bajazeth kibirlidir, ama şerefsiz değildir; Tamburlaine'in çirkin muamelesine, ezici aşağılamalarına katlanmaktansa intihar etmeyi tercih eder, ardından, karısı da canına kıyar; doğrusu, soylu bir imparator ile imparatoriçeye ya da tragedya kahramanlarına yakışan bir ölümdür bu. İkinci bölümde de Türkler hiçbir tehlikeye atılmaktan çekinmeyen gözüpek insanlar olarak görünür. Belsera'nın Türk komutanı, Tamburlaine'le savaşırken kaleyi düşmana teslim etmektense, sonuna kadar dövüşerek ölmeyi tercih eder; "iffet kraliçesi" (IV. perde, II. sahne, 96. mısra) diye nitelendirilen karısı Olympia da, kocasının ölümünden sonra, Tamburlaine'in eline tutsak düşmek istemez, önce oğlunu, sonra da kendini öldürür. Orcanes ise soylu bir karakterdir; kendisini aldatan Hıristiyanlar'dan çok daha iyi bir insandır. Elizabeth çağı tiyatrosunda Türkler'in "zalim", "hain", "azgın", "yalancı", "şehvet düşkünü" ve benzeri kişilikte insanlar olarak, yani "olumsuz" niteliklerle canlandırıldığı ve aslında bir "kötülük" simgesi olarak kullanıldıkları kanısı bu konudaki yerleşik yargıdır. Bu yargının **Tamburlaine** için geçerli olmadığı söylenebilir.

TÜRKLÜKTEKİ MAKYAVELİZM: THE JEW OF MALTA İLE SELIMUS

Malta Yahudisi'ni okuyordum
Barındığım bir sandukanın içinde
(Ece Ayhan, **Ortodoksluklar, I, 1968)**

Christopher Marlowe 1591 ya da 1592'de yazdığı **The Jew of Malta**'da da Türkler'e yer vermiştir. Oyun Malta'da geçer. Maltalılar her yıl Osmanlı Sultanı'na vergi ödemektedirler. O yıl Sultan vergiyi alıp getirmesi için oğlu Selim Calymath ile paşalarını oraya gönderir. Ancak, halk gerekli parayı toplayamamıştır. Malta Valisi Ferneze para toplayabilmek için bir ay süre ister. Vali ile adanın Hıristiyan halkı borçlarını ödeyebilmek amacıyla, zengin bir Yahudi olan Barabas'ın mallarına el koyarlar. Barabas her işte Makyavelizme inanmış, amacına varmak için hiçbir ahlâki ve vicdanî kaygı duymayan bir adamdır; ahlâksızlıklarına alet olmak istemeyen kızını bile öldürmekten çekinmeyecektir. Servetine el koyan Hıristiyanlar'dan intikam almaya karar verir. Yanında Ithamore adlı bir Türk uşağı vardır; kirli ve kanlı işlerinde kendisine yardım etsin diye köle pazarından satın almıştır onu. Ithamore, efendisinin bütün isteklerini yerine getirir, bir manastırda yaşayan bütün insanları zehirleyerek öldürür; ama bir fahişeye tutulunca efendisine şantaja kalkar. Barabas da gönderdiği bir çiçekle onu zehirler.

Öte yandan, tanınan süre dolunca, bir paşa vergiyi almak için gelir, ama Hıristiyanlar verdikleri sözü tutmayarak borçlarını ödemezler. Bunun üzerine Türkler adayı kuşatır. Barabas Türkler'le işbirliği ederek onların adaya hakim olmalarına yardım eder. Türkler de bu yardımlarından ötürü onu Malta Valiliği'ne getirirler. Osmanlı donanması dönüş hazırlıklarına başlar. Yola çıkmadan önce Barabas onlara bir davet vermek ister. Aslında, Hıristiyanlar'dan intikamını aldıktan sonra, Türkler'den de kurtulmak istemektedir. Ama kazdığı kuyuya kendisi de düşer ve ölür. Askerleri öldürülen ve donanması yok olan Calymath, Hıristiyanlar'ın eline tutsak düşer.

İlkin, eserde canlandırılan Türkler'in kişiliklerine bakalım. Barabas'ın Türk uşağı Ithamore, efendisinin bütün kirli işlerine ortak olabilecek kadar aşağılık bir adamdır. Zaten Barabas tarafından yüksek bir fiyat ödenerek satın alınmasının nedeni her türlü kötülüğü edebilecek yaradılışta olmasıdır.

> *Barabas — Nedir bu kölenin fiyatı? İki yüz crown mı! Türkler bu kadar para ediyor mu?*
> *1. Subay — Fiyatı budur efendim.*
> *Barabas — Bu kadar para istediğine göre, nedir hırsızlıktaki hüneri? Bir adamın cebindeki para kesesini yürütmek için yeni numaraları olsa gerek; eğer öyleyse, üç yüz de eder!*
>
> (II. perde, III. sahne)

Ithamore kendi hünerlerini kendisi anlatır:

> *Hıristiyan köylerini ateşe vermek, harem ağalarını zincire vurmak, kürek mahkûmlarının ellerini bağlamak için bana güvenin efendim. Bir ara bir handa seyislik ediyordum, gece vakti gizlice yolcuların odalarına girer, boğazlarını keserdim: Bir defasında da Kudüs'te hacıların secdeye geldikleri mermer taşlar üstüne tozdan bir ilaç serpmiştim, o ilaçla dizleri tutmaz olmuştu hacıların, koltuk değnekleriyle seke seke ülkelerine dönüşlerini seyrederken nasıl gülmüştüm o kötürümlerin haline...*
>
> (II. perde, III. sahne)

Buna karşılık Calymath soylu bir kişi olduğu kadar, anlayışlı ve iyi yürekli bir insandır. Oyun başında Vali Ferneze çok yüksek bir tutarı olan vergi borcunun bağışlanmasını ister. Calymath'ın Vali'ye cevabı onun insan yanını dile getirir:

> *"Benim elimde olsaydı, borcunuzu bağışlamak isterdim sayın Vali, ama bu babama ait bir iş"*
>
> (I. perde, II. sahne)

Calymath borçlarını bağışlayamaz ama, paranın toplanması için onlara belli bir süre tanımak ister, yanındaki paşalardan biri, "That's more than is in our commission" (bu bizim yetkimizi aşar) diyerek buna itiraz edince de, ona, biraz anlayışlı olmak gerektiğini söyler.

> *Ne diyorsun Callapine! Ufak bir lütuf bu. Ne kadar süre gerekli, hele bunu öğrenelim, belki çok sürmez. Hem, alacağını barışı bozmadan almak, zor kullanarak elde etmekten daha çok yakışır sultanlara...*
>
> (I. perde, II. sahne)

Borcun ödenmesi için tanınan süre dolunca Maltalılar'ın sözlerini tutmamaları, **Tamburlaine**'in II. bölümünde Hıristiyanlar'ın Türk komutanı Orcanes'e verdikleri söze bağlı kalmayıp barışı bozmalarının bir benzeridir. Calymath ile Orcanes'in kişilikleri ve kaderleri de birbirine benzer; ikisi de sözüne sadık, dürüst insanlardır; ikisi de Hıristiyanlarca aldatılır.

Ada Türkler'in denetimine geçtikten sonra vali olan Barabas, Türkler'i bir ziyafetle uğurlamak ister. Amacı onları da ortadan kaldırmaktır, ama iyi yürekli Calymath hiçbir şeyden kuşkulanmaz.

Barabas tarafından gönderilen haberciye Şehzade'nin verdiği cevap ise, Prof. Boas'ın söylediği gibi, "soylu bir yücelik"[54] taşır: "Korkarım ki daha savaştan yeni çıkmış, yağmalanmış bir şehirde askerlerimi ağırlamak hem pahalı hem de zor olacak."

(V. perde IV. sahne)

Oyunun sonunda Calymath Hıristiyanlar'ın eline tutsak düşünce, onlardan serbest bırakılmasını isterken de şöyle der: "Hayır, bırakın ülkeme gideyim, ülkenize huzur gelmesi için aracı olayım, beni burada tutmak hiçbir yarar getirmez size."

(V. perde, V. sahne)

Hâlâ iyi niyetlidir, düşmanlarına gözdağı vermeye de çalışmaz. Vali Ferneze onu serbest bırakmak niyetinde olmadıklarını bildirir. Calymath ne öldürülmüş, ne de serbest bırakılmıştır. **Tamburlaine**'deki öbür Türkler gibi o da Hıristiyanlar'ın tutsağıdır. Sonuç olarak, her iki oyunda da Marlowe'un Ithamore dışındaki Türk karakterlerinin hiçbiri kötü, aşağılık değildir.

The Jew of Malta, aslında, Makyavelist bir Rönesans kahramanı olan Barabas'ın hikâyesidir. Makyavelist "kötü adam" karakterini Elizabeth çağı tiyatrosuna ilk kez sokan yazar da bu oyunuyla Marlowe olmuştur. Söz konusu karakter Tudor döneminin birçok oyun yazarınca işlenmiş, oyunu izleyen otuz yıl içinde son derecede yaygınlaşmıştır. Wyndham Lewis, "Elizabeth çağı tiyatrosunun baş oyuncusu Machiavelli'dir," dedikten sonra, "Tudor döneminde her insanın zihninin bir köşesinde o vardır," diye de ekler.[55] Biraz abartılı bir yargıdır bu tabîî, ama hiç şüphesiz, her abartma gibi bu da bir olgunun altını çiziyor.

Machiavelli'nin ünlü **Prens**'i bir hükümdarın başarılı olmak için neler yapması gerektiğini açıklamak amacıyla yazılmıştır. Floransalı filozofun "başarılı olmak"tan anladığı şeyin kişisel kazanç olmadığı, özellikle, bu eseri okumayanlarca iyi kavranmamış bir noktadır. Dönemin İngiltere'sinde de pek az insan tarafından okunmuş olmalıdır. Çünkü, bilindiği gibi, 1513'te yazılan eser kitap olarak ilk kez 1532'de basılmış, 1553'te Fransızca'ya çevrilmiş, ilk İngilizce çevirisinin yayımlanması ise 1640'dan önce gerçekleşmemiştir. İngiltere'de Machiavelli'nin fikirleri daha çok, eserinin uğradığı eleştiriler dolayısıyla biliniyordu. **Prens**'in belki de en tanınmış bölümü, hükümdara ahlâk dışı öğütler verilen bölümdü. Elizabeth çağı tiyatrosunun şekillenmesinde etkili olan da orada savunulan fikirlerdir. Sevilen bir hükümdar mı olmak daha iyidir, yoksa korkulan mı sorusunun cevaplandırıldığı, "Hükümdarlar Ne Zaman Samimi Davranmalıdır?" başlıklı bölümde Machiavelli şöyle der:

> *İki çeşit mücadele yöntemi olduğunu bilmelisiniz; bu yöntemlerden biri yasalar çerçevesinde uygulanır, öbürü zora başvurarak. İlki insanlar, ikincisi hayvanlarca kullanılır. Ama ilki çoğu zaman yetersizdir, öyle olunca ikinci yola başvurmak zorunlu hale gelir. O halde, bir hükümdar insan tabiatından olduğu kadar hayvan tabiatından da yararlanmayı bilmelidir (...) Başarılı olmak isteyen bir hükümdar her iki yolu da kullanmak zorunda kalacaktır, çünkü bunlardan birinin yokluğu uzun ömürlü olmayan sonuçlar elde edilmesine yol açar. Hükümdar çeşitli hayvanların tabiatından yararlanmasını da bilmeli, gerektiğinde tilki, gerektiğinde aslan rolü oynayabilmelidir; çünkü aslan kendine kurulan tuzaktan kaçamaz, tilki de kurta karşı kendini koruyamaz.*[56]

Eserde verilen öğütler kısaca özetlenirse, iyi bir hükümdar olabilmek için gereken özellikler şu noktalarda toplanabilir: Hükümdar, sevilmektense korkulmayı tercih etmeli; kuvvetin haklıyı yarattığını bilmeli, ihanetin, yalanın, olduğundan farklı görünmenin yararına inanmalı, dinin yumuşatıcılığına kanmamalı, ateist olmalı, ama gerektiğinde dindar görünmeyi de başarmalı, hem aslanı hem tilkiyi taklit edebilmeli...

Marlowe'un oyunu hakkında buraya kadar söylenenlerden de anlaşılabileceği gibi, Barabas yukardaki öğütleri benimsemiş bir kişidir. Hem "aslan", hem "tilki", hem de gerektiğinde "insan" rolünü oynamasını bilir. Yönetim siyasetinin sevgiye değil, korkuya dayanması gerektiğine inanmıştır. Malta Valiliği'ne getirilmesini halkın kendisini sevmesine borçlu olmadığı için, iktidarını ancak korkuyla sürdürebileceğini bilir:

"Gözüpek davran, sıkı siyaset güt." . (V. perde, II. sahne)

Amacına ulaşmak için dini araç olarak kullanmayı da bilir. Oyunda, Hıristiyanlar, mallarına el koydukları Barabas'ın evini manastıra çevirirler, ama evin döşeme tahtalarının altında hâlâ bir miktar altın ve mücevher vardır; Barabas bu durumda, kızından din değiştirip Hıristiyan olmasını, sonra da rahibe olarak eve girmesini ister. Kızın, "Nasıl? Bir rahibe olarak mı?" diye şaşkınlığa düşmesi karşısında, ona şu öğüdü verir:

"Evet kızım; kötülükleri örtbas eder çünkü din."

(I. perde, II. sahne)

Hıristiyan keşişler suçlarını öğrenince de, onlara pişmanlık duymuş gibi davranır, hattâ din değiştirip Hıristiyan olmak istediğini söyler:

"Bir Yahudiyim ben, günahkârım bu yüzden. Hiçbir ceza temizlemez ruhumu. Kendi ölüm fermanımı kendim yazabilirim."

(IV. perde, I. sahne)

Barabas bu gibi yumuşak, acındırıcı tavırlarla keşişleri birbirine düşürür, kurduğu fesatlığın tuzağına kendisi de düşünceye kadar başarısını sürdürür. Ama eserin asıl ilginç yanı, Ithamore kendi adına eyleme geçen biri olmamakla birlikte, onun kişiliğinde Türklük ile Makyavelizm arasında bir ilişki kurulmasındadır. Elizabeth çağı tiyatrosuna Makyavelist "kötü adam" karakterini ilk kez getiren **The Jew of Malta,** Türklüğü bu bağlama yerleştiren ilk oyun olarak da öne çıkmaktadır.

Eser Barabas'ın hikâyesi olmakla birlikte, Türkler ile Hıristiyanlar arasında geçen bir mücadele de vardır eserde. Yenilen gene Türkler'dir; Hıristiyanlar onları gene kendi güçleriyle değil, başka bir güç aracılığıyla, bir Yahudi'nin yardımıyla yenerler. Barabas'ın serüveni Türkler'le başlar, Türkler'le biter. Eserin sonu Hıristiyanlar için mutlak bir zaferdir. Hem Yahudi Barabas'tan, hem Türkler'den, hem de vergi ödemekten kurtulurlar; Sultan'ın oğlu da ellerinde tutsaktır.

Marlowe'da görülen bu ısrarlı Türk merakı sadece bir rastlantı olabilir mi? **Tamburlaine** için sorulan soru burada da sorulabilir: Marlowe **The Jew of Malta**'da Türkler'in yerine Çinliler'i koysaydı, bir şey farketmez miydi?.. Hiç şüphesiz eserin dramatik değeri Türkler'in varlığından kaynaklanmıyor, söylenmek istenen şey bu değil burada; ama içinde Türkler'in bulunduğu bir hîkâye, oyunu seyirci için herhalde daha ilginç, daha güncel kılıyordu.

* * *

The tragicall reign of Selimus. Türkler ile ilgili bir başka 16. yüzyıl oyunu olan **Selimus**'un (1594) kahramanı da, Floransalı filozofun ortaya attığı öğretinin ateşli bir uygulayıcısı kimliğiyle karşımıza çıkar. Konusu Osmanlı tarihinden alınan eserde eli kanlı, ateist bir zorba olarak çizilen başkişi Selimus, babası Bajazeth tahttayken bir an önce padişah olmak için beslediği tutkuları gizler, yani "tilki rolü" oynar, ama eline fırsat geçince ayaklanır. Kendi kendine konuşurken, Makyavelist amaçlarını şöyle itiraf eder:

> *Dinle Selimus, bir düşün hele kim olduğunu,*
> *Nice zaman gerçek yüzünü gizleyip durdun,*
> *Ama artık indir maskeni de rolünü oyna."*
>
> (I. perde, II. sahne)

Sözü edilen rol, başka bir karakterin ağzından açıklandığı gibi, "acımasız bir kaplan"ın (2313. mısra) oynayacağı roldür.

Babasını tahttan indirerek onun yerine tahta çıkmaya karar verince de şöyle konuşur:

> *"İster öldürerek, ister hileyle, tahtı elde etmek için elinden geleni ardına koma, dini hor gör, insana yakışmaz din."*
>
> (I. perde, II. sahne)

Amacına ulaşınca da, gerçek bir Makyavelistin yapması gerekeni yapar ve babasını zehirler. Başa geçince saltanatını uyruklarının sevgisine değil, korkusuna dayanarak sürdürmeyi tercih ederken, gene Machiavelli'nin öğütlerinden biri yankılanır: "Düşün ki halkın korkusu senin zorbalığına ömür kattıkça imparatorluğun da devletlerin en sağlamı olacaktır."

Elizabeth tiyatrosunun Makyavelist karakterleri arasında belki de en içten olanıdır Selimus. Yukardaki bölümde "dini hor gör" derken çok içtendir. Kendisi gibi düşünenlere göre amaca ulaşmak için bir araçtan başka bir şey olmayan din, onun gözünde ancak yaşlılar ya da çocuklar, yani güçsüz insanlar için yararlı olabilecek bir şeydir; güçlü kişiler için ise, başarı yolunu tıkayacak kadar zararlı olabilir. Selimus Müslümanlık'tan nefretini de şöyle dile getirir:

> *"Muhammed'in kitabı kilitli dursun durduğu yerde, alçak gönüllü küçük insanlar yükselmek ister, ancak erdemli işlerde."*
>
> (I. perde, II. sahne)

The Jew of Malta'da dolaylı bir biçimde Türklük ile bütünleştirilen Makyavelizm, **Selimus**'ta doğrudan doğruya Selimus'un kişiliğinde canlandırılmıştır. Eser bu yanıyla ayrı bir özellik taşıyor.

ORTAÇAĞ'DAN RÖNESANS'A DEĞİŞEN TÜRK İMGESİ

Müslümanlar ya da "Saracen" diye anılan Doğulular'dan her zaman ayırt edilmemekle birlikte, Türk tipleriyle Ortaçağ Avrupa edebiyatında sık sık karşılaşırız. Ortaçağ romanslarında Türkler hep hain, sözüne güvenilmez, gaddar

insanlar olarak görülmez; tersine, şereflerini her şeyin üstünde tutan, yiğit, güçlü kişilikleri her zaman vurgulanır. Örneğin, **Gesta Francorum**'un yazarı şöyle der Türkler için: "Hangi bilge kişi anlatabilir Türkler'in hünerlerini, yiğitlik ve cesaretlerini?"[57] **Aucassin and Nicolette** adlı romansta da Türkler soylu, yürekli, yüce gönüllü insanlar olarak görülür.[58] Gerçi Hıristiyanlar'la dövüştükleri zaman yenilirler, ama hep şövalyeliğin kuralları içinde, mertçe dövüşürler. Ortaçağ halk oyunlarındaki Türk şövalyesi bunun bir örneğidir.

Şövalye Türk karakteri 16. yüzyılda da sürmüştür. Örneğin Spenser'in **The Faerie Queene**'inde "Saracenler" Türkler'den gene ayırt edilmez, eserdeki Şövalye Cymochles de kendini zevk âlemine kaptırmış bir Doğulu olarak anlatılır, ama bir yandan da, yiğitliğiyle dünyaya ün salmış bir kahraman olarak övülür:

> *Eşine az rastlanır, güçlü, heybetli bir adamdı,*
> *Dövüşkenliği dillere destandı,*
> *Ölümüne girdiği kavgalardan*
> *Göz kamaştırıcı ganimetlerle dönerdi.*
>
> (II. Kitap, V. Kanto, XXVI)

Aynı şövalye tipi Thomas Kyd'in **Sollman and Perseda** adlı oyununda Hıristiyanlar ile turnuvalara katılır. Rönesans çağının belli bir döneminde, Türkler ile Troyalılar'ın aynı kökenden geldiklerine ilişkin bir inanç da vardı. Virgilius, Troyalılar'a "Teucri" diyordu, bu kelime Latince'de "Turci" ya da "Turcae", İtalyançа'da "Turchi" haline gelmiştir. 1453'de İstanbul'un fethiyle sonuçlanan kuşatmayı gören Kardinal Isidore 1486 tarihli bir mektubunda Fatih Sultan Mehmed'i "Troya Prensi" olarak anıyordu. Bu inanca göre, Osmanlılar'ın 15. ve 16. yüzyıllarda Yunanistan'ı egemenlikleri altında bulundurmaları İlkçağ'da Troya'yı fetheden Yunanlılardan 2500 yıl sonra alınmış bir intikamdı. Bu konuda bize aydınlatıcı ve ayrıntılı bilgiler veren Terence Spencer şunları yazıyor:

> *Türkler'in Troyalılar'ı temsil ettiği varsayımı, Hıristiyanlar'ın eski Yunan'a duydukları yakınlıkla herhalde çatışan bir görüş olmakla birlikte, Ortaçağ'dan kalma Troya hayranlığı Türkler ile Yunanlılar arasındaki anlaşmazlığın açıklanmasına bir ölçüde de olsa yansımıştır.*[59]

Ne var ki, Elizabeth çağı oyunlarında bu inancın izlerine rastlamıyoruz.

16. yüzyılda Avrupalılar ve İngilizler'in Türkler'e karşı tutumu değişmekteydi. Çünkü artık Hıristiyan dünya için ciddi bir tehlike haline gelmişti Türkler. Dönemin önyargılı tarihçileri ile seyahatname yazarları da Türkler'i çok kere zalim, hilekâr, hain, kötü insanlar olarak göstermeye başlamıştı. Bunun önemli bir nedeni, Türkler'in Hıristiyanlar'a karşı kazandıkları zaferlerin açıklanması için duyulan ihtiyaçtır. Bu yüzden, Osmanlılar'ın başarıları Hıristiyanlığın reddettiği bir ahlâkta arandı daha çok. Öte yandan, kanlı cinayet sahneleriyle korku ve dehşet uyandırmayı amaçlayan Seneca tragedyasının İngiliz edebiyatına uyarlanışında "Korkunç Türk" imgesinden de yararlanılması ve Türk'ün zalim

bir zorba ya da amansız bir "kötü adam" kişiliğiyle canlandırılması çok doğaldı. Çünkü "Türk" sözü gaddarlığı, acımasızlığı akla getiriyordu. Bu imgenin Rönesans çağında Makyavelist idealleri çağrıştırması da herhalde kolayca anlaşılabilecek bir şeydir. Dönemin edebiyatında görülen de budur. Marlowe'un Ithamore'u, Makyavelist Barabas'ın emrine girmiş, gerçek bir "kötü adam"dır. Bir Türk'ün bir başkası adına değil de kendi adına eyleme geçen bir Makyavelist kişiliğiyle çizilmesi içinse, fazla beklemek gerekmemiş, **The Jew of Malta**'dan birkaç yıl sonra, daha önce ele alınan **The tragicall reign of Selimus**'taki Selimus karakteri ortaya çıkmıştır.

Thomas Nashe'in **The Unfortunate Traveller** (1594) adlı romanında bu kez bir kadın kahraman olarak karşımıza çıkan Tabitha da Ithamore gibi her türlü suçu işlemeye yatkın, "imansız bir Türk"tür.[60] James Mason'ın **The Turk** (1610) adlı oyununda Makyavelist Borgias'la fesatlıkta işbirliği eden "kötü adam" Mulleasse de bir Türk'tür.

Şüphesiz, bu örnekler Türk'ün hep kötü adam kişiliğiyle dramatize edildiğini göstermez. Türkler'in soylu, şerefli insanlar olarak canlandırıldığı oyunlar ise daha önce ele alınmış, sözgelişi, Marlowe'un Ithamore dışındaki Türk karakterlerinden hiçbirinin kötü ya da aşağılık olmadığı gösterilmişti. Elizabeth çağı tiyatrosunda bu oyunlardan başka, Türkler'in erdemli, ahlâklı insanlar olarak canlandırıldığı daha birçok eser vardır. Kimi eserlerde bazı karakterler öylesine sevecenlikle çizilmiştir ki, ruhlarını temizleme ihtiyacı duyan bu soylu insanlar, oyunun sonunda, din değiştirerek Hıristiyan olurlar. Örnekse, Philip Messinger Fletcher'in **The Knight of Malta** (1618-?) adlı oyununda Lucinda adlı erdemli Türk kadını Hıristiyan sevgilisiyle Malta'ya kaçarak din değiştirir. Daha önce üzerinde durulan **The tragicall reigne of Selimus**'ta ise, soylu Corcut (Korkud) kardeşine Hıristiyan olduğunu şöyle açıklar:

> *"Hıristiyanlar'la konuştum, ruhumu kurtarma yolunu öğrendim onlardan, en yüce Tanrı'nın öfkesini nasıl yatıştıracağımı da."*
>
> (XXIII. sahne)

16. yüzyıl Türkler konusunda yeni bir tutum getirmiştir. Ancak, önemle belirtilmesi gereken nokta, bu tutumun tek ve kesin bir görüşe dayanmadığıdır. Ortaçağ'dan Rönesans'a değişen "Türk imgesi"nin 16. yüzyıl İngiliz Edebiyatına yansıması da, aynı şekilde, yekpare bir özellik göstermemektedir. Dönemin tiyatrosunda Türkler, mutlaka kategorik olarak bakmak gerekiyorsa, hem "olumsuz" ya da "kötü", hem de "olumlu" ya da "iyi" niteliklerle canlandırılmıştır.

[1] "Introduction", John Mason, **The Turke,** Louvain, A. Uystpruyst, 1913, (yeni baskı 1963), s.xiv-xv.

[2] (anan) Orhan Burian, "Interest of the English in Turkey as Reflected in the Literature of The Renaissance", **Orient,** C.5, No.2, 1952, s.225.

[3] M.C. Bradbrook, **Themes and Conventions of Elizabethan Tragedy,** Cambridge University Press, Cambridge, 1952, s.138-140.
[4] Bkz. Orhan Burian, **a.y.**; Bkz. Hâmit Dereli, **Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler,** İstanbul, 1951.
[5] 17. yüzyılda yazılan, Türklük konulu oyunların bir listesi için bkz. Louis Wann, "The Oriental in Elizabethan Drama", **Modern Philology,** XII, 1915, s.439.
[6] Samuel C. Chew, **The Crescent and the Rose,** New York, 1965, s.103-104.
[7] Louis Wann, **a.y.**
[8] Louis Wann, **a.y.**'den Joseph von Hammer, **Geschichte des Osmanischen Reiches,** Vol. 10, Pest, 1827.
[9] (anıldığı yer) Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi** II, Gerçek Yayınevi, 1970, s.81.
[10] Bu incelemenin burada yayımlanan bölümlerinde, iki ayrı eser olan **Tamburlaine** ile, gene Marlowe'un yazdığı **The Jew of Malta** ve yazarı bilinmeyen **The tragicall reign of Selimus** adlı oyunlar ele alınmış, yüzyılın Türkler ile ilgili öteki üç oyunu olan **Soliman and Perseda, King of Arragon** ve **The Turkish Mahomet and Hyrin the Faire Greek** adlı eserlere yer verilmemiştir.
[11] Bkz. Dorothy Vaughan, **Europe and the Turk** (1350-1700), Liverpool, 1954, s.28.
[12] Bkz. C.D. Rouillard, **The Turk in French History, Thought and Literature** (1520-1660), Paris, 1938, s.426.
[13] E.K. Chambers, **Elizabethan Stage,** IV, The Clarendon Press, 1923, s.204.
[14] E.K. Chambers, **a.y.**
[15] Chew, **a.y.** s.482.
[16] Bkz. Chew, **a.y.** J.Q. Adams'a göre oyunun yazılış tarihi 1581'dir. Bkz. "Introduction", James Mason's **The Turke,** s.15.
[17] Bkz. Chew, **a.y.** s.500-501.
[18] Bkz. "Introduction", s.6.
[19] I. Bölüm 28 Ağustos 1594-12 Kasım 1595 arasında 15 kez, II. Bölüm 19 Aralık 1594-13 Kasım 1595 tarihleri arasında 7 kez oynanmıştır. Bkz. **Tamburlaine the Great,** notlarla ve sunuş yazısıyla baskıya hazırlayan Una M. Ellis Fermor, Methuen and Co. Ltd. Londra, 1930, s.62.
[20] Bkz. **Themes and Conventions of Elizabethan Tragedy,** s.139.
[21] Bkz. J.B. Steane, **Marlowe, A. Critical Study,** s.62-67; Roy W. Battenhouse, **Marlowe's Tamburlaine,** Nashville, 1964, s.110-122.
[22] Bkz. F.S. Boas, **Christopher Marlowe,** Oxford, 1940, s.73-74.
[23] Bkz. **English Literature,**1984, s.69-70.
[24] **A Short History of English Literature,** 1965, s.124.
[25] Marlowe'un yararlanmış olabileceği kaynaklar ileride ele alınacaktır.
[26] Terence Spencer **Fair Greek Sad Relic,** Londra, 1954, s.20-21.
[27] **İngiliz Edebiyatı Tarihi,** II, İstanbul, 1943, s.108.
[28] **a.y.** s.108.
[29] Marlowe burada Hz. Muhammed'i bir Tanrı ya da Tanrı'nın bir parçası gibi göstermekle, İslam inancını Hıristiyan ile özdeşlemiş olmaktadır.
[30] Bkz. **a.y.** s.100.
[31] Bradbrook, **a.y.** s.139.
[32] Bkz. Adıvar, **a.y.** II, s.109.
[33] Bkz. Richard Knolles, **The generall historie of the Turkes,** Adam Islip, İkinci baskı, 1610, (İlk baskı 1603), s.885.
[34] **Marlowe and the Early Shakespeare,** Oxford, 1953, s.50, 52-53.
[35] Knolles, s.210.
[36] Knolles, **a.y.**
[37] Knolles, **a.y.**
[38] Knolles, s.213.
[39] Knolles, s.218.
[40] Knolles, s.219.
[41] Knolles, s.220.
[42] Knolles, s.221.
[43] Knolles, **a.y.**

[44] Knolles, **a.y.**
[45] Knolles, **a.y.**
[46] Bkz. Knolles, s.885.
[47a] Bkz. Knolles, s.221.
[47b] Bkz. Knolles, s.210.
[47c] Bkz. Knolles, 227.
[48] Bkz. Knolles, 227.
[49] Bkz. Fermor, s.31-33; Adıvar, s.81.
[50] Bkz. Fermor, **a.y.**
[51] Adıvar, **a.y.** s.78, 109.
[52] IV. perde, VI. sahne, 69. mısra.
[53] Rönesans döneminde "ateist", tanrıtanımaz anlamında değil, Tanrı'ya inanmak için **kilise**ye ya da devlete ihtiyaç duymayan, inanç işlerinde kurumlardan bağımsız düşünen ve davranan kişi anlamında kullanılıyordu.
[54] **Christopher Marlowe,** s.146.
[55] **The Lion and the Fox,** s.64.
[56] **The Prince, The Living Thoughts of Machiavelli**'de Cassel and Co. Londra ve Edinburgh, 1942, s.65.
[57] (anan) E.R. Jacob, **Chivalry,** yayına hazırlayan E. Prestage, 1928, s.46.
[58] (Yayına hazırlayan) F.W. Bourdillon, Kegan Paul, Trench and Co. Londra, MDCCCLXXXVII.
[59] **Fair Greek Sad Relic,** s.9-10.
[60] **The Unfortunate Traveller, Shorter Elizabethan Novels**'da, J.M. Dent and Sons Ltd. Londra; E.P. Dutton and Co. Inc. New York, 1953, s.302.

"Doğum Kontrolü"nün Hikâyesi

*Nuriye Ortaylı**

"Doğum kontrolü", "gebelikten korunma", "aile planlaması", "nüfus planlaması"... birbirinden farklı kavramları içerseler de, günlük dilde birbirinin eşanlamlısı olarak kullanılan bu sözcüklerin basın-yayın organlarına, resmî belgelere vb. yaygın geçişi son otuz yılın olayı. Yine de bu otuz yıl içindeki gelişme, bütün diğer çarpıcı olayları (atom bombası, uzaya çıkış, plastiğin icadı, kanser tedavisinde elde edilen başarılar vb.) aşarak, 20. yüzyılın, sokaktaki insanın, özellikle kadının, yaşamına getirdiği en büyük değişiklik oldu.

Doğum kontrolü insanoğlunun bütün tarihi boyunca var mıydı? Yoksa esas olarak sanayi devriminden sonra mı ortaya çıktı? Büyük metropollerin ve kadının ev dışına çıkmasının yarattığı "ahlâki çöküntü"nün(?) bir sonucu muydu?

Bu konuda şöyle bir mantık yürütülebilir. Ortalama bir kadın, 20 yaşında cinsel ilişkiye başlar ve menapoza kadar hiç bir korunma yöntemi kullanmadan devam ederse, en az 10 canlı çocuk doğurup emzirebilir.[1] O halde tarih boyunca, hemen bütün toplumlarda kadınlar -ya da çiftler- şu veya bu yöntemle doğurganlıklarını kontrol etmişlerdir. Nasıl?..

Bu yazıda bu soruyu yanıtlamaya çalışacağım. Bunu yaparken tarihi, modernlik öncesi, 19. yüzyıl ve günümüz olarak üç ayrı bölümde ele alacağım.

1. MODERNLİK ÖNCESİ

Gebelikten korunma hakkındaki ilk yazılı metinler Mısırlılardan kalma Ebers Papirüsü (MÖ.1550) ve Petri Papirüsü olup, bunlarda timsah dışkısından hazırlanan ilaçların dölyoluna yerleştirilip, gebelikten korunulabileceği yazılıdır. Bugünkü bilgilerimiz ışığında alkali olan bu maddelerin spermlerin hareketlerini bozduğunu ve bu yolla etkili olabileceklerini söylemek mümkün.[2] Ayrıca Mı-

* Dr. Zekai Tahir Burak Kadın Hastalıkları Hastanesi'nde jinekoloji ihtisası yapmaktadır.

sırlıların kozmetik amaçlarla da olsa bugünkü prezervatifi çağrıştıran penil kılıflar kullandıklarını biliyoruz.[3]

Mısırlılardan sonraki kayıtlar, Pliny (MS. 23-79), Dioscorides (MS.58-64, **De materia medica)** ve Soranus'un (**Gynecology,** MS.100) yazılarında.

Soranus, değerli bir korunma yöntemi olarak ilişki sonrası dölyolunun silinmesini öneriyordu -mantıklı görünse de etkisiz bir yöntem-. Pliny'nin yazılarında da fare dışkısından hazirlanıp dölyoluna yerleştirilen bir ilacın reçetesine rastlamak mümkün.

Ortaçağlarda doğurganlığın kontrolü konusuna, El Razi (fil dışkısından hazırlanan ilaçlar), Ali İbni Abbas (MS. 994) ve İbni Sina (MS. 1037) gibi bilim adamları yazılarında değindiler.[4]

Dinlerin Yaklaşımı

Coitus interruptus (geri çekme yöntemi) yazı öncesi toplumlarında da bilinen ve uygulanan bir yöntemdi. Ayrıca Yahudi, Hıristiyan ve İslam metinlerinde de adı geçer. Muhammed "azil"in **(coitus interruptus)** kullanılmasına zaruri şartlarda, kadının rıza göstermesi şartıyla izin veriyordu.[5] İncil'de (Yaratılış 38:7-10) ve Tevrat'ta da **coitus interruptus**'tan bahsedilir. Ayrıca Yahudi yazarlar "dölyoluna bir sünger koyarak cinsel ilişkiden" sözetmişlerdir.[6]

Burada, bütün büyük dinlerin şu ya da bu biçimde, kadının adet kanaması sırasında cinsel ilişkiyi yasaklayarak, cinsel ilişki zamanını kadının gebe kalma şansının yüksek olduğu iki kanama arası zamana kaydırdıklarına ve belki de bu yolla kendi inananlarının doğumlarını, nüfuslarını arttırmayı yarı-bilinçli bir şekilde sağladıklarına değinmeden geçmek istemiyorum.

Düşük konusuna Hıristiyan kaynakları yalnızca ahlâki açıdan yaklaşır ve lanetlerler. Kur'an'daysa, "And olsun ki, biz insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu bir katre su halinde sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra bir katre suyu kan pıhtısı haline getirdik. Kan pıhtısını bir parça et haline soktuk. Bir parça etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik. Sonra da onu başka bir yaradılışla meydana getirdik."[7] şeklindeki tanımsal ayetler yer alır. Bu ayetler bazı İslam düşünürlerince, gebeliklerin ilk 120 günlerinde, yani etin ve kemiklerin içine başka bir yaratılış, can verilmeden önce sonlandırılabileceği şeklinde yorumlanmıştır.[8]

Sıradan Kadınlar -Çiftler- Nasıl Yaşadılar?

Yazılı metinlerin, bilginlerin, kutsal kitapların öğrettiklerinin dışında, sıradan insanlar ne yapıyordu, neler biliyor, nasıl yaşıyorlardı? Bu konuda elimizde yalnızca tahminler ve bazı kayıtlar var.

Çocuklu bir kadınla erkeğin anal ilişki kurduğunu gösteren Peru seramiği (MS. 500-800), üzerinde çok durulmamış bir korunma tekniğini, vaginal olmayan cinsel ilişkiyi bu eski kültürün bildiğini bize gösteriyor.[9]

MS. 1318-1325 yılları arasında Avignon'da yargılanan Montaillou köylülerinin 'sırlarını' da duruşma tutanaklarından öğreniyoruz.[10] Bu köyün kadınları, çocuklarını en az iki yaşına kadar emziriyor, bu şekilde gebelikten korunuyor, ayrıca büyülü otlar ve kılıflar kullanıyorlardı.

İngiltere'de, en iyi kayıt tutulan yerlerden biri olan Devon'un evlilik kayıtları da evlenme yaşının yükseltilmesinin (1560-1647 arasında kadınların ortalama evlenme yaşı 27, 1647-1719 arasında ise 30) gebelik sayısını azaltan bir başka yöntem olduğunu gösteriyor. İnsan ömrünün daha kısa olduğu bir dünyada (doğumda beklenen yaşam süresi 37 yıl) kadınlar bu şekilde doğurgan oldukları yılların yarısından fazlasını evlilik dışı geçirmekteydiler. Yine aynı yıllarda İngiltere'nin kayıtlarında vaftiz edilen çocukların yalnızca yüzde 0,5'i evlilik dışıdır. Ancak vaftizlerin yüzde 20-30'unun evliliği takip eden 9 aydan daha kısa bir sürede yapıldığı da aynı kayıtlarda görülmektedir.[11]

Peki, evlilik dışı gebe kalıp evlenemeyen ya da evlenmeyenlerle, evlilik içi dahi olsa çocuğu istemeyenler ne yapıyordu?

Gerçi, ta ilkçağlarda Soranus, "Bizce gebeliği önlemek, fetusu öldürmekten daha emin bir yoldur" diye çok akılcı bir şekilde sesleniyor, ama tarih boyunca, tıpkı bugün de olduğu gibi 'kaza'lar hep olmuştur. Düşük yaptırıcı ilaçları ve mekanik yöntemlerle düşük yaptırma yöntemlerini klasik yazarların bir kısmı ve kuşkusuz birçok halk hekimi, cadılar, ebeler biliyorlardı. El Razi'nin bir kitabında;

> *yuvarlak kesilmiş bir çubuk, özellikle ebegümeci kökünden yapılmış olanı, rahime yerleştirilir. Bu çubuğun diğer ucuna bir ip bağlanmalı, bu ip de uyluğa tespit edilmelidir. Bu şekilde bir gece ve gün yerinde bırakılır. Bazılarıysa bir kağıdı yuvarlar, silindir haline getirir, üzerine suda erimiş zencefil sürer ve ipek bir ip bağlarlar,*

şeklinde tanımlayıp, yazılı hale getirdiği bilgi, bir başka kanaldan sözel olarak kadından kadına da ulaşmış olmalı ki, yakın geçmişte ve bugün bile hastanelere "kendi kendine düşük girişimi" tanısıyla yatırılan bazı kadınların, ya da onlara yardımcı olan "kocakarıların", "ebekadınların" bu yöntemlerin aynısını ya da benzerlerini kullandıklarını görüyoruz.

'Sıradan' kadınlar gebelikten ve doğumdan nasıl korunuyorlardı, dedik. Buradaki sıradanlık bir parça sınıflarüstü. Çünkü Kraliçe Victoria da, amcasına "Sevgili amca, gerçekten benim kalabalık bir ailenin annesi olmamı istiyor olamazsınız. (...) Erkekler hiçbir zaman bunun biz kadınlar için ne kadar zor bir şey olduğunu düşünemezler", diye yazıyordu.[12] Ama Kraliçe Victoria da 19. yüzyıldaki birçok hemcinsi gibi isteği hilafına dokuz çocuk doğurdu. Onun da paylaştığı istek yayılıyor, çözüm yolları aranıyordu ama, 19. yüzyıl doğurganlığın kontrolü açısından, yapılanların değil, yapılamayanların yüzyılıdır.

II. XIX. YÜZYIL VE XX. YÜZYILIN BAŞLARI

Sanayi devrimi, kadınların ev dışına çıkması, yaşamın her alanda değişme-

si, bilimlerdeki gelişme ve patlama, hastalıkların tanımlanması ve tedavisinin gelişmesi, insanlığı o güne kadar sarsan enfeksiyonların anlaşılıp önünün alınmaya başlanması gibi önemli değişikliklere rağmen, doğum kontrolü çevresindeki tabular, bilgisizlik, gizlilik ve aldırmazlık 19. yüzyılda da sürdü.

Fuhuş 19. yüzyılda bir endemiydi. Yalnızca Londra'da, bu dönemde 80 bin fahişe olduğu tahmin ediliyor. Geleneksel dinsel ahlâk bu sosyal gerçek karşısında çaresiz kaldı. İnsanlar doğumu ve nüfusu, o günkü bilginin sınırları içinde, yapabildiklerince sınırlamaya çalıştılar. İnfantisid ve düşük bunlardan belli başlılarıydı.

İnfantisid

İlk kez açıkça Darwin'in telaffuz etmeye cesaret ettiği bir aile planlaması yöntemi olan istenmeyen bebeklerin doğumdan sonra öldürülmesi, yalnızca Darwin'in gözlem yaptığı "vahşi" topluluklarda değil, bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'da da kullanılmıştır.

Coram 1700'lerde Kral II. George'a başvurarak "yoksul, talihsiz bebeklerin doğumda öldürülmesi veya sokaklara bırakılmasının önlenmesi"ni istemiştir. Ama 1741'de açtığı Bulunmuşlar Hastanesi yalnızca bu bebeklerin ölümünün kurumlaşmasını sağladı. Çünkü hastaneye gelen 14.934 bebekten 10.214'ü öldü.

1770-1789 yılları arasında Paris'teki vaftizlerin yüzde 31'ini bulunmuş çocuklar oluşturuyordu. Floransa'daki Bulunmuşlar Hastanesi'nin kayıtlarındaysa bu bebeklerin çoğunun meşru (evlilik içi) olduğu ve altı veya daha fazla çocuğu olan evli kadınların yüzde 50'sinin çocuklarını bu kuruma getirdikleri görülmektedir.

Düşük

1800'lerin başında ABD'deki her evli kadının ortalama 7.04 çocuğu varken, bu sayı 1900'de 3.56'ya düşmüştür. Bu düşüş tek bir nedenle açıklanabilir. Önemli bir yüzdesini, isteyerek yapılan düşüklerin oluşturduğu doğum kontrol yöntemleri.

Manchester Hastanesi'nde 1845-46 arasında soru sorulan 2000 kadının üçte birinden fazlası (747) bir veya daha fazla düşük yaptığını söylemiştir.[13]

Düşüğün yaygınlığını, bunun ticaretini yapan ve yargılananları izleyerek de saptamak mümkün.

ABD'de Madam Restell takma adıyla çalışan Ann Lohman, 1830'larda New York'ta gebeliği önleyici haplar ve düşük yapmak için cerrahi müdahale hizmeti sunmak üzere bir işyeri açmış, 1840'larda Boston ve Filadelfiya'da şubeler kurmuştu. 1870'de yalnızca reklam için yaptığı harcama 60 bin doları buluyordu. Ancak Madam Restell ahlâkçıların elinden kurtulamadı. 1841'de tutuklandı, sonra serbest bırakıldı ama 1878'de ikinci kez yargı önüne çıkartılamadan intihar etti.

Kraliçe Victoria döneminde, düşük yaptırdığı için yargılanan bir kadınsa savunmasında, "yüzlerce kadına yardım ederek, onları mutlu ettiğini" söylüyordu.[14]

Bu dönemde Boston'da düşük için rahim içine su enjekte etmek, Madam Drunette'in, Dr. Peters'in, Dr. Monroe'nun veya Dr. Melveau'nun Portekiz haplarını kullanmak tercih edilebilirdi. Yüzyılın sonunda bu reçetelerin bir kısmı İngiliz Tıp Cemiyeti'nce yayınlandı.

19. yüzyıl sonunun doğum kontrolü talebinin yaygınlığını -ve çaresizliği- gösteren belki de en çarpıcı olayı İngiltere'de Sheffield'de yaşandı. Şehirde, suyollarında kurşun boru kullanılması yüzünden meydana gelen kurşun zehirlenmesi salgınında birçok gebenin çocuğunu düşürmesi, uyanık kadınların gözünden kaçmadı. Kurşun içeren **diachylon** düşük yaptırıcı olarak kullanılmaya başlandı ve 1898'de kayıtlara geçen ilk "düşük yapma amacıyla **diachylon** kullanılması sonucu zehirlenme" vakasından 1917'ye kadar İngiltere'de **diachylon** zehirlenmesi kadınlar arasında bir salgın halini aldı. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bir kimyacı yılda 500 doz **diachylon** sattığını itiraf etmişti.[15]

Bilim ve Tıp

Thomas Malthus, insan doğurganlığıyla nüfus açısından ilgilendi ve türün geometrik dizi şeklindeki artışıyla kaynakların aritmetik dizisel artışının yarattığı kaynak sıkıntısından sözetti. Yorumları ve önerisi birçok açıdan eleştirilebilir olmakla birlikte çağının bir başka önemli bilim adamını, Charles Darwin'i çok etkiledi.

Darwin "vahşi" denilen halkların uzun süre emzirme, geç evlenme ve infantisid (özellikle kız bebeklerin öldürülmesi) yoluyla nüfus artışını kontrol ettiklerini ve küçük ailelere sahip olduklarını gözledi. Daha önce de belirtildiği gibi, gerçekte bu yöntemlerin hiç birisi, antikiteden bu yana Batı toplumlarına da yabancı değildir.[16]

Darwin doğduğunda (1809) doğum kontrolü ve ölüm kontrolü hakkındaki bilgi -ya da bilgisizlik- eşit durumdaydı. Her ikisinde de esas olarak doğanın güçleri hakimdi. Darwin'in öldüğü yıllarda (1882) ise artık biyolojinin hücre teorisi kurulmuş, bakterilerin enfeksiyon yapıcı etkisi gösterilmiş, insan anatomisi hakkındaki bilgiler bütünleşmiş, aseptik cerrahi teknikler geliştirilmiş ve anestezi bulunmuştu. Dolayısıyla ölümle ve o zamana kadar en çok öldüren enfeksiyon hastalıklarıyla mücadele yolu açılmıştı. Ancak doğum ve gebeliğin kontrolü konusunda önemli bir değişiklik olmadı. Tıbbın ve teknolojinin yetersizliğinden çok, tabular, geleneksel ahlâkçı tutumlar vb.'den kaynaklanan bu eşitsizlik, 20. yüzyılın sonlarında hâlâ varlığını sürdüren nüfus artışı sorununun temelinde yatar. Ölüm oranının düşmesine rağmen, doğum oranlarının yüksekliğini korumasının nedenlerine tekrar döneceğiz.

Memeli ovumunu (dişi yumurtası) ilk gören, 1827'de, von Baer oldu ve ovumdan döllenmiş yumurtaya ve blastosiste giden gelişimin bazı evrelerini ilk ola-

rak, 1838'de Barry tanımladı. İnsan üremesine ilişkin bilgiler 19. yüzyılın ikinci yarısında artmaya başladı ve yumurtalıktaki aylık döngüyü ortaya çıkaranlar Schroeder ve Meyer oldular. 1909'da yumurtalıktaki döngünün rahime etkileri gösterildi. İlk saf östrojen ekstresini, 1923'te, Amerikalı Allen ve Daisy elde ettiler. İlk sentetik östrojenin yapımı ise 1936'da oldu.

Bilimler Doğum Kontrolünde İlk Adımlar

Penil kılıfı ilk tanımlayan, kadın vücudunda rahim-yumurtalık ilişkisini sağlayan tüplere de adını veren Fallopius'tur (1504). Ancak penil kılıflar yıllarca cinsel yolla bulaşan hastalıklardan korunmak amacıyla kullanıldılar. (Bugün de birçok erkek, karısıyla ilişkide prezervatif kullanmaya, prezervatifi fahişelerle ilişkide kullanılan bir şey olarak gördüğü için tepki gösteriyor. Bu yüzden günümüz toplumunda da prezervatifin hastalıktan koruyucu amacının, gebelikten koruyucu amacından daha ağır bastığını söyleyebiliriz.)

Prezervatif 1844'de kauçuğun kullanılmaya başlamasıyla daha yaygın kabul gördü. Bugün dünyada 40 milyon çiftin prezervatifle korunduğu tahmin ediliyor ki, AIDS korkusu bu sayıyı kuşkusuz tırmandıracak.

19. yüzyılda kadınlar için de mekanik korunma yöntemleri geliştirildi. 1880'lerde Mensinger, âdet zamanları dışında nerdeyse devamlı olarak kullanılan bir diyaframla rahim ağzının kapatılmasını öneriyordu. Aynı yıllarda, Kraliçe Victoria'ya doğumunda kloroform vererek meşhur olan James Young Simpson bir enjektör ve metal kanülden oluşan ilk rahim boşaltma aletini tanımladı.[17]

1909'da Richter, bugünkü rahim içi araçların öncüsünü elastik bir ipek halka şeklinde tasarladı ve gebelikten korunmak isteyen kadınların rahimleri içine bu aleti yerleştirdi. 1923 yılında Proust, yaklaşık 23 bin rahim içi araç uyguladığını bildirdi. Grafenberg ise gümüş tel ve ipekle yeni halkalar geliştirdi. Ancak bütün bu çalışmalar rahim içi enfeksiyonlarına yol açtığı için jinekologların çoğunca kabul görmedi ve 50 yıl sonrasına kadar rahim içi araçlar bir yana bırakıldı. Yalnızca birkaç cesur doktor, Amerika'da Hall, İngiltere'de Jackson, rahimiçi araç uygulamasına devam ettiler. Japon Ota, Avrupa'daki çalışmalar doğrultusunda kendi aracını tasarladı, bu araçla yaptığı çalışmaları 1934'de yayınladı ve doğum kontrolü konusundaki "uygunsuz" görüşleri yüzünden birkaç yılını hapisanede geçirdi.

Hormonal olarak erken gebeliği taklit etmek ve bu şekilde gebeliği önlemek fikri 1920'lerin başında Avusturyalı fizyolog Haberlandt tarafından öne sürüldü. Ancak bu fikirlerin hayata geçirilmesi 20. yüzyılın hızlı bilgi akışıyla taban tabana zıt bir yavaşlıkta oldu. İlk doğum kontrol haplarının piyasaya çıkması bu fikirlerin yayınlanmasından 40 yıl sonra 1950'lerin sonunda gerçekleşti.

Vajinal diyaframlar, rahim ağzını kapatan başlıklar ve rahim içi araçların kaderi de pek farklı olmadı. Yeterli teknolojiye rağmen bütün bu yöntemlerin kitlelere ulaşabilmesi için iki dünya savaşının geçmesi ve birçok öncü kadının canını dişine takıp mücadele etmesi gerekti.

Mücadeleciler

Neden gebelikten korunma yöntemlerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, sözgelimi enfeksiyon hastalıklarıyla mücadelenin gerisinde kaldı? İnsanların buna daha mı az ihtiyacı vardı? Tersine şimdiye kadar anlatılanlar doğum kontrolünün de en az ölümün kontrolü kadar acil bir talep olduğunu, insanların yüzyıllardır çeşitli -ve genellikle faydasız- yöntemler deneyerek doğurganlığı kontrol etmeye çalıştığını, kadınların bazen ölümü de göze alarak istenmeyen bir gebelikten kurtulmaya çalıştıklarını gösteriyor. Neden doğum kontrolünün yaygınlık kazanması 20. yüzyılın son yarısına, hatta son çeyreğine, büyümüş ve altından kalkılması güç bir sorun olarak devredildi?

Cinselliği bir suç, bir günah kabul edip, türün devamına, gebeliğe yolaçmayacak her türlü cinselliği reddeden ve lanetleyen tutum, sanırım bu konuda en büyük sorumluluğu taşıyor. Mastürbasyon, lanetlenen bir eylemdi, kadının anne olmak dışında cinsel zevk araması ise açıkça bir sapkınlık. Clitorisin çıkarılması ameliyatı, kadınların ruhsal bozukluklarının tedavisi için kullanılıyordu.[18] Yumurtalıkların çıkarılması da bütün 19. yüzyıl boyunca yaygın olarak kullanıldı. Geliştirdiği muayene aletleri ve ameliyatlarla günümüz tıbbına önemli katkılarda bulunan Amerikalı jinekolog Marian Sims, bir kadın cinsel işlev bozukluğu olan vaginismusun "tedavisini"(?), kadını feda edip kocayı mutlu kılmak için, bir yıl boyunca kadın hastasını haftada iki-üç kez eterle uyutup kocasının boşalmasını sağlayarak yaptığını gönül rahatlığıyla yayınlıyordu.[19]

Böyle bir ortamda gebelik tehlikesi olmaksızın yaşanacak bir cinsellik, doğaldır ki birçok araştırmacının ilgisini çekmiyor, konuya ilgi duyanlar da yeterli finans kaynaklarını bulamıyor, kendi çabasıyla bir şeyler yapmaya çalışanlarsa, ahlâkçıların bütün öfkesini üzerlerine çekip yargı önüne çıkarılıyorlardı.

Geleneksel aldırmazlığa karşı yükseldiğini bildiğimiz ilk ses Francis Place'ın sesidir. 19. yüzyılın ilk yarısında, 52 yaşındayken, bilinen ilk "gebelikten korunma kampanyası"nı o başlattı. **Coitus interruptus** ve mekanik baryer yöntemlerini anlattığı kitapçıkları yayınlandı. Onu John Stuart Mill izledi. **Black Dwarf** (Kara Cüce) adlı radikal dergide doğum kontrolü hakkında yazılar yazdığı ve doğum kontrolünü anlatan kitapçıklar dağıttığı için tutuklandı. 1832'de Charles Knowlton, çeşitli gebelikten korunma yöntemlerini içeren **Fruits of Philosophy** (Felsefenin Ürünleri) kitabını yayınladı. Kitap defalarca yayınlandı ve 1870'lerde Amerikalı yayımcı iki yıla mahkûm edildi. Daha sonra Charles Bradlaugh ve Annie Besant kitabı yeniden yayımladılar ve mahkûm edildiler. Ancak bin adetten az satan kitabın satışı üç ayda 100 bine fırladı.[20]

Tıp doktorları ise bütün bu gelişmelere uzun süre gözlerini kapattılar. Hatta ünlü **Lancet** dergisi doğum kontrolü yöntemlerini "hınzırca icatlar" diye nitelendirdi. Tıp alanındaki ilk rasyonel tutum, 1888'de toplanan ilk tıbbi kontrasepsiyon sempozyumunda Amerikalı Blackwood tarafından dile getirildi: "Ülke yalnızca türün devamı için makineler haline getirilmiş, hasta ve sakatlanmış kadınlarla doludur."[21]

İki Kadın Portresi

20. yüzyılda, gebelikten korunma yöntemlerinin geliştirilip yaygınlaştırılması mücadelesi, iki kadının birbirinden farklı hayatları ve çalışmalarıyla içiçe geçmiştir: Margaret Sanger (1879-1965) ve Marie Stopes (1880-1958). Birbiriyle çelişen ve birbirini tamamlayan iki kadın.

Margaret Sanger, Amerikalı bir hemşireydi. Yoksul insanların arasında çalışıyor, onların sorunlarını oldukça yakından biliyordu. Boşanmış, yeniden evlenmiş ve üç çocuk annesiydi. "Kendi kendine düşük girişimi" sonucu hayatını kaybeden bir kadının yatağı başında doğum kontrolünü öğrenmeye ve öğretmeye karar verdi. Marie Stopes ise aynı yıllarda kocasından yeni boşanmış bir bakire olarak İngiltere'yi kasıp kavuran kitabını yayınladı.

Stopes, Edinburgh'da orta sınıftan bir ailenin kızı olarak büyüdü. Zeki ve çalışkandı, hayatın 'âdiliklerinden' özellikle uzak tutuldu. İlk gençliğinde Darwin'in bütün eserlerini okuyup bitirdi. 1899'da Londra Üniversitesi'ne girdi ve Münih'te doktorasını alan ilk kadın botanist olarak kariyerine devam etti. Daha sonra Manchester Üniversitesi'nde ders veren ilk kadın oldu. Bu dönem içinde oynanmayacak piyesler ve basılmayacak romanlar yazdı. Parlak kariyerine rağmen insan üremesi ve cinselliği hakkında hiç bir şey bilmiyordu. 31 yaşındayken yine bir botanist olan Reginald Ruggles Gates'le evlendi. Çok ilginç ve acıdır ki, 19. yüzyılın sıkı Viktoryan ahlâkının yarattığı bağnazlık ve cehalet sayesinde, İngiltere'nin en genç ve en parlak bilim kadını olan Stopes'un, kocasının iktidarsız olduğunu anlaması için sekiz yıl gerekti. "Eğer herkesi şaşırtan sorunları çözemeyeceksem, bütün bilimsel donanımım ve bilimsel beynim ne işe yarayacak?"[22] Stopes sonunda, başına gelenleri yazmaya ve daha geniş bir kitleye seslenmeye karar verdi. Ortaya çıkan eser bir biyologun eserinden çok, geleneksel ahlâkın yarattığı acıların edebi bir dökümü oldu. Birçok yayınevi tarafından basımı reddedilen kitap, sonunda Stopes'un ikinci kocası olacak erkeğin yardımıyla **Married Love** adıyla 1918'de yayımlanabildi ve bir yıl içinde altı baskı yaptı. Zamanında 20. yüzyılın en etkili kitaplarından biri diye nitelendirildi.

Margaret Sanger'in yolunu değiştiren olaysa, bir "kendi kendine düşük girişimi" yüzünden Mrs. Sadie Bachs'ın hasta yatağına çağrılması oldu. Sanger, gebelikten korunma konusunda öğüt isteyen hastasına hiçbir şey öneremedi, çünkü kendisi de bilmemekteydi. Üç ay sonra yeni bir düşük girişimi nedeniyle hastasını ziyaretine gittiğinde ise ölümünü gördü.[23]

Sanger, **The Women Rebel** (Kadınlar İsyan Ediyor) adlı bir dergi çıkararak gebelikten korunmanın yasallaşması için mücadele etmeye başladı. 1914'de prezervatifi, gebelik önleyici mekanik baryer yöntemlerini vb. anlattığı 'Aile Planlaması' adlı broşürü yayımladı ve yargı önüne çıkarıldı. İlk duruşmadan sonra Avrupa'ya kaçtı. Burada Marie Stopes ile tanıştı ve ilk sohbetlerinden sonra, o sırada müsveddeleri hazır olan **Married Love**'a gebelikten korunma yöntemleri eklendi.

Sanger daha sonra yargılanmak üzere Birleşik Devletler'e geri döndüğünde, Stopes Sanger'i desteklemek üzere Başkan Wilson'a şöyle yazdı:[24]

> *... bir kadın için, her lifinin, her kasının ve kan damarının aniden gebe olduğu, kalbinin altında istemediği bir embriyonun gelişmekte olduğu sırrıyla zehirlenmesinin ne kadar korkutucu, yaralayıcı olduğunu gözlerinizin önüne getirebilir misiniz? Köleliğin yolaçtığı hangi değişiklikler, istemeden gebe kalan bir kadının her uzvunda, her düşüncesinde yaşadığı bu değişiklikler kadar büyük ve korkunç olabilir?*

Sanger'in yargılanması kamuoyunda büyük ilgi topladı ve otoriteler bir 'şehit' yaratmaktansa Sanger'i serbest bırakmayı tercih ettiler. Böylece Sanger, Ekim 1916'da New York'ta Amerika'nın ilk doğum kontrol kliniğini kurdu. İlk gün 140 kadın kliniğe başvurdu. Dokuzuncu günse polis geldi. Margaret ve kızkardeşi Ethel yeniden mahkemeye verildiler, klinikse çalışmaya devam etti. 1917'de "hastalıkların tedavisi ve önlenmesi" için doğum kontrol yöntemlerinin uygulanabileceği yasallaştı. Kliniğe 1919'da yeniden saldırılar oldu ama çalışmasına devam etti. Ancak gebelikten korunmanın bir birey hakkı olduğunun tanınması ve her türlü kısıtlamanın kaldırılması 1965'e kadar gerçekleşmedi. ABD'nin bütün eyaletlerinde kürtaja karşı bütün yasalar 1973'te yürürlükten kaldırıldı.

Stopes ve Sanger hayatları boyunca gebelikten korunmanın yasallaşması ve yaygınlaşması için mücadele ettiler. Birçok ülkeyi gezdiler, toplantılar düzenlediler. Her ikisi de başarılı birer konuşmacıydı. Sanger 1930'da Zürih'te 7. Uluslararası Doğum Kontrolü Konferansı'nın toplanmasına önayak oldu. 1952'de 70 yaşını geçmişken, doğum kontrolü konusundaki araştırmalara parasal kaynak sağlamak üzere fonlar oluşturmaya çalıştı. Massachusetts Institute of Technology'yi bitiren ikinci kadın olan Mrs. Page McCormick, 2 milyon dolar vererek Worcester Vakfı'nı kurdu. Mrs. Page McCormick ayrıca hormonal kontrasepsiyonla uğraşan iki araştırmacıya (Gregory Pincus ve Min Chueh Chang) 11.600 dolar ayırdı ve bu araştırmalar sonucunda 1956'da doğum kontrol hapları üzerine ilk klinik çalışmaların sonuçları yayınlandı. 1959'da Searle Şirketi ilk hapları piyasaya sürdü. Birkaç yıl içinde milyonlarca Amerikalı kadın hapları kullanmaya başladı. Bunu takip eden yirmi yıl içinde sayılar 100 milyonu buldu.

1960'lara kadar uluslararası örgütlerin çoğu, doğum kontrol yöntemlerine antipatiyle baktılar. Dünya Sağlık Örgütü uzun yıllar Vatikan'ın da etkisiyle, düşmanca bir tutum izledi. Bu süre içinde araştırmaların mali yükünü Scaife, Ford, Rockefeller Vakfı gibi kuruluşlar taşıdılar. Bugün bile ABD'de bu konuya ayrılan paranın yüzde 50'sini özel kuruluşlar sağlamaktadır.

Neden Gecikti?

Haberlandt'ın hormonal korunma üzerine ilk çalışmalarının yayınlanmasından doğum kontrol haplarının kitlelere yayılmasına kadar 35-40 yıl geçti. Bu süre 20. yüzyıl için çok uzundur. Hükümetler ve yerleşik kurumlar bu konuya ne para ayırdılar, ne de ilgi gösterdiler. Doğum kontrolü, otoritelerin önüne ancak bu konunun öncülerinin yargılanmaları dolayısıyla geldi.

Dünyada gebelikten korunma yöntemlerini ilk kabul eden devlet Sovyetler Birliği'dir (1920). Avrupa'nın diğer ülkelerinde ise doğum kontrol araçları uzunca bir süre elaltından pazarlandılar. 1930'da İngiltere'de tıbbi gerekçelerle gebelikten korunma hizmetlerinin verilebileceği kabul edildi. Ancak 1967'ye kadar (Kürtaj Yasası'nın kabul edilmesi) hizmeti, yalnızca gönüllü kuruluşlar yürüttüler.

1920'lerin sonunda gelişmeye başlayan Uluslararası Doğum Kontrolü çalışmaları, Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesiyle önemli bir darbe yedi. Naziler doğum kontrolünü, "doğanın tahribi, anneliğin, kadınlığın ve aşkın çürümesi" olarak mahkum ettiler. Düşük yapan ve yaptıranları, "Almanya'nın ırksal geleceğini sabote edenler" olarak yargıladılar ve 1934-38 arasında bu suçtan hüküm giyenlerin sayısı yüzde 50 artış gösterdi. İnsanları ölüm kamplarında toplayanlar, 1942'de bir Fransız kadınını, düşük yaptırttığı için giyotine gönderdiler.[25] Aynı dönemde Çingenelere ve Yahudilere ise zorla cerrahi sterilizasyon uygulandı. 1933-39 arasında 37.500 zorla kısırlaştırma ameliyatı yapıldı.

Uzak Asya'da ise Japonlar, benzer bir yaklaşımla 1937'de, aile planlaması hareketinin öncülerinden olan Madam Kato'yu tutukladılar.

Savaş sonrasında diğer her şey gibi doğum kontrolü çalışmaları da yeniden inşa edildi. İsveç birçok konuya öncülük etti. Evli olmayan kadınlara da doğum kontrolü hizmeti verilmesi kabul edildi. 1952'de Bombay'daki uluslararası toplantıda Sanger ve diğerleri IPPF'in (Uluslararası Planlanmış Ebeveynlik Federasyonu) kuruluşunun ilk adımlarını attılar. IPPF'e uzun yıllar özel kişi ve kuruluşlar destek sağladı. Yardım eden ilk hükümetse, 1965'te İsveç hükümetiydi. Bu dönemde iki kişinin, General W. Draper ve Dr. R.T. Ravenholt'un, çalışmaları IPPF'in gelişmesini sağladı.

Birleşmiş Milletler konuyu gündemine ilk kez 1966'da aldı ve "Aile büyüklüğüne, her aile, kendi özgürce karar verebilmeli,"[26] dedi. Aynı anlayış 1968'de Tahran'daki Uluslararası İnsan Hakları Konferansı'nda evli olmayan çiftleri de içerecek şekilde tekrarlandı ve "her çiftin istediği sayı ve aralıkla çocuk sahibi olmak ve doğum kontrolü hakkında yeterli bilgi ve eğitimi almak hakkıdır" şeklinde bir ifade kullanıldı. 1969'daki Genel Kurul Kararı ise "hükümetlerin bu konuda hizmet vermesi gerektiğini" içeriyordu.[27]

Uluslararası alanda son gelinen noktayı, 1984 yılında Mexico City'de 147 ülkenin hükümet temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşen toplantıda alınan Mexico City kararları oluşturuyor:[28] "Hükümetler, bütün çift ve kişilerin çocuklarının sayı ve aralıklarına serbest ve sorumlu olarak karar verme temel hakkını ve bunu yapacak bilgi, eğitim ve olanaklara sahip olmalarını sağlamalıdırlar."

Kuşkusuz bu noktaya geçen yüzyılda Francis Place'la başlayıp, Sanger ve Stopes'la 1960'lara taşınan ve altmışlar ve hatta yetmişler boyunca ABD, İngiltere, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinde kadın hareketlerince yasal kürtaj hakkı için yürütülen uzun sabırlı, iniş çıkışlarla dolu mücadeleler sayesinde gelindi.

Ve Türkiye...

Türkiye'de kadınlar doğurganlığın kontrolü hakkında neler yaşadılar ve yaşıyorlar? Koca bir dünya tarihi bölümünden sonra, ne yazık ki Türkiye üzerine söylenebilecek çok az şey var elimizde.

Topkapı Sarayı'nın koca Haremi, hakkında yazılı bilgiler bırakmadan, yalnızca duvarları ile duruyor. Osmanlı Haremi'ni yakından gözlemleme fırsatını bulmuş bir yabancı tanık, Lady Montagu ise, onu en çok şaşırtan noktalardan biri olarak kadınların çok sayıda çocuk doğurmalarını vurguluyor:

> *Tanıdığım kadınların hepsinin, mübalağasız oniki, onüç çocuğu var. İhtiyarlar yirmibeş otuz çocukla övünüyorlar. Ne kadar çok çocukları olursa o derece itibar kazanıyorlar. Hamile bir kadın görünce "İnşallah ikiz olur" diyorlar. Bu kadar çok çocuğu nasıl besleyeceksiniz diye sorunca "Bunların yarısı vebadan ölür" diyorlar. Bu ekseriya oluyor ve fazla üzülmüyorlar, kaybedince fazla telaşlanmıyorlar.*[29]

Haremin dışında İstanbul'un irili ufaklı konakları ve evlerinde yaşananlar ise roman sayfalarında şöyle anlatılıyordu:

"Molla Bey, oldum olası zürriyetten gocunur bir adamdı. Dört hareminin hiç birinden çocuğu olmamış, olmamasına da bilhassa itina etmişti"[30]

Korunmayı zamanında beceremeyenlere de çare bulunuyordu kuşkusuz:

> *İşte bohçacı karı bunun üzerine seferber edilmişti. Onun eli şüphesiz ki, böyle şeylere yatkındı. Kaynamış çiy kahveden başlayarak, zavallı Rânâ'ya içirmediği zehir kalmadı.*
>
> *Zivt buğuları tatbik etti, ağır yükler kaldırttı, yüzükoyun yatırıp belini çiğnetti. Hasılı ne yaptı, biçare kız kan revan içinde, koskoca çocuğunu düşürdü. Lâkin bu tehlikeli ve katil tedbirler sade cenini öldürmekle kalmadı. Rânâ'yı da yorgan döşek yerlere serdi.*[31]

Anadolu'da kadınlar ebegümecileri, tavuk teleklerini ve yukarıda bahsettiğim El Razi'nin yazılı hale getirdiği yöntemleri kullandılar ve kullanıyorlar.

Ya Yasalar?..

Yeni Türkiye Cumhuriyeti savaşlardan çıkmış bir devlet olarak pronatalist (nüfus arttırıcı) politikalar izledi. "On yılda onbeş milyon genç yaratmak" ulaşılmaktan gurur duyulan bir hedef oldu. Pronatalist politikalar -ki her türlü doğum kontrol ilaç ve aletinin tanıtılması, satılması, uygulanması yasaktı- iki savaş arası dönemde artan kendi kendine düşük girişimleri, bu yüzden tırmanan anne ölümlerine rağmen, 1950'li yıllarda da devam etti.

Konuya resmî olarak ilk dikkat çeken, zamanın Ankara Doğumevi Başhekimi olan Dr. Zekai Tahir Burak olmuştur. Dr. Burak 1958'de Sağlık ve Sosyal

Yardım Bakanlığı'na yazdığı bir raporda aşırı doğurganlık ve artan çocuk düşürmelerinin ana ölümlerine neden olduğunu bildirmiş ve ülkemizde gebeliği önleyici araç, gereç ve ilaçların satış ve kullanılmasının serbest bırakılmasını önermiştir.[32] Bakanlıkta kurulan Bilim Kurulu, bu önerileri yerinde bulmuş, ancak nüfus artışını azaltıcı önlemler alınması ilk kez, "nüfus planlaması" ifadesi ile 1962'de I. 5 Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde Meclis'te uzun tartışmalara yol açmış ve hükümetin ağırlığını koymasıyla kabul edilmiştir.

II. Plan'da soruna nüfus planlaması değil, ana-çocuk sağlığı düzeyini yükseltmek için "Aile Planlaması" olarak yaklaşılmıştır.

.1965'te kabul edilen yasa, gebelikten korunma için gerekli ilaç, hizmet vb.nin sunulmasını kabul ediyor, kürtaj ve cerrahi sterilizasyona ancak ağır hastalık vb. hallerde izin veriyordu. Buna rağmen 1967-68 arasında yaklaşık 165.000, 1972-73 arasında da yaklaşık 204.000 isteyerek düşük yapıldığı tahmin edilmiştir.[33] İsteğe bağlı kürtaj ve sterilizasyonun yasal olarak kabul edilmesi ise 1983 yılında olmuştur.

Hizmet

Bugün Türkiye'de doğum kontrolü hizmeti esas olarak Sağlık Bakanlığı ve özel hekimlerce yürütülmektedir. 1983 yılına kadar Bakanlığa bağlı Ana Çocuk Sağlığı Merkezleri doğum kontrol yöntemlerini tanıtmak, isteyenlere ücretsiz olarak hizmet vermekle yükümlü idi. 1983'ten sonra bu hizmet tamamen Sağlık Ocaklarına devredildi ve bu sayede en uç noktaya kadar hizmetin götürülmesi planlandı. Ayrıca 1983'te kürtaj ve cerrahi sterilizasyonun isteğe bağlı olarak yapılabileceği yasallaşınca belli devlet hastanelerinde bu hizmeti vermek için de örgütlenmelere gidildi.

Bütün bu çalışmaların da etkisiyle, modern yöntemlerle (hap, rahim içi araç, cerrahi sterilizasyon, prezervatif vb.) korunan kadınların oranı 1978'de yüzde 34'den 1983'de yüzde 51'e çıkmış, geleneksel yöntemlerle korunanlar ise yüzde 21'den yüzde 20'ye düşmüştür. Bir bütün olarak korunmayan kadınların oranı düşerken, modern ve daha etkili yöntemlerle doğum kontrolüne doğru bir kayış da olmuştur. Doğum kontrolü konusunda bilgi sahibi kadınların oranı, aynı dönemde yüzde 88'den yüzde 94'e yükselmiştir. Ancak aile planlaması çalışmalarını sağlık hizmetinin tümüyle birleştirme ve Sağlık Ocakları aracılığıyla en uç noktalara ulaştırma çalışmalarına rağmen 1983'te Batı Anadolu'daki kadınların yüzde 92'si, Doğu Anadolu'da ise yüzde 97'si doğum kontrol haplarını reçetesiz olarak eczaneden satın alıyor, Batı Anadolu'da kullanılan rahim içi araçların yüzde 38'ini, doğuda ise yüzde 30'unu özel hekimler uyguluyordu.[34] Oldukça hızlı gelişmeye rağmen bugün aile planlamasında talebin yüzde 57'si hâlâ karşılanamamaktadır.

Doğum kontrolü konusunda çalışan gönüllü kuruluşların sayıları ve mali kaynakları oldukça sınırlıdır. Kadınların örgütleyip yönlendirdikleri bir çalışmaysa hiç yoktur.

III. GÜNÜMÜZDE DOĞURGANLIĞIN KONTROLÜNE İLİŞKİN POLİTİKALAR

1990'lara geldiğimizde artık doğurganlığın kontrolü dünya hükümetlerinin, uluslararası kuruluşların hemen hepsinin gündeminde. Doğurganlığın kontrolüne mali destek sağlayan ilk hükümet 1965'te İsveç'ti. 1974'e gelindiğinde dünyada 102 hükümet çeşitli yollardan destek sağlıyordu, 1983'te ise bu sayı dünya nüfusunun yüzde 93'ünü temsil eden 127 hükümete ulaştı.[35]

Kuşkusuz bu hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların hepsi aynı yaklaşıma sahip değiller. Doğurganlığın kontrolü politikalarına yaklaşımları dört ayrı grupta toplamak mümkün:

1) Demografik veya sosyo-ekonomik kaygılar
2) Sağlığa ilişkin değerlendirmeler
3) Eşitlik ve adalete ilişkin nedenler
4) Kadın ve birey hakları tartışmaları.

Demografik veya sosyo-ekonomik kaygılar

Malthus'tan bu yana nüfus artışı ile kaynakların artışı arasındaki oransızlık, nüfusu sınırlama kaygılarına yol açtı. Yüzyıldan fazla bir süre boyunca birçok radikal akım, açlık, yoksulluk, geri kalmışlık vb.nin nedenini nüfus artışıyla açıklamanın hedef saptırıcı olduğunu ifade ederek Malthus'un görüşlerini eleştirdi ve nüfus artışını bir sorun olarak gündemlerine almadılar.

Bu eleştirilere hak vermekle birlikte, nüfus artışına kayıtsız kalmanın mümkün olmadığı kanısındayım. 2000'li yıllara giderken, nüfus artışı rakamları, nüfus patlamasının ciddi bir sorun olarak bütün dünyanın önünde durduğunu gösteriyor. 1980'de 4,5 milyar olan dünya nüfusu, planlama çalışmaları hedefine ulaşsa bile 2000'de en az 5 milyar 900 milyon olacak. Bu hız frenlenemezse 6,5 milyarı bulacağız. Bütün çabalar dünya nüfusunu 2050 yılında 8 milyar 400 milyonda durdurmaya yönelik. Yoksa 12 milyar 400 milyona erişecek. Bugünkünün üç katı.[36]

Sağlığa İlişkin Değerlendirmeler

Sağlığa ilişkin değerlendirmeler ise doğum aralarının açılması ve az sayıda çocuğa sahip olmanın ana ve çocuk sağlığına olan yararları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Eğer doğum yapan bütün kadınlar 18 yaşından büyük, 35 yaşından küçük olur, bir kadın en fazla dört çocuk doğurur ve doğumlar arasında en az iki yıl olursa, bütün dünyada yılda 5 milyon 600 bin çocuk ve 200 bin anne ölümü engellenebilir.[37]

Adalet ve Eşitlik İlkeleri

Bu ilke ise bazı hükümetlerin hizmeti herkese götürmek üzere destek vermesine neden olmuştur. Başkan Nixon'un 1969'da Kongre'de,

> *Benim görüşüm şudur ki, hiçbir Amerikalı kadın ekonomik koşulları nedeniyle aile planlaması hizmetlerine ulaşmaktan mahrum kalmamalıdır. Bu nedenle bu hizmetlerden yararlanmak isteyen, ancak ödeme gücü olmayan kadınlara ulaşmak için önümüzdeki beş yıl içinde yeterli aile planlaması hizmetlerinin sağlanmasını ulusal bir hedef olarak benimsememiz gerektiğine inanmaktayım,*

demesi, ABD'de aile planlaması faaliyetleri için hükümet desteğinin sağlanmasının ana nedeni olmuştur.[38]

Birey Hakları

Tüm birey ve çiftlerin sahip olacakları çocuk sayısı ve doğum aralıkları üzerinde serbestçe ve sorumlu olarak karar verebilmelerinin en temel bir insan hakkı olduğu, ilk olarak 1953'te Uluslararası Planlı Ebeveynlik Federasyonu'nun (IPPF) ilk kuruluş yasasının onaylandığı uluslararası bir toplantıda açıklanmıştır.[39]

1966'da Birleşmiş Milletler "ailenin büyüklüğüne her aile kendisi özgürce karar verebilmeli"[40] demiş, 1968'de Tahran'da toplanan Uluslararası İnsan Hakları Konferansı'nda da "**her çiftin** istediği sayı ve aralıkla çocuk sahibi olmak ve doğum kontrolü hakkında **yeterli bilgi ve eğitimi almak** hakkıdır" denerek, hak evlilik dışına da taşınmıştır. 1969 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu da bu hakkı "gerekli hizmetin verilmesi"[41] gerektiğini vurgulayarak genişletmiştir.

Kadın Hakları

Bugün dünyada doğum kontrolü programlarının büyük çoğunun nesnesi kadınlardır. Doğum kontrolünün bilinip (araştırmalar da dahil) öğretilebilmesi için tutuculuğa karşı yüzyıllık mücadeleyi esas olarak kadınların kurduğu ve yönlendirdiği örgütlerin yürüttüğünü yakın tarihe bakarken gördük. 20. yüzyılda Stopes ve Sanger'in önderi oldukları bu hareket, 1960'lar ve 70'lerde birçok Batı ülkesinde kadınların kitlesel eylemleriyle başarıya ulaştı ve kürtaj hakkını da içeren her türlü doğum kontrol yönteminin öğretilip, kullanılmasını serbest bırakan ulusal yasalar kabul edildi.[42]

Feministlerin esas yaklaşımları,

> *kadınlar, kendi vücutları ve üreme kapasitelerini kendileri kontrol etmelidirler. Bir temel ayrımı görmek gerek. Yalnızca kadınlar çocuk doğurabilirler. O halde avantajları ve dezavantajları, yarar ve riskleri de onlara aittir. (...) Erkeklerin bu yetenekten yoksun kişiler olarak kadınların vücutları ve doğurganlıkları üzerindeki denetimleri ilginç bir paradokstur.*[43]

Bu açıdan pronatalist politikaların, doğum kontrol yöntemlerini yasaklaması kadar, antenatalist yaklaşımdaki hükümetlerin ekonomik primler, zorlayıcı hükümler vb. şeklinde getirdiği -örneğin Hindistan'daki zorla kısırlaştırma prog-

ramları veya Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki ekonomik yaptırımlar- uygulamalar da kabul edilemez. Aynı şekilde sağlık düzeyini yükseltmek açısından planlanan programlarda 18-35 yaş arasında hiç doğum yapmamış, ama doğurmak istemeyen kadınlara yönelik önlemlerin "unutulması" da eleştirilmektedir.

"Kadınların statülerinin, üreme davranışlarını hem belirleyip, hem de onun bir sonucu olduğu" gerçeği[44] bugün nüfus politikalarıyla uğraşan hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Feministlerin ilk kez vurguladıkları bu gerçekler 1984'de Mexico City'de toplanan Uluslararası Nüfus Konferansı'na katılan 147 hükümetin temsilcilerince oybirliği ile kabul edilmiştir.[45]:

> *"Doğurganlık seviyesini düşürmek isteyen hükümetler geliştirilmiş sağlık, eğitim, kadının katılımı ve sosyal adalet gibi doğurganlık düzeyini azaltıcı olduğu bilinen politikaları benimsemelidirler. (Tavsiye 35)"*
>
> *Hükümetler, kadınların planlama, politika belirleme ve karar verme dahil olmak üzere bütün kalkınma süreçlerine katılmaları konusuna önem vermeye ısrarla davet edilir. Hükümetler kadınların öğrenimi, eğitimi, istihdamı ve sağlık hizmetlerine ulaşımı konularındaki kurumsal ve kültürel engellerin teşhisi ve kaldırılması çabaları yolu ile kadınların hukuki hak ve statülerini koruyacak ve geliştirecek daha girişken uygulama programları yürütmelidirler. Bu çabaların güçlendirilmesinde (...) özellikle kadın kuruluşlarının işbirliğinin sağlanmasına büyük önem verilmelidir. (Tavsiye 5).*

Çeşitli nedenlerle yola çıksalar da, bugün ortak noktalar bulabilen bu dört politik yaklaşımın da etkisiyle, 1981 yılında, Birleşmiş Milletler Nüfus Komisyonu toplantısında Vatikan'ın resmî temsilcisi olarak James McHugh, "bir ulus için nüfusunun büyümesini, gelişme stratejileri, gıda ve ekonomik kaynakları ve sosyo-ekonomik politikaları ile dengede tutması ahlâki açıdan kabul edilebilirdir." demiştir.[46]

Bugün dünyada yüz milyonlarla ifade edilen çift çeşitli korunma yöntemleri uyguluyor, ama yukarıdaki açıklamanın gösterdiği gibi, bu uygulamanın 50 hattâ 100 yıl gecikmeyle başlamış olması da bugün dünya kadınlarının durumlarının hâlâ 3 'P' ile (Poor, Powerless and Pregnant*) açıklanıyor[47] olmasının nedenlerinden biri.

(*) Yoksul, güçsüz ve gebe.

[1] Potts, D.M.; "Limiting human reproductive potential", Austin, C.R. and Short RV (der.): **Reproduction in Mammals v. Artifical Control of Reproduction,** New York: Cambridge University Press, 1972.
[2] Potts, D.M.; "History of Contraception"in Sciarra (ed.): **Gynecology and Obstetrics,** Vol: 6, Chap: 8. Harper and Row, Philadelphia, 1986.
[3] Akın, Ayşe; **Hekimler İçin Aile Planlaması El Kitabı,** Ankara, 1983.
[4] Potts D.M.; "History of Contraception" **a.g.e.**

[5] Emre, Mehmed; **Hanımların Din Rehberi,** s.113-114, Çile Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1988.
[6] Potts D.M.; "History of Contraception" **a.g.e.**
[7] **Kuran'ı Kerim'in Türkçe Meali.** Müminun Suresi, XXIII. Ayetler 12-14. Milliyet gazetesinin özel ilavesi, s.228-229.
[8] Omran AR; **A resume of Islam's position on family planning and abortion: A Hazard to Public Health.** Beyrut, IPPF, 1972.
[9] Kaufmann-Doig F; **Sexual Behavior in Ancient Peru**. Lima, Kompaktos, 1979.
[10] Potts D.M.; "History of Contraception", **a.g.e.**
[11] Potts D.M.; **a.g.e.**
[12] Potts D.M.; "Kraliçe Victoria'nın Belçika Kralına Mektubu", 15 Ocak 1841, **a.g.e.**
[13] Potts D.M.; "History of Contraception", **a.g.e.**
[14] Potts D.M.; **a.g.e.**
[15] Potts D.M.; **a.g.e.**
[16] Sarah B. Pomoroy; "Infanticide in Hellenistic Greece", **Images of Women in Antiquity,** Averil Cameron, Amelie Kuhrt (der.), Croom Helm, Londra, 1983.
[17] Potts D.M. and Diggory P.; **Textbook of Contraceptive Practice,** Cambridge University Press, 1983.
[18] Potts D.M.; "History of Contraception", **a.g.e.**
[19] Potts D.M.; "History of Contraception" **a.g.e.**
[20] Potts D.M.; "History of Contraception" **a.g.e.**
[21] Potts D.M.; **a.g.e.**
[22] Potts D.M. and Diggory P.; **Textbook of Contraceptive Practice, a.g.e.**
[23] Douglas E.T.; **Margaret Sanger: Pioneer of the Future,** Maryland: Gamut Park press, 1975.
[24] Hall R.; **Marie Stopes,** Londra, 1977.
[25] Claude Chabrol; **Une affaire de femme,** İstanbul Film Festivali, 1989.
[26] Birleşmiş Milletler Genel Kurul Kararı 2211 (XXI). Aktaran: Population Reports, Seri E, No.7, Türkçe sayı: Temmuz 1986.
[27] Birleşmiş Milletler Genel Kurul Kararı 2542. Aktaran: Population Reports, Seri E, No.7, **a.g.e.**
[28] Mexico City Konferansı'nın Aile Planlamasına İlişkin Tavsiye Kararları: Tavsiye 30. Aktaran: Population Reports, Türkçe baskı: Temmuz 1986.
[29] Lady Montagu; **Türkiye Mektupları, 1717-1718,** Tercüman, 1001 Temel Eser, tarihsiz, s.106.
[30] Ercüment Ekrem Talû; **Beyaz Şemsiyeli.**
[31] Ercüment Ekrem Talû; **a.g.e.**
[32] Akın Ayşe; **Hekimler İçin Aile Planlaması El Kitabı, a.g.e.**
[33] Akın Ayşe; **a.g.e.**
[34] 1983 Turkish Population and Health Survey, Hacettepe Üniversity Institute of Population Studies.
[35] Population Reports. Seri E, No.7, **a.g.e.**
[36] Potts D.M. and Diggory P.; **Textbook of Contraceptive Practice, a.g.e.**
[37] Rinehart, W., Kols A., and Moore, S.H.; "Healthier mothers and children through family planning.", Population Reports, Series J. No.27, Mayıs 1984.
[38] Population Reports, Seri E, No.7, **a.g.e.**
[39] Population Reports, Seri E, No.7, **a.g.e.**
[40] Birleşmiş Milletler Genel Kurul Kararı 2211 (XXI), Aktaran: Population Reports, Seri E, no.7, **a.g.e.**
[41] Birleşmiş Milletler Genel Kurul Kararı 2542, Aktaran: Population Reports, Seri E, No.7, **a.g.e.**
[42] Tekeli, Şirin; "Kürtaj Dosyası", **Yeni Gündem** sayı 8.
[43] Tangri, S.S.; "A Feminist Perspective on Some Ethical Issues in Population Programs", **Signs: Journal of Women in Culture and Society,** 1976, vol.1, No.4, p.895-904.
[44] Dixon, R.B.; "Women's Rights and Fertility", **Reports on Population/Family Planning,** No.17, Jan. 1975, p.15-35.
[45] Population Reports, Seri E, No.7, **a.g.e.**
[46] Potts D.M. and Diggory P.; **Textbook of Contraceptive Practice, a.g.e.**
[47] Population Briefing Paper, "Country Rankings of the Status of Women: Poor, Powerless and Pregnant", No. 20, June 1988, Population Crisis Committee.

Felsefi-Kültürel Temeli Bakımından Gurvitch Sosyolojisi*

*Kadir Cangızbay***

Gurvitch sosyolojisi, "toplumsal"ı hem ortaya çıktığı farklı düzlemlerin bütünlüğü içinde, hem de bitimsiz oluşum sürecinin bütün anlarında kucaklayıp kavrar ve bunu yaparken de ne bir tarih felsefesi şeklinde yozlaşır, ne de gerçeklikten kopuk ve tarihsel içerikten yoksun mantıksal bir inşa şeklinde iskeletleşir. Bu sosyolojiye, münferid olanı ve münferid olana kaynaklık eden farklılaşma olgusunu ikinci plâna atmaksızın bütünsel olanı kucaklama gücünü veren ise, insanın evren karşısındaki konumunun tekilliği ile evren içindeki durumunun taşıdığı ve bu tekilliğe hayat veren çoğulluk arasındaki diyalektik ilişkiyi dikkate alan metodolojisidir.

İnsan, kendi müdahalesi aracılığıyla, bu müdahale öncesinde geçerli olan belirleyicilikler hiyerarşisinde belirli bir değişiklik meydana getirdiği anda, evrenin kosmik tekilliğini, dolayısıyla da insanın biyolojik bir tür, yani doğal belirleyiciliklere tâbi bir varlık olarak içinde erimiş-emilmiş vaziyette bulunduğu evrenle olan tekliğini parçalamış olur. Böylelikle beşerîlik, insanın kendisinden farklılaştığı kosmos ile, kendisini yakalamak üzere yaptığı her hamleyle elinden daha fazla kaçırdığı logos arasında yer alan ve ancak her ikisiyle de birleşip bütünleşmediği ölçüde/sürece mevcudiyetinden söz edilebilecek kritik bir konum olarak varlık kazanır; zira, logos, tanımı gereği ezelî-ebedî, bir, tek, evrensel ve mutlak **olmak zorunda iken, insan tam tersine** farklılaşabildiği, yani tarihseli, dolayısıyla da münferidi, göreliyi, geçiciliği, çoğulluğu yaratabildiği ölçüde/sürece/için beşerîdir. Ancak beşerî'lik, aynı zamanda trajik bir konumdur: İnsan içinde bulunduğu durumla uzlaşmayıp, onu kendisiyle barışık olunabilir bir şekilde değiştirmek üzere müdahalede bulunduğu anda, bizatihi bu müdahale, insan ile durumu arasında her türlü uzlaşmayı ontolojik olarak im-

* Bu yazı "La Sociologie Gurvitchienne du point de vue de son assise philosophico-culturelle" adını taşıyan Fransızca aslından Mehmet Ali Kılıçbay ve yazarı Kadir Cangızbay tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

** *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi.*

kânsız kılar. Şöyle ki, insanın kurmak istediği barışıklık, ancak doğru (hakikat) ile zorunlu'nun birbirleriyle tam tamamına örtüşüp, insan özgürlüğünün her türlü müdahalesini hem gereksiz hem de aynı zamanda imkânsız kıldıkları bir durumda gerçekleşebilir; böyle bir şey ise, insan ile kosmos'un logos içinde eriyip tek ve aynı şey olarak birleşmeleri, yani beşerî'nin kosmos karşısındaki farklılığının ortadan kalkması demektir. Oysa, mevcut belirleyicilikler hiyerarşisini değişikliğe uğratan her insan müdahalesi, insanın durumunu zaman ve mekân içinde farklılaştırıp çoğullaştırmış, dolayısıyla da tarihselleştirmiş olur, her tarihsel gerçeklik ise, mutlaka belirli ve sınırlı, dolayısıyla da münferid ve kısmî çerçevelerde yer alır ve bu çerçeveler karşısında izafilik taşır. Bu durumda insan, Mutlak'ı bulmaya, ona ulaşmaya çabalarken ve çabaladığı ölçüde kendi tarihini, kendi tarihselliğini dolayısıyla da izafîliğini üretmiş olmaktadır; insanlığın durumuna ilişkin her türlü manzaranın ya da tasvirin eğretiliğinin-geçiciliğinin temelinde yatan da budur.

İnsanın beşeriliğinin temelinde Mutlak'ı arayışı ve bu arayışa içkin olarak eğreti-geçici-izafî olanı reddetmesi yatıyorsa, sosyolojik bilincin temelinde yatan da beşerinin zorunlu eğretiliği-geçiciliği-izafîliğinin idraki ve kabûlüdür. İşte, beşeri olanın insanın, Mutlak yönünde aşmaya çalıştığı ölçüde/sürece her an yeniden ürettiği-zorunlu eğretiliği/izafîliği ile barışık olması sayesindedir ki, sosyoloji her türlü Mutlak'ı kendi paradigması dışında tutmayı başarır. Yine, Mutlak'ın sosyolojik paradigma dışına atılmasıyladır ki, Mutlak'ı izafî'ye, evrensel'i (tümel) münferid'e (tikel), ezelî-ebedî'yi tarihsel'e üstün addetme şeklindeki mumyalaşmış sıradanlık, gerek Mutlak'ı beşer-dışı'nda aramak, ya da tarihselliğinden soyutlanıp biyolojik-psikolojik boyutuna indirgenmiş bir insanda kurmaya çalışmak, gerekse insanın münferid figürlerinden birini ya da keyfice inşa edilmiş karma bir figürünü evrensel insan olarak dogmalaştırmak gibi sapkınlıklar baştan bertaraf edilmiş olurlar.

Fakat mesele burada bitmez: Bir izafîliğin neye göre izafî olduğu açıkça ortaya konmadığı sürece, aslında günahı tevazuunun sahteliği ölçüsünde artan gizli bir mutlaklıkla karşı karşıyayız demektir. Her türlü Mutlak'ı daha baştan kapının önüne koyduğumuza göre, beşerî'nin izafîliği, herhangi bir mutlak esasında kurulmayıp, kendi kendisini üreten bir izafîlik olarak kavranabilecektir. Kendi kendisini üreten bir izafîlik ise, ancak her biri her bir diğeri için nirengi noktası oluşturup, her biri yekdiğerini karşılıklı olarak izafîleştiren terimler aracılığıyla gerçekleşebilecektir. Buradaki izafîlik, bir diğeri karşısında nirengi noktası ya da referans çerçevesi olarak vazife gören, dolayısıyla da, birbirlerinden mutlaka farklı bir düzeyde bulunmak ya da farklı bir cevher taşımak zorunda olan iki içerik arasında kurulmuş bir izafîlik kesinlikle değildir. Zira, öz-üretken bir izafîlik, ancak her biri yekdiğeri için nirengi noktası teşkil eden, dolayısıyla da her biri diğer bütün hepsini izafîleştirdiği gibi kendisi de, kendi dışındakilerin her biri karşısında izafîleşen, kısacası hepsi birbirini karşılıklı olarak izafîleştiren terimler esasında kurulabilecektir. Söz konusu terimlerin birer nirengi noktası olarak da kullanılabilmelerinin ön ve zorunlu koşulu ise, bunlardan her birinin diğer hiçbirine indirgenmesi mümkün olmayan -birbirlerinden nitelik ola-

rak farklı- birer zatiyete tekabül ediyor olmasıdır. Fakat diğer bir zorunluluk da, bu farklılaşmanın en ufak bir mertebelenme izi dahi taşımamasıdır. Zira her türlü aşamalanma (hiyerarşi) mutlaka ve mutlaka ya bir cevher ve/ya da düzey farklılığının veya önceden belirlenmiş ve ereksellik taşıyan bir güzergâhın varlığının baştan kabul edilmesine dayanmak zorunda olduğuna göre, söz konusu terimler arasındaki en ufak bir hiyerarşik ilişki dahi, bunların birer nirengi noktası olarak karşılıklılıklarını dolayısıyla da birbirlerini karşılıklı olarak izafîleştirmelerini daha işin başında dinamitlemiş olacaktır. Ve eğer karşılıklı değilse her izafîlik, zorunlu olarak, ilân edilmiş veya gizli, bir Mutlak'ın kabülüne dayanır... Bu durumda, söz konusu terimlerin ortak bir cevher taşıdıkları ortaya konmalı, başka bir ifadeyle eşözdenlikleri kurulmalıdır ki, bunların birbirlerini karşılıklı olarak izafî kılmalarının zorunlu koşulu olan düzeydeşlikleri herhangi bir hiyerarşik ilişki tarafından bozulmasın. Birbirlerinden nitelik olarak farklılaşmış terimlerin ortak bir cevhere sahip olduklarını doğrulamak ise ya bunların farklılaşmaları öncesinde yer alan dolayısıyla da bu terimlerin birbirleri karşısındaki farklılıklarını ve bu farklılıklar esasında kazanmış oldukları kimlikleri aşan tarihötesi ve beşer-üstü bir ana/yaratıcı cevher bulunduğu türünden bir varsayıma dayanılarak -ki, böyle bir cevherin gizli bir mutlak olarak karşımıza dikilmesi kaçınılmazdır-, ya da terimlerin farklılaşmaları ile cevherdeşlikleri arasında karşılıklı bir gerekirlik, birbirine hayat verme, birbirini davet etme ilişkisi bulunduğunu göstermekle mümkün olacaktır. Burada sözünü ettiğimiz iki doğrulama yolundan ilkinin, daha ifade edildiği anda reddedilmesi gerektiği açıktır; zira, bizi yeni bir Mutlak'a götürmektedir. Bu durumda, eşitler arasında gerçekleşecek karşılıklı bir izafîleşmeye elverişli terimleri, farklılaşmanın ancak aynı bir ortak cevheri yaratmakla, bu ortak cevheri yaratmanın da ancak farklılaşmakla mümkün olduğu bir bağlamda aramamız gerektiği ortaya çıkmış olmaktadır. Gurvitch sosyolojisinin, birbirleri içinde devam etmeyip birbirleri karşısında kesiklilik gösteren niteliklere sahip farklı terimler olarak inşa ettiği topyekûn toplum tiplerini, gerek farklılaşmanın en somut ve açık tezahürü olan, gerekse toplumsal gerçekliğin salt insana özgülüğünün temelini oluşturan tarihsel gerçeklikten ödünç alırken yapmış olduğu da tam tamına budur.

Gerçekten de insan kendi beşeri konumunu, karşısına çıkan ve aslında, o anda o noktada yürürlükte olan belirleyicilikler hiyerarşisinin ifadesinden başka birşey olmayan engelleri aşmaya yönelik çabası sayesinde kosmos'ta geçerli belirleyicilikler formülünün tekilliğini parçalayıp, kendisini kosmos karşısında farklılaştırdığı anda ve sürece yaratmış olur: Beşerî olan, insanın, karşısında direnmeye son verdiği anda kendisini tamamen belirleyecek olana karşı bilinçli çabasından kaynaklanmaktadır; bunun anlamı, beşerî olanın, "doğal belirleyiciliklerin mutlak egemenliğinden kopartılmış olan" olarak tanımlanabileceğidir.

İşte bu durum bize, şunu belirtme hakkını verir: Beşerî olan'ın temelinde, insanın özgürlük eylemi yatar. Bu eylem aracılığıyla nesnelerin doğal akışını değişikliğe uğratan insan, aynı anda, rasyonel zamanın astronomik olgulardaki devrevî tekrarlanırlığa dayalı homojenliğini parçalayan yeni bir zamanı da ya-

ratmış olur. Bu, ölçüm noktalarını doğal -veya tarih içinde doğalmışcasına- tekrarlanırlıklarda değil de, insanın daha önce tekrarlanmış olan birşeyleri söz konusu doğal -veya doğalmışcasına- akışa dahil etmesi esasında oluşan bir zamandır. Bu zamanın birimleri de her yerde ve her zaman tekrarlanan soyut birimler olmayıp birim olma niteliğini birbirlerine indirgenemez ve hiç bir ortak ölçüte vurulamaz oldukları dolayısıyla da kendi kendilerinin ölçütünü oluşturdukları ölçüde kazanan somut içeriklerdir. Burada, altı özenle çizilmesi gereken husus şudur: İnsan özgürlüğünün müdahalesinin belirleyicilikler hiyerarşisini maruz bıraktığı geri çekilme, belirleyiciliklerden sökülüp alınan, onların etkisinden azade kılınan bir kesim olarak değil, belirleyicilikler hiyerarşisindeki bir değişme olarak varlık kazanır. Belirleyiciliklerin hiyerarşilerinde meydana gelen bu değişmelerin toplumsal gerçeklik düzeyindeki tezahürü ise, tarihli toplumların topyekûn biçimlenişlerinde kaydedilen farklılaşmalardan başka bir şey değildir. Bu durumda şunu diyebiliriz ki, insanın beşerîliği ancak ve sadece, insanın kendi özgürlüğünü içkin durumdaki tarihselliği çerçevesinde varlık kazanabilir. İşte bu noktadan kalkarak, Gurvitch'in sosyolojisinin belkemiğini oluşturan şu üçlü sonuca ulaşabiliriz:

a) Tarihsel gerçekliğin ontolojik temeli, insan müdahalesiyle meydana gelen değişikliklerdir; ve bu müdahale, insanın belirleyicilikler hiyerarşisi üzerinde etkide bulunması şeklinde işlediğine göre, insan özgürlüğünden kaynaklanıyor demektir;

b) İnsan özgürlüğünden kaynaklanan müdahalenin etkisi belirleyicilikler hiyerarşisi üzerinde ortaya çıktığına göre, insan özgürlüğünün yol alışlarının incelenmesi, ister istemez toplumsal belirleyiciliklerin yol alışlarının da incelenmesiyle kesişen bir inceleme olarak gerçekleşecektir ki, bu noktada sosyoloji, belirleyicilik ile özgürlük arasında, ampirik düzeyde kurulan avamî dikotomiyi de yıkarak aşmış olur;

c) İnsan özgürlüğünün müdahalesi, ancak belirli bir belirleyicilikler hiyerarşisine karşı bir eylem olarak gerçekleşebileceğine ve bu eylem de ancak söz konusu hiyerarşinin yürürlükte bulunduğu münferid çerçevede yer alan gerçek bir -bireysel ya da kolektif- öznenin iradesinden kaynaklanabileceğine göre, insan özgürlüğü her ne kadar beşerî'nin temelini, tarihin de kalbini oluşturuyorsa da, bu özgürlük yine de, içlerinde bir "olumsallık (contingence, **olabilir-de-olmayabilir-de**'lik)" olarak belirlendiği münferid çerçeveler karşısında izafî'lik taşır. Söz konusu özgürlüğün sosyolojik perspektif içinde ele alınmasını mümkün kılan da zaten budur. İnsan özgürlüğünün sosyolojik perspektife alınabilirliği sayesindedir ki, özgürlüğü tarihsel olan'ın öncesine, üstüne ya da ötesine yerleştirmeye veya onu böyle bir yerde aramaya dayanan dolayısıyla farkında olarak veya olmayarak, özgürlüğe insanın karşısına yeni bir Mutlak'lık şeklinde dikilecek bir **deus ex machina** statüsü atfetmeye götüren her türlü sapkınlık daha baştan bertaraf edilebilecektir. Beşerî olan'ın temelde tarihsel olduğunu hatırlarsak, tarih karşısında aşkınlık taşıyan bir özgürlüğün ne denli beşerdışı bir Mutlak oluşturacağı açıktır; ancak, özgürlüğü bu haliyle, diğer bütün Mutlak'lardan daha da tehlikeli kılan, kendisine evrensel olarak olumlu bir de-

ğer atfedilmesinin yanısıra, kavramsal içeriği bakımından "hiç bir kayıt tanımazlık" boyutu da taşımasından yararlanılarak, en iğrençleri de dahil, her türlü irrasyonalizmin meşrûlaştırılmasında kullanılabilir -ve de kullanılmış- olmasıdır.

Bu üçlü sonuç bakımından, Gurvitch sosyolojisi, beşerî'nin izafî'liğini, zorunlu olarak beşer-dışı'ndan kaynaklanacak bir Mutlak esasında değil, fakat insan özgürlüğünün yol alması çerçevesinde kurulmuş olmaktadır: İnsan, kendisini herhangi bir mutlak karşısında izafî'leşmeyen bir zatiyet olarak ortaya koyma şansını ancak kendi özgürlüğünü fiilîleştirdiği çerçevede yakalayabilecektir; en fazla ölümü göze aldığında, üzerinde egemenlik kursun kuramasın, kendi karşısında izafî kılsın kılamasın, kendi dışında gelen hiçbir şey karşısında izafî'leşmeme gücünü de kazanmış olacaktır. Ancak Gurvitch sosyolojisi için iş burada bitmez; zira böyle bir şey, insanın, özgürlüğü içinde ulaştığı mutlaklığı, ufak bir el çabukluğuyla insanın özgürlüğüne de teşmil edip, sonra da bu özgürlüğün, tanımı gereği kayıt-sınır tanımaz, dolayısıyla hiç bir çerçeveye oturtulamaz olması esasında haklılaştırılacak ebedî bir istirahate çekilmek olurdu. Oysa insan, özgürlüğünde Mutlak'a ulaşabilir ama, bu özgürlüğü hiç bir zaman mutlak olamaz; zira insan, her türlü belirleyicilikten yalıtılmış bir boşlukta, mükemmel bir **no man's land**'da değil, mutlaka belirli biri belirleyicilikler hiyerarşisinin hüküm sürdüğü bir ortamda devinmektedir; yoktan varetmez, varolan üzerinde etkide bulunur: İnsan özgürlüğü zorunlu olarak negatif, yani **bir-şeyler**'e karşı ve karşındır, dolayısıyla da bu **bir-şey**'lere göre, yani izafî olacaktır. Gurvitch sosyolojisi böylece, insana kendi yakalattığı Mutlak'ın üzerine yatmayıp onu yine kendi elleriyle izafîleştiririken her türlü kolaycılığın oyununu sonsuza dek bozmuş, ama bu arada kendi kendisini de her an yeniden yüklenilmeyi gerektiren bitimsiz bir çabaya -bundan pişmanlık duymaksızın- mahkûm etmiş ve de işte tam bu noktada, Fransız düşüncesinin Prometheus'cu geleneği içindeki yerini almış olur. Bu, insanı varoluşunun tüm eğretiliği-geçiciliği içinde izlemekten asla bıkmayıp, bir an için dahi olsun, mutlaklığı ölçüsünde rahatlatıcı da olan formüller devşirmek üzere beşer-dışı'na kaçmaya yeltenmemiş olmanın geleneğidir. Bu, insanın insan olarak/kalarak ulaşabileceği yegâne hakikatin -tanrısal bir hakikat varolsa bile- yine ancak kendi kuracağı, zorunlu olarak beşerî -dolayısıyla da her türlü beşer-üstü aşkın gücün garantisinden yoksun- hakikat olacağının bilinci içinde, hem kendi hakikatini kurmanın, hem de bu iş için eldeki tek malzeme olan gerçek insana, yani "burada ve şimdi" yaşayan insana ihanet etmeme sorumluluğunu üslenmenin trajik gururunda etekemiğe bürünen insan haysiyetini, dile getirmekle kalmayıp dokumuş da olan bir düşüncenin geleneğidir ve de Gurvitch sosyolojisini bu geleneğin bir ürünü/üreteni olarak görmek tümüyle meşrûdur: Her ikisinde de, hiç bir beşer-dışı Mutlak, insanın işine karıştırılmaz; dolayısıyla insan, kendi hakikatinin hakikat olarak ayakta kalmasını yine bu hakikatin içinden, yani iç-tutarlılık esasında ve yine kendisi ve her an yeniden sağlamak zorundadır; zira kaynağını, bütün zamanlar için baştan bir defada verilmiş belirli bir içerikte değil, doğrudan doğruya insan eyleminde bulan bu iç-tutarlılık eğretidir ve her an yeniden kurulduğu sürece/ölçüde vardır.

Kaynakça:

CAZENEUVE, Jean, "La Sociologie de Georges Gurvitch", **Revue Française de Sociologie,** Paris, 1966.
DUVIONAUD, Jean, **Gurvitch,** Seghers, Paris, 1967.
GRENIER, Jean, "préface", **Ihéâtre, Récits, Nouvelles-Albert Camus**, Pléiade, Paris, 1962.
LEDRUT, Raymond, "Sciencesde l'homme et de la société", **L'Homme et la Société**, No: 75-76, Paris, 1985.
ÖNER, Necati, **İnsan Hürriyeti**, Selçuk Yay., Ankara, 1982.

İletişi

İdris Küçükömer Hocamıza Dair Düşünceler ve Hatıralar

*Ahmed Güner Sayar**

Bilimsel çaba özü gereği, bugünden düne bakılması kadar ileriye dönük tahmin ve tesbitlerin yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Böylece bir atılım, kompartımanlarına ayrılan tarihe kendi öz bütünlüğünün de kazandırılması demektir. Ancak dünü geleceğe bağlayan kesintisiz bir tarih çizgisini mümkün kılacak tek bir bilgi öbekçiğinden elbette söz edemeyiz. Belki böylesi bir çabanın tutarlı bir şekilde ortaya konmasında kişisel hatıra yumağı da ihmal edilemeyecek bir bilgi kaynağı konumunda olsa gerektir. Özellikle, zamanın akışkanlığında kemâle giden yolda, her çeşit engeli ivazsız-garazsız göğüsleyen bilgin kişilerle kurulan su katışmadık dostluklar **a priori** bir bilgi kaynağını canlı ve diri tutarlar. Bu arada bir başka bilgi kaynağının kişisel gayretlerle **a posteriori** beslenmesi, zannediyorum, birinin diğerini tahakkümü altına almadan, birbirlerinin.hudutlarına tecavüz etmeyen, dengeli-rabıtalı bir a piriori-a posteriori bilgi öbekçiğinin çapını genişletecektir.[1] Ancak bu söylenenler öyle kâğıda düştüğü kadar kolay değildir.

I

Benim ilk 'iktisat' hocam İdris Küçükömer oldu. Sayısı birkaç yüzün üzerinde öğrencilerin tıka basa doldurduğu fakültenin 2 nolu (şimdiki Ö.C.Sarç) anfisinde, 1964 Kasım'ında, İdris Hocayı tanıdım. Derse girişi ve çıkışında öğrencilerinin sergilediği coşkuya, bugüne dek hiç rastlamadım. Henüz kırkında bir iktisat hocası adeta bir miting havası içersinde derslerini vermeye çalışırdı. İ.Küçükömer'in ders vermedeki uslubu dersin derste öğrenilmesine mani idi. İşlediği konunun dışına taşar, sürekli sorular sorar, cevaplar getirirdi. Bu soru-cevap yığınında bir yol bulup soluklanmak, anlattıklarını bir ucundan yakalamak, benim için, oldukça zordu.

Şimdi düşünüyorum da, İdris Hocanın derslerinde, birbiri ardına dizilmiş bu sorular, sanki, bir mermerin üzerine vuran damlalar gibiydi. Bu yolla artık öğ-

* İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi öğretim üyesi

rencileri olan genç dimağların, o soyut düşünce yeteneğine kavuşmamış kafaların çilesi artık başlamıştı. O güne gelinceye dek, ne aile içinde, ne orta öğretim sırasında, buna oto-didakt tahsil de dahil edilebilir, ne de arkadaş çevresinde bu soru cevap yumağının bir benzerini duymuştum. Görülen şuydu: İktisat Fakültesinde İdris Küçükömer'in iktisat desleri, suların setini zorlaması gibi zihni şok dalgalarına dönüşüyordu. Onun dersleri ile artık serbest ve hür aklı üniversiter eğitimin ilk aylarına kadar etki ve itaati altına alan, taklit ve fantezilerin beslediği, ya da dinî düşünce ve törenin kemikleştirdiği bir çok kavram ve algılama biçimleri ciddi bir sınavın görünmez eşiğine çekiliyordu. İşte 18 yaşında bir iktisat öğrencisinin kafasında, bugün dahi bitmeyecek kavga için çeşitli çatışma odakçıkları yer arıyordu. Bir başlangıç noktasında İdris Küçükömer'in ders takrirleri, kitapları, daha sonraları, başka eserlerinde okuduğum 'anarşik varsayımları' ile düşünce ufkumun dar çizgilerini kırıyordu. Bu aslında tahkike geçişin aydınlık bir habercisiydi.

II

İdris Hocayı daha yakından tanımam benim İktisat Fakültesindeki asistanlık günleriyle birliktedir. Canlı ve kalıcı hatıralar ise 1975'ler sonrasının ürünüdür. Artık coşku dolu sınıf yoktu. Bir bakıma ben de aradan geçen dolu on yılı soyut düşünce lehine kullanmıştım. İdris Küçükömer Hocamla fakülte koridorlarında tesadüflerin hazırladığı sohbetlerin tek sermayesi kuru muhabbetti. Konuşurken ortaya bir dizi sorular koyuyor, onlara cevaplar istiyor veya kendisi cevaplar veriyordu. Kafası hep aşırı yüklüydü. Konuşması akıcı bir dil kıvraklığının ürünü değildi. Ancak konuşurken bir kalp temizliği yüzüne vururdu. Hareketlerinde ise iç-dış dengesini elinde tutan bir çocukluk safiyetini hisseder, hocama gıpta ederdim. Belki bir ayna karşısında kendisiyle konuşur gibiydi. Yalnız, bana öyle geliyor ki, İdris Hoca zihninin karşısına aldığı ayna sayısı çok sayıda idi ve bu aynalar kafasını meşgul eden sorulara farklı kişilerce ışık salınmaktaydı.

Bazen fakültedeki odama gelir, kısa ziyaretlerde bulunurdu. Geldiği vakit oturmaz, benim de ayağa kalkma isteğime mani olur, anlatacağı ne ise onu anlatır veya bir sorunun cevabını alır, ayrılırdı. Hiçbir vakit, bir tanesi hariç ki onu da birazdan zikredeceğim, uzun soluklu bir sohbet için hocamla bir araya gelemedim. Sohbetlerimiz akıp giderken kendimi hocanın cennetine çekilmiş buldum. Teklifsiz konuşuyor, konuşurken seviniyordu. Bu sohbetlerimizden bazıları hocanın kitap talepleriyle noktalanırdı. Bir defasında benden İbn-i Rüşt'ün "Fas'ün Mekaal ve Kitab'ül Keşf Tercemesi" ile Farabi'nin "El Medinet'ül-Fazıla"sını istedi. Bir vakit geçti, baktım İdris Hocanın gözünde Descartes eski yerini kaybetmişti. Hatta bu hususta ki iddiası kesindi. İbn-i Rüşt'ün savunduğu akılcılık Pireneler yoluyla Fransız entelektüel iklimine girmişti.[2] Bu arada benden Mehmed Selimoviç'in **Derviş ve Ölüm**'ünü okumamı istedi.

Kırık dökük de olsa bu anlık sohbetler, bana İdris Hocanın zihni haritasının ne olduğunu verecek çapa ulaşmanın çok gerisinde kaldılar. Hatırlayabildiğim kadarıyla bir gün "maddi altyapının üstyapıyı belirleyiciliğini kabul etmiyorum" demişti. Bir başka sohbetimiz de üniversitenin memurlar kantininde olmuştu.

Yemeğini henüz bitirmişti ki kulağıma adeta fısıldarcasına; "Söyle bakalım. Mevlana Celaleddin-i Rumi ile Muhyiddin-i Arabi'nin tasavvufi düşünceleri arasındaki fark nedir? Fark yoksa neden yolları ayrı?" demişti. Öylesine şaşırmıştım ki, sorunun güçlü oluşu benim pestenterane cevabımla İdris Hocayı tatmin edip etmediğimi bilmiyorum. Bu soruya bugün de aynı cevabı verirdim. Lakin İdris Hoca bu soruyu o günden sonra daha keskinleştirmeden peşini bırakmazdı. Hocanın metafizik bir kapıyı zorlaması, aslında kendine ait bir iç alem meselesi olarak görülebilir. Ne var ki İdris Küçükömer Hocamızın böylesi bir baskıyı yaşamadığı da iddia edilemez.

Öteden beri bir kitap üzerinde çalışıyordu. Sohbetlerimizde tahsisi olarak kitabın konusu üzerinde her hangi bir bahis açmazdı. İhtimal ki fikri bir kuluçka dönemini yaşamaktaydı. Yalnız onun bizim insanımızda mündemiç sabit esaslı, kırılmayacak bir yapının peşinde olduğunu gösterir ipuçlarını yakalar gibiydim. Buna göre soruyu yanlış koymayacaksam, İdris Küçükömer, dünden bugüne bizim insanımızın davranışını esaret altında tutan güçlü odaklar ya da direnme mekanizmalarının peşinde miydi? Bu yapı iktisat-biyoloji/devlet-biyoloji/kurumsal faktörler-biyoloji ilişki çerçevelerinin aydınlığında mı açıklığa çıkacaktı? Bunu çözemedim. Şu olayı anlatmadan geçemeyeceğim: 1981 senesi, Ocak ayında bir gün, saat 17 sularında idi. Merkez Binadaki eski Tıp Tarih Enstitü'sünün önünde karşılaştık. Zannediyorum eşi Meral hanıma gidiyordu. "Vaktin var mı?" dedi. Evet deyince birlikte Merkez Bina'nın mermer merdivenlerini çıktık.

Yoi ıoyu önemli bir şey bulduğunu ima ediyor, sabırsızlanıyordu. Fakültedeki çalışma odasına girince dikkatimi çeken ilk şey yuvarlak bir masa ile üzerindeki dağınık kitap yığını oldu. Ben içimden 'insan bu karmaşık yığından aradığını nasıl bulur?' diye düşünürken hoca masanın kenarındaki sandalyeye oturmamı söyledi. Kendisi ayakta idi. O kitap ve kâğıt yığınının bir köşesinden bir kitap aldı. Sayfalarını hızla çevirdi. Biryerde karar kıldı. Sonra sağ elinin tersiyle kitaba vurdu ve çocuksu bir eda ile "işte burada!" diye bağırdı. İdris Hoca devamla: "Yıllardır üzerinde çalıştığım devlet-biyoloji ilişkisi işte burada. Şair benim peşinde olduğum davayı bir iki dörtlükle açıklamış. Meğer ben boşuna çalışmışım" dedi. Elinde tuttuğu kitabı gösterdi. Bu Faruk Nafız Çamlıbel'in **Han Duvarları** adlı şiir kitabı idi. oradaki 'Veraset' başlıklı şu şiiri okudu.

"Ninem beş yüz altına satılmış bir esirdi,
Dedem beşyüz altını sayan derebeyi:
Köpek kanı, kurt kanı birbirine girdi,
İkisinden meydana çıktı kurt köpeği.

İki zıt cevheri var nabzımda duran kanın
Biri el pençe duran, öteki durduranın.
Duygum sana taparken, düşüncem bir hayvanın
Sırtında bir kadınla aşar karşı tepeyi!

Ben ninemden muhabbet, dedemden kin almışım,
Çini bir kase kadar başkadır içim dışım,
Elini öpmek için yalvarsada bakışım
Isır diye tepinir gözlerimin bebeği.''[3]

İdris Hocamız F.N. Çamlıbel'in "Veraset" şiirinde toplumsal hayatımızda yapılan reformlara, yol göstermeleri daha geniş bir kavram içerisinde sivil toplum arayışlarına içten içe direncin fıtrattaki gücünü mü bulmuştu? Onun yıllardır üzerine eğildiği bu çalışma bugün vefatıyla yarım kaldı. Eldeki mevcutla yetinip bu çalışmanın yayınlanması ile ikiyüzyıldır bocalamalarımızın belli odak çatışmaları su üstüne çıkacaktır.

III

Benim idrak ve ihata gücüme göre İdris Küçükömer Hocamız çağdaş Türk İktisat düşüncesinin son yirmibeş yıllık (c.1960-1986) serüveninde ihmal edilemeyecek bir yere sahiptir. Her şeyden önce onun yaşantı çizgisini besleyen düşüncenin sakin ve serin kanlı bir halde tekdüze devam etmemesi sürekli sorgulayan bir kafayı, 1960'lı yılların atmosferi içerisinde, aksiyona çekince İdris Küçükömer'in birbiri ardınca hatalara bulaşması kaçınılmaz oldu. 1960'lı yıllarda radikallik adına savunduğu tepeden inmeci karakterini[4] törpüledi ve giderek terketti. Ancak bu değişim öyle pek kolay gerçekleşmedi. Hatalar hataları kovalarken izlenen yol, birinden ötekine, hocamızı tatmine erdirmeden değişti durdu. 1960'lı yılların başından 1985'e gelince onun bıraktığı fikrî mirasın arasında ciddi kopukluklar ve birbirini nakzeden yaklaşımlar ortaya çıktı. İdris Hocamız yukarıda sözünü ettiğim fikri arayışlar içerisinde zihninin dalgalanmalarını bir türlü dindiremedi, hatta bir kafa selametini yakalamadığı söylenemez. Aziz hocamız "su"yu buldu, fakat düşündüğü ve denediği çeşitli yolları terketmek pahasına.

İdris Küçükömer'den geriye ne kaldı? Bu hususta kişisel hatıra yumakçıklarını yedeğe alarak onun elde mevcut eserleri artık İdris Küçükömer adına konuşacaktır. Fakat hocamızın fikri koordinatlarını tespitinde sathilikten kurtulmak için onun aziz hatırası üzerine yazılacaklar önemli bir görevi yüklenmiş olacaktır. Benzer şekilde, ağırlıklı olarak, İdris Küçükömer'in yayınlanmamış yazılarının da gün ışığına çıkarılması gerekiyor. Nitekim vefatından sonra **Tarih ve Toplum** ile **İktisat Dergisi**'nde yayınlanan bir kaç yazı onun 1960'lardan 1986'ya kadar geçirdiği fikri istihalelere buradan hareketle somut gerçeğe yön ve istikamet verecek politika tedbirlerinde Küçükömer'in görüşlerinin nasıl ve ne yönde değiştiğini gösterir öneme sahiptirler. Bu yazılardan birinden aldığımız şu alıntı çok önemli bir kördüğümü gözler önüne sermektedir:

"... kendilerine sağ diyenler de sol diyenler de (demokrasi sözünü kullananlar da) **içimizdeki, mayamızdaki yapının güdüsü dışına çıkamamışlardır. Hafızamızda, içimizde adeta bizi hür kılmayan bir ipotek var.**''[5]

İdris Küçükömer'in bu alıntıda sözünü ettiği "bizi hür kılmayan bir ipotek" yaradılışımızdan mı gelmektedir, yoksa sonradan mı kazanılmıştır? Eğer düğü-

mün çözümü fıtratta ise cevap metafizik bir alanın konusudur, yok eğer bu 'ipotek'i biz, Türk insanı, sonradan kazanıyorsak, bunda başta din ve töre olmak üzere manevi amillerin belirleyici payı yok mudur? Hususiyle İslam ahlakı, tasavvuf terbiyesi, Asyagil Türk töresi, Bizanstan gelen etkiyle feodal ağalık şuuru yanında politik toplumun bireyi sindiren despotik karekteri ile içiçe geçmiş bu defa bireyi bulup teselli eden kerim devlet anlayışının payları inceden inceye sual edilmeden bugünkü kördüğümün açıklanması tam olarak yapılamaz.

Zannediyorum, İdris Hoca hem bir **norm** dünyasının (sivil toplum) peşindeydi, hem de reelde kemikleşen sivil toplum arayışlarının önündeki kör kuyuları tespit etmek istiyordu. Bunun da kendi içinde bir kozmos-kaos çatışmasına dönüşmesi esasen kaçınılmazdı. Küçükömer bunu reel için kabullenmişti fakat, esasta, o Türk toplumunun bugününü yarına bağlayacak köprüyü iktisadi hürriyetçilik içerisinde sivil toplum transformasyonunda görmüştü. Bunun da, söylemeye bilmem gerek var mı, 1960'ların başında iktisadi eşitlik için radikalizme sarılan 1980'lerin Küçükömer'inden çok farklı olduğudur. Zira iktisadi eşitliğin sivil topluma imkân vermediğini zihni karmaşıklık ortamında radikalizme bel bağlayanlar içersinde o, çok kişiden önce kavramıştı.

İdris Küçükömer Hocamız bize üç önemli armağan bıraktı:

a- Deneylenebilirlik-Yanlışlanabilirlik kıstasının bilim felsefesi olarak kabulü,[6]

b- Örneklerini Batı toplumlarında gördüğümüz, rekabetçiliğin öngördüğü bölünmüşlüğe dayalı bütünlük ya da sivil toplum arayışları,[7]

c- Çocukluk safiyeti.

İdris Hocamızın el yazmalarının neşri yanında akademik dost ve yakınları onun hakkında bildiklerini, ondan dinlediklerini ortaya koyacak olurlarsa, öyle sanıyorumki, hiç de rahat olmayan bir kafanın gerisinde peşinde olduğu davayı, sürekli değişkende kırılamayacak esasları, bulabileceğiz. Kendisinin çektiği çile ve sıkıntılar geleceğin araştırıcı kuşakları kadar politika kurucularının da önlerindeki meşakkatli yolu bir nebze olsun aydınlatabilecektir. Bu ise kahır yüzünden bir lutûf olarak ülkemizin ileriye dönük bir zenginliğidir. Kendi payıma ben bu zenginlikte, İdris Hocanın katkısının ne olduğunu görür gibiyim. Kendisiyle hep uzaktan yakın oldum. Şu kadar ki, ölümü bile bu uzaklığın kapanmasında yardımcı oldu.

Tanrı onu gufranıyla sarsın.

[1] Hatıra için cf. A.G.Sayar **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması** (İstanbul, 1986), sf.157, dn. 422. **A priori** bilginin temsil ettiği yanılmazlığın sohbet kanalıyla aktarılmasının gerisinde şayet hep **a priori** bilgi nakledilyorsa bu durumda aktarıcının konumu mutavassıtlıktan öteye geçmez. Ayrıca, bu yolla, bilgi öbekçiğin de **a posteriori**'nin faaliyet alanını da daraltması söz konusu ise, bu durumda **a priori** bilgiyi besliyen ve hatıra kanalıyla akanlar giderek esnekliğini yitirir, doğma olur, din olur, katılaşır. Ancak, yanlışlanabilirlikle ulaşılan bilgi de, benzer şekilde, metafizik boyutu bilgi yumakçığının dışına itiyorsa, bu da **a posterior** bilginin buhrana çakılması halinde bu kanalın donukluk ve kuraklığının artmasına sebeb olur.

Neticede, kaynak farklılığına rağmen uyum içinde bir **a priori-a posteriori** dengesinde hatıranın önemi iki boyutludur. Önce, **a priori** bilgiye girdi sağlar, nihayet yanlışlanabilirliğin çok ötesinde (veya onun buhranında) ona içsel bilgi ışınları gönderebilir, hipotetik çerçeveler sunabilir. Dolayısıyla hatıra, reelin şu veya bu şekilde zuhur ve tecellisiyle onunla uyum sağlar ya da uyumsuzluğuyla norm, üzerindeki etkisi tükenir. Bu söylenenlerin rahmetli İdris Küçükömer'le alakasına gelince: Küçükömer sürekli araştırma ile tarihi-aktüel reeli kuşatmak kadar, ileriye dönük tahmin ve tespitlerde bulunmuş bir bilgin kişidir. Onun ulaştığı bilim felsefesinin deneylenebilirlik-yanlışlanabilirlik olduğunu yakın dostu Sencer Divitçioğlu kaydediyor. (cf. "İdris Küçükömer ya da Dupuit mi, Deli Dumrul mu?" **İktisat Dergisi**, Sayı 274, (Eylül, 1987, sf.4). Nitekim onun inişli-çıkışlı fikir hayatı içerisinde bu hakikat adamı vasfını elden bırakmadan bilginin peşinden koşması ona Marxist iktisat teorisinin dahi çürütülmesi gerektiğini (Cf. S.Divitçioğlu, ibid.,) göstermişti. Bu meyanda Küçükömer'in kişisel sohbetlerinde ondan dinlediklerimizin kaynağında **a posteriori** bilgi olduğunu bilmemize rağmen onun aktardığı bilgiler ve hatırası, hiç olmadı testten geçene bize yanılmazlığını göstermektedir. Akademik dostlarından Erdoğan Alkin'i zikredecek olursak: "Prof. Dr. İdris Küçükömer uzun dönemli iktisadi ve siyasi konjonktürü tahmin etmede olağanüstü bir yetenekti... İleriyi görmedeki esnekliği bazılarınca iyi anlaşılamamıştır. Onunla birlikte ve yanında çalışanlar bu yeteneğini her zaman biraz şaşkınlıkla görüp, anlayıp kabul etmişlerdir." profesör Küçükömer 'Vefat Etti' ", **Güneş**, 6.VII.1987) Ayrıca Tevfik Ertüzün'ün hocamızda aktardığı bir tespitin **Sömürge Ekonomisi**, (İstanbul, 1987, sf. 226) önemi ise hayatidir.'

[2] Bu yazının tamamlanmasından hemen sonra Sencer Divitçioğlu'nun Küçükömer üzerine bir başka yazısı yayımlandı. (İdris Küçükömer ya da İbn Haldun **Versus** Locke, **Toplum ve Bilim** 40 (Kış, 1988, sf. 7-15) Divitçioğlu bu yazısında Küçükömer'in elyazmalarını gözden geçirdiğini bunlar arasında "bilgi ve ilgi" dağarcığına girmeyen "İbn-i Rüşt'ün Felsefesi" başlıklı bir çalışmasının varlığından bizleri haberdar etmektedir. (Cf.., ibid., sf. 7dn.1) Bana öyle geliyor ki İdris Küçükömer'in bu yazıyı kaleme almasında benden ayriyeten aldığı kitabın payı büyük olsa gerektir. Onun elyazmalarının yayınlanması ile bir çok nokta günışığına çıkarken, bu önemsiz ayrıntı da hakettiği çizgisine kavuşmuş olacaktır.

[3] **Han Duvarları**, (İstanbul, 1969, sf. 91-92).

[4] "Daha evvel söylememiş miydim, aksiyon neslidir bunlar mayaları ittihatçıdır kendilerini belki Nasır'cı zannediyorlar ama, hakikatte Menderes'i deviren subaylar da İttihatçi münevver bürokrasi ticaret burjuvazisine zebun olmayı kolay kolay hazmedemiyor. Şu var ki ne kadar koyu bir radikallik taslarlarsa taslasınlar varacakları konak faşizmdir." (A.İlhan, **Sırtlan Payı**, Ankara, 1981, sf.441) Ayrıca A.Savaş Akat, "İdris Küçükömer'in Mirası, I", **İktisat Dergisi,** No: 274, (Eylül, 1987) sf.9'daki Küçükömer'in şu sözlerini zikredelim: "Darbeden sonra ya o (Aydemir) beni öldürecekti, ya da ben onu. Başka çare yoktu. Bunu ikimiz de anlamıştık."

[5] İ.Küçükömer, "SHP'nin Yeri ya da Temsil ettiği Politik Miras", **İktisat Dergisi**, No: 274, (Eylül, 1987), sf. 43 (Vurgu AGS). Küçükömer "nedenler ve nasıl olduğu bu yazının değil hazırladığımız kitabımızın konusundan" (İbid., sf.44) diyerek yukarıda sözünü ettiğimiz kitabına işarette bulunmuştur.

[6] Cf., S.Divitçioğlu, **op.cit.**, sf.4.

[7] Cf., İ.Küçükömer, "Batılılaşma Kapitalizm ve Sivil Toplum", **İktisat Dergisi**, No: 274 (1987), sf. 36-37. Ayrıca S.Divitçioğlu, **op.cit.,** (1988), sf.7-15

Bir "İlân"ın Anlamlandırılması

*Ayşe (Eziler) Kıran**

Son yıllarda ülkemizde çok başarılı ve düşündürücü reklâm kampanyaları yürütülüyor ve reklâmlar yayınlanıyor. Bunlardan biri de 24-25 Mart 1989 tarihlerinde **Cumhuriyet** gazetesinde yayınlandı. Ancak bu kez sözkonusu olan reklâm değil ilândı. Kısacası amacı, bir malın, bir kişinin olumlu niteliklerinin tanıtımı değil, "bir durumu yayın yoluyla duyurmak"tı.[1] Duyuru sevimli ve şakacı içeriği, reklâm biçimi ile okurlarını hem düşündürdü hem de güldürdü. Bizim amacımız bu ilândaki güldürme ve düşündürme ögelerinin nasıl oluşturulduğunu anlamaya çalışmak.

1. "İlân"ın Konumu

"İlân" gazetenin 3. sayfasında dış politika haberlerinin verildiği, Ali Sirmen ile Ergun Balcı'nın paylaştığı "Dünyada Bugün" sütununun altında çıktı. Ali Sirmen'in çoğunlukla iç politikadan söz ettiği düşünülürse bu sayfanın iç politika rengini de taşıyan haber ağırlıklı, siyasal nitelikli **ciddî** bir sayfa olduğu söylenebilir. Ayrıca, bu "ilân"ın, sanat, magazin, güldürü ağırlıklı, siyasetten büyük ölçüde arındırılmış 4-5. sayfalarda bulunmaması da "İlân"ın siyasal nitelikli olduğunu düşündürüyor.

2. Boyut ve Biçim

"İlân", sözü edilen tarihlerde **Cumhuriyet** ve diğer gazetelerde, belediyelerin, bankaların vb. verdiği gibi, ne tam, ne yarım, ne de üçte bir sayfa, sekizde bir ve resimsiz.

"İlân"da büyükten küçüğe değişik puntolar, iki tip harf ve iki renk kullanılmış; büyük harf/küçük harf, koyu/açık.

Büyük harflerin birinci tipi alıştığımız matbaa harflerinden değil, diğer büyük harflerden dört kat büyük. Yazı, beyaz zemin üzerine, karikatürcülerin kullan-

* *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fransız Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.*

dıkları elle çizilen ve tarayarak doldurulan, birazcık özensiz harflerle yazılmış. Bu çizgiler okuyucuyu bildiği, tanıdığı karikatür göndergesine yolluyor ve o da ister istemez, en azından, tebessümle karşılayacağı bir bildiri bekliyor. İşte bu nedenlerle sayfadaki bütün yazılardan farklı ve dikkat çekici.

İkinci tip büyük harfler matbaa harfleri ve biri büyük, biri küçük puntoda. "Gıda Maddeleri Adına" bölümü matbaa harflerinin ciddiyetiyle, ama ana bildirinin harflerine göre çok soluk verilmiş. 25 Mart tarihinde verilen "İlân"ın altında küçük punto büyük harflerle yazılmış, "Parti İlanı Değildir" notu var. Büyük harf en küçük puntolar son olarak, "İlân"ın sol alt köşesinde, dikey olarak ilânı tasarlayan kuruluşun adı ve telefon numarasını vermek için kullanılmış.

Küçük harfler imzacılar için kullanılmış. Kişileştirilen zeytin, peynir, kurufasulye küçük matbaa harflerinin ciddiyetiyle, ama önemleriyle orantılı olarak koyu renkte basılmış. "İlân"ın en altında en küçük punto soluk harflerle -sanki dikkat çekmemek istercesine- "İlân"ı hazırlayanların adı verilmiş.

Görüldüğü gibi hiç bir punto, hiç bir harf ve hiç bir renk tipi iki kere birlikte kullanılmamış, demek bildirinin her bölümünün ayrı bir özelliği var. Biz de bu özellikleri dikkate almaya çalışacağız.

3. Metin

İlân metni üç bölümde incelenebilir: 1. Seslenme, 2. Seslenenler ve 3. "İlân"ı hazırlayanlar.

3. 1. Seslenme

Bu bölüm de dörte ayrılarak incelenebilir: ÖZAL.../SEN GİDERSEN/BU HALK/BİZİ YER!

3. 1.1. ÖZAL...

"İlân" birine seslenircesine Özal'a hitap ve üç noktayla başlıyor. Bu addan önce ne "Sayın" ne "Başbakan" ne de her ikisi var. Basın mensuplarının Sayın Başbakan Özal'a hitap ederken, ondan sözederken bu iki sözcükten hiç olmazsa birini kullandıkları anımsanırsa, seslenen kişinin Sayın Başbakan Özal olmadığı açıkça ortaya çıkmakta. Bu varsayım ikinci bölümün başındaki SEN ikinci tekil adılı ile de iyice belirginleşiyor. Bu kişi **1986 Ankara Telefon Rehberi**'nde soyadı Özal olan 17 kişiden herhangi bir kadın ya da erkek olabileceği gibi, tamamen hayalî de olabilir.

3. 1.2. SEN GİDERSEN

Bu bölüm, romantik çağrışımlar yaptırıyor, şarkı sözlerini anımsatıyor. İnsanlar genellikle kendilerine yakın buldukları, sevdikleri ya da kendilerinden yaşça çok küçük olanlara içtenlik ifadesi olarak "sen" derler. Zaman zaman hiç tanınmayan bir kimseye "sen" denmesi görgüsüzlük olarak kabul edilebilmektedir. Bu bağlamda "SEN GİDERSEN" ayrı düşme kaygısını, ayrılmama isteğini dile getiriyor; **N'olur gitme!**

3. 1.3. BU HALK

Özal'ın yerini tutan "sen" ile "biz" arasında BU HALK yer alıyor ve ikisini biribirinden -biçimsel de olsa- ayırıyor, bir anlamda "sen" ile "biz" arasındaki uyumu bozuyor. Öte yandan BU HALK kullanımı, başlangıç bölümünün romantik çağrışımını olumsuz yönde hafifletiyor. Özelden genele, kişiselden toplumsala, hatta incelikten kabalığa bir dönüşüm gözlemleniyor. Bu düşünce tümcenin son bölümündeki BİZİ YER! kullanımı ile iyice vurgulanıyor.

3. 1.4. BİZİ YER!

BİZ'in kimler olduğu "seslenenler" bölümünde inceleneceği için burada "yemek" fiili ve ünlem göstergesi üzerinde durmaya çalışacağım. Bu fiilin birincisi düzanlam, ikincisi yananlam olmak üzere iki farklı anlamı var. Bu ilân bağlamında, düzanlam çerçevesinde "yemek", "ağızda çiğneyip yutmak"[2] demek, yananlam çerçevesinde ise "mahvetmek, ortadan kaldırmak" olarak açıklanabilir. Tümcenin sonundaki ünlem göstergesi "yemek" fiilinin -ilk bakışta- ikinci anlamında kullanıldığı izlenimini veriyor ve başlangıçta çağrıştırılan kaygı (SEN GİDERSEN) beklenen korku ifadesi olan **"N'olur Özal gitme, bizi bu halkın eline bırakma, bizi mahvederler!"** yakarışına dönüşüyor.

3. 2. Seslenenler

Zeytin, Peynir, Kurufasulye'nin ilk harfleri, özel isimlermiş gibi, büyük harflerle yazılarak, tümcenin BİZİ YER bölümündeki birinci çoğul şahıs adılının yerini tutuyor: BİZ = Zeytin + Peynir + Kurufasulye. Bunların tüm gıda maddelerinin temsilcileri ve "İlân"ın imzacıları olmaları yukarıda yakarışla anlatılan varsayımı bir anda tersyüz ediyor. Sözü edilen gıda maddeleri ağızda çiğnenip yutulmak için vardırlar ve özellikle Türk halkı tarafından da çok tüketilirler. Bu durumda "yemek" fiilinin düzanlamını gözönüne almak gerekmektedir. Tümceden anlaşıldığına göre Özal henüz gitmemiş, ama gitmesi sözkonusu olabilir. HALK diğer gıda maddelerinin yanında Zeytin, Peynir, Kurufasulye'yi ağızda çiğneyip yutmuyor, tüketmiyor. Ama, Özal bir gidiverirse halk gıda maddelerini yiyecek, tüketecek.

Kısacası "İlân"ın düzanlam/yananlam düzlemlerinde iki türlü okunmasından sözedilebilir. Birincisi, her türlü toplumsal ve siyasal bağlamdan soyutlanmış, metinsel ve dilbilimsel anlamlandırma: **"Özal... Sen gidersen, biz gıda maddeleri tüketilme özelliğimize uygun olarak, bu halk tarafından çiğnenip, yutulur, yenİriz"**. İkincisi ise, "yemek" fiilinin "mahvetmek, ortadan kaldırmak" yananlamı ile bağıntılı olarak anlamlandırılabilir: **"N'olur Özal sen gitme, yoksa bu halk bizi yer, mahvoluruz."**

Bu iki tür anlamlandırma okuyucunun nükte anlayışına, dil bilgisine, yorumlama yeteneğine göre anlamını bulacaktır.

3. 3. "İlân"ı Hazırlayanlar

"İlân", biraz dikkatle incelenince, sol alt köşede iki ad ve soyad görülüyor.

Bu özellik aynı günlerde yayınlanan ilânların hiç birinde yok. Bu nedenle "İlân"ı hazırlayanlarla, bu "İlân"ın gazete için tasarımını yapan "Z Tanıtım"ın karıştırılması sözkonusu olabilir. Murat Kemaneci ve İbrahim Keleş adları "Z Tanıtım" gibi dikey ve sağ alt köşede yazılmadığı için, bu kişileri "İlân"ın bir parçası kabul ettik.

Bu ad ve soyadları toplumun her kesimindeki erkeklere ait olabilirlerse de her nedense, daha çok toplumun alt gelir düzeyindekileri çağrıştırıyorlar. Elimizde bu varsayımı doğrulayacak bilimsel bir araştırma olmadığı için bu konuyu bir yana bırakıyoruz. Bu sıradan gibi görünen insanların aslında pek de sıradan olmadıkları, imzalar yakından incelenince, anlaşılıyor.

Sıradan değiller, çünkü böyle bir ilânda aynı fiili (yemek), aynı bağlamda, ayrı anlamlarda kullanma bilgi, beceri ve nükte yeteneğine sahipler. Sıradan değiller, çünkü böyle bir ilânı hazırlama ve bastırma (maddî, manevî) gücünü bulan vatandaşlar ve/ya da onların temsilcileri. Bu kişilerin ad ve soyadlarında dikkati çeken bir yön de harfler; kişileştirilmiş Zeytin, Peynir, Kurufasulye'nin ilk harfleri ve puntoları büyükken, murat kemaneci ve ibrahim keleş'i ad ve soyadları küçük puntoyla soluk yazılıyor ve küçük harfle başlıyor. Bunu ilk bakışta alçak gönüllülükle açıklayabiliriz gibi geliyor; önemli olan murat kemaneci ve ibrahim keleş değil, Zeytin, Peynir, Kurufasuyle. Öte yandan özel isimlere küçük harfle başlamayı eğitimsizliğe bağlayamayız; çünkü iki ad arasında "ve" yerine batıda, özellikle İngiltere ve Amerika'da kullanılan & göstergesi yerleştirilmiş. Ad ve Soyada küçük harfle başlama yapmacıklığı (ya da özentisi) & göstergesi ile pekiştirilmiş oluyor. Yoksa bu kişiler seslendikleri Özal'a ne denli Amerika ya da İngiltere etkisinde kaldıklarını da mı göstermek istiyorlar?

İlânları hazırlayanların genellikle adlarını belirtmeyişleri, ya da başka adları kullanabilmeleri, bu kişilerin de tıpkı Özal gibi hayalî olabileceklerini akla getiriyor. Hayalî kişiler belki de hiç olmayan birine sesleniyorlar. Kim bilebilir.

25 Mart 1989 tarihli **Cumhuriyet**'te bu "İlân"ın bir "PARTİ İLANI" olmadığı hemen ad-soyadların altında belirtiliyordu. Kısacası bu "İlân" siyasal bir eğilimi değil, bu ülkede yaşayan zeytin, peynir, kurufasulye gibi gıda maddelerini yiyebilen ya da yiyemiyenlerin sesini alaycı bir dille duyuruyor.

Reaganomics ve Mirası Üzerine Notlar

*Kemal Çakman**

Gerçi Bush'un seçimleri kazanması ile bir bakıma Reagan dönemi bitmemiş sayılır, ama gene de Başkan Reagan'ın Beyaz Saray'dan uzaklaşması ile Reagan döneminin fiili olarak sona erdiği söylenebilir. Öyleyse belki **Reaganomics**'in ABD'ye ne kazandırdığı ve ne kaybettirdiği konusunda bazı değerlendirmeler yapmanın zamanı gelmiştir.

Reagan başa geçtiğinde ABD'nin dünyadaki ekonomik ve askerî üstünlüğünün erimekte olduğuna dair emareler çoğalmıştır. ABD, Vietnam'da giriştiği ve başarısızlıkla sonuçlanan kanlı ve popülerlikten uzak askerî maceranın bitiminden sonra büyükçe bir prestij kaybına uğramıştı. Libya'da Kaddafi, İran'da Humeyni ve Nikaragua'daki Sandinist rejim ABD'ye açıkça kafa tutuyorlardı. Bu arada, yani 1970'li yılların başlarından itibaren ABD, kara kuvvetlerinden sonra, denizlerdeki üstünlüğünü de Sovyetlere kaptırmış görünüyordu: Akdeniz'in yanısıra, Atlantik, Pasifik ve Hint okyanuslarında da Sovyet savaş gemisi sayısı ve ateş gücü ABD'ninkini aşmıştı. Konvansiyonel silahlarda Varşova Paktı, NATO kuvvetlerinin iki ve bazı hallerde 3-3.5 misli araç ve gerece sahip olmuştu. Hatta ABD'nin göreli üstün olduğu havacılık dalında bile belirli bir gerilemenin emareleri mevcuttu. Artık ABD bazı sofistike silah sistemleri ile ve de nükleer gücün over-kill espirisi ile dengeyi sağlıyor durumuna düşmüş gibiydi. Carter döneminde, rehineleri kurtarmak amacıyla İran üzerine düzenlemeye çalışılmış olan ve Amerikan askerî helikopterlerinden birkaçının operasyon sırasında havada çarpışması ile becerilemeyip fiyaskoyla sonuçlanan harekât, ABD'nin askerî etkinliklerde eski formunu kaybettiğini belki de en iyi sembolize eden olaydı.

Askerî ve jeopolitik bu kısmi gerilemelerin ABD'de paniğe neden olmamasının nedenlerinden en önemlileri, aynı zaman zarfında Sovyetler Birliği'nde de savaş araç ve gereçleri üretiminin haricindeki gelişmelerin pek olumlu gitme-

* *Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi.*

mesi, SSCB'nin giderek belirginleşen ekonomik teknolojik, organizasyon ve daha sonra da siyasi birçok sorunla cebelleşir duruma düşmesi ve de ABD'nin tedirginlikle izlediği Kıta Çini'nde Mao'nun ölümünden kısa bir süre sonra "Maoist yol"dan gerisin geriye dönülmesi ve "revizyonizm"in (ve hattâ bir tür liberalizmin) ihdasına yönelik gelişmelerin 1969-1971 yıllarında kimsenin hayal etmediği bir hızla oluşmasıdır, denilebilir.

ABD'de "gerileme" emarelerinin panik yaratmamasının bir nedeni, SSCB ve Komünist Çin'de oluşan olgular ise, bir diğer nedeni de, 2. Dünya Savaşı sırasında yıkıma uğramış Batı Avrupa ve Japonya'nın giderek güçlenmesidir. Batı Avrupa'da özellikle Federal Almanya, kurduğu sağlam ekonomik zemin üzerinde, yeniden silahlanma için büyük bir potansiyel oluşturmuş ve nitekim (Nazi Almanyası'nın hatıraları müttefikler tarafından unutulabildiği ve Almanya'nın yeniden silahlanmasına dair Avrupalıların korkuları yumuşadığı ölçüde) bu potansiyelin bir kısmı fiiliyata da dökülmüştür. Keza, aynı durum Japonya için de söz konusudur. 2. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde General McArthur'un denetiminde askeriyeden arındırılmış ve Amerikan elleriyle kurulmuş yeni bir demokratik anayasa vs. üst-yapı kuruluşları ile donatılarak serbest-piyasa ekonomisinin Japonlara has gelenekler ve usullerle bezenmiş bir türünün işleyişine bırakılmış olan Japonya, bir çeyrek yüzyıl içinde ekonomik bir mucize yaratarak 1970'lerden itibaren dünya piyasalarında rekabetçi ağırlığını koymuş ve tüm dünyada sürekli ve en büyük cari hesap fazlası veren ülke konumuna geçmenin yanısıra, 1980'lerden itibaren Batı dünyasının ABD'den sonra en büyük ekonomisi olma sıfatını da kazanmıştır. İcab ettiği takdirde, Japonya ve Almanya'nın bugünkü "marjinal" düzeyin ötesinde silahlanmasına izin verilmesi Batının jeopolitik hesaplarının bir parçasıdır, demek, gerçeği saptırmak olmaz sanırım. Aslında Japonya ve Almanya, GSMH'larının büyük bir oranını askerî harcamalara gömme mecburiyetinde ve yükümlülüğünde olmadan yaşamanın refah üretici meyveleri toplamış olmaktan memnundurlar ve askerî harcamaları arttırma konusunda pek gönüllü görünmemektedirler. Özellikle Japonya, 1980'lerde askerî harcamalarında yaptığı marjinal artışları daha çok ABD'nin ısrarları üzerine yapmıştır. Son yıllarda olduğu gibi önümüzdeki on sene zarfında da ABD'nin, Pasifikte güvenlik konusunda Japonya'nın daha fazla katkıda bulunmasına dair (baskıları demiyelim de) telkinleri süreceğe benzemektedir.

Japonya ve Federal Almanya'nın kendilerini böylesine toparlamış olmaları her ne kadar "Batı güvenliği" açısından ABD'yi rahatlatmaktaysa da, bu "toparlanma"nın ekonomik alandaki yansımalarının ABD ekonomisi için olumlu olduğu pek söylenemez. ABD, bu ülkelerin ve de Batı Avrupa'nın savaş sonrası toparlanma sürecini tamamlamalarıyla birlikte dünya piyasalarında 1945-1965 arasındaki üstünlüğü birçok alanda süratle yitirmiştir. ABD'nin ödemeler dengesi (biraz da askerî harcamaları ve dünyada polis rolü oynaması nedeniyle) 1960 başlarından itibaren açıklar vermeye başlamış, 1970'lerden itibaren de dış ticaret ve cari hesap dengesi açığı ortaya çıkmış, bu açık ve de dolayısıyla dış borçlar, Reagan döneminde giderek artan bir şekilde büyümüştür.

Bu arada ABD'de bütçe disiplininden uzaklaşılmış, bütçe açıkları giderek büyümüş ve de ABD'de tasarruf oranları giderek düşmüştür. 1988 yılına gelindiğinde ABD'de tasarrufların kullanılabilir-kişisel-gelire oranı yüzde 4'ün çok altına düşmüştür. Tasarruf oranında da düşüşün temel kaynaklarından biri şudur: Amerikan halkının önemli bir kısmı "Amerikan Rüyası" peşinde koşarken son bir nesil boyunca reel gelirlerinde ancak cüzi artışlarla karşılaşmış, "mavitulumlu ve sıradan beyaz gömlekliler"e yani **işçi sınıfı** deyince popüler zihinde canlanan sınıf ise, 1970'ten bu yana cüzi de olsa reel gelir kaybına uğramış[1] ve bu durum karşısında insanlar, hayat standartlarını yükseltmeye devam etmek veya erişilmiş olan standartları korumak için tasarruf oranlarını azaltmışlardır. İkinci bir neden de enflasyonist beklentilerle ilgilidir: Enflasyonist beklentilerin yükseldiği dönemlerde (özellikle eğer reel faizler negatif olma durumunda ise), halk rasyonel olarak paradan mala kaçma eğlimi gösterir. Üçüncü bir neden de, yukarıdaki iki etmene bağlı olarak, halkın borçla yaşama eğilimlerinin giderek kurumsallaşması ve de finans sektörünün bu kurumsallaşmaya ivme katar nitelikte yeni borçlanma enstrümanları üretmesi ve bunları etkin bir şekilde pazarlaması ile ilgilidir. Dördüncü bir neden ise şudur: Doların yabancı paralar karşısında değer kaybettiği dönemlerde, yabancı tüketim mallarına olan talebin esnek olmadığı mal grupları ve popülasyon kesimleri, söz konusu duruma, bu mallardan talep ettikleri miktarları değil gelirlerinden yaptıkları tasarrufları kısarak tepki göstermektedirler. En nihayet, soyut-genel bazı sosyo-psikolojik etmenlere değinilebilir ve denebilir ki ABD'de 1960'lardan bu yana eski, geleneksel protestan ahlâkı ile ilgili değer yargıları ve davranış kalıpları süratle değişmiş; ülke halkının önemlice bir kesiminde giderek daha hedonist ve daha "hemen-bugün ve hemen-şimdi"ci bir türden bir davranış kalıbı benimseme eğilimi belirmiştir. Buna "yozlaşma" göstergesi olarak bakmak fazlaca dogmatik olabilir. Fakat gene de, (Amerikadaki "tarikatçı-dinci" (fundamentalist) akımlara mensup olanların düşündükleri gibi) ABD, Roma İmparatorluğunun çöküşüne benzer bir gerileme ve çöküş dönemi içine girmiş izlenimi vermektedir dense, gerçek, bir miktar vulgarize edilmiş olsa da fazlaca saptırılmış olmaz sanırız.

Tasarrufların, Milli Gelire ve kullanılabilir-kişisel-gelire oranındaki düşmeler, bir yandan borçverilebilir fonlar piyasasında faiz oranlarını artırıcı etkiler yaratmış, diğer yandan da yatırımlar ve yatırım/GSMH oranı üzerinde (ve dolayısıyla büyüme hızı üzerinde) olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bu son grup etki ise, iki üç senelik bir zaman aralığı ile mal arzını etkilemiş, bu ise enflasyonist baskıların merkezî dinamiklerini körükleyen etkilerde bulunmuştu. İşte, 1980 yılında Reagan başa geçtiğinde ABD'deki ekonomik tablonun durumu kabaca buydu denilebilir. Amerikan halkı yüzde 60'a yakın bir çoğunlukla Reagan'ı sevdi ve benimsedi.

Reagan'ın en büyük başarısı (nesillik beyaz perde tecrübesinin de yardımıyla) Amerikan halkına güven verici, milletin kendine ve kendi hasletlerine güvenini arttırıcı ve onurunu pekiştirici mesajları ustalıkla, etkin ve inandırıcı bir biçimde (ve fakat kaba bir şovenizme müracaat da etmeden) iletebilmesiydi. Bu-

nun ekonomik etkilerini küçümsememek gerekir. Çünkü özellikle işverenlerin ve yatırımcıların davranışları, güven ve iyimserlik gibi psikolojik duygularla ve tutumlarla ilintisiz değildir. Bu soyutça alandaki etkinliğini vurguladıktan sonra, Reagan'ın ekonomik politikaları hakkında daha somut konuşmak istiyorum.

Reagan, başkanlığının ilk döneminde, iki önemli ekonomik politika izledi. (1) Sıkı para politikası. (2) Tüm özel-sektörcü ve "anti Big-Government"çı retoriğine rağmen gevşek bir maliye (harcamalar) politikası.

(1) SIKI PARA POLİTİKASININ BAZI SONUÇLARI:

Sıkı para politikası neticesinde moneter faizler, yükseklerde seyreden enflasyon oranını bir hayli geride bırakacak derecede yükseldi: Öyle ki bir ara (1984'te) prime-rate yüzde 15'in üzerine kadar çıktı. Reel faizlerdeki bu yükselme, makro dersinde verilmiş geleneksel modeli iyi öğrenmiş üniversite iktisat talebelerini şaşırtıcasına, yatırımlarda hiç de büyük düşüşlere yol açmadı. Çünkü, faizler yükseldiği için, ceteris paribus, kısılma eğilimi göstermesi gereken yatırımlar, faizlerin yükselmesine neden olan ciddi ve sıkı para politikalarının uygulanması sonucunda enflasyonun aşağı çekileceği inancı yerleştirilebildiği için ve istikrarın sağlanacağı konusunda iyimserlik yarattığı için, artma eğilimi de gösterdi. Bu iki vektörün aksi istikametlerdeki etkisi de büyük çapta birbirini götürdü. Neticede Reagan politikaları meyvelerini 1984'ten itibaren vermeye başladı ve ABD'de enflasyon oranı 1987 senesinde yüzde 3'ün altına kadar düştü ve ekonomi 1982 ile 1989 arasında 7 yıl sürekli büyüme gösterdi.

Bunlar Reaganomics'in başarılı yönleri. Öte yandan aynı politikaların kısa vadede sadece istatistiki rakamlardan öteye yansımayan fakat uzun vadede (başka zaman kesitlerinde başka nesillerin ödemek zorunda kalacakları) yüklü faturaları da oldu. Sıkı para politikaları ile birlikte reel faizlerin yükselmesi ve dünya para piyasalarındaki oranların bir miktar üstüne çıkması neticesinde Reagan döneminde ABD'ye önemli mikyaslarda kısa-vadeli sermaye girişi oldu, ve ABD, büyüyen dış ticaret ve cari hesap açıklarını büyük mikyasta bu kısa vadeli sermaye akımları ile kapatır oldu. Fakat bu süreç içinde ABD kısa bir sürede (8 yıllık Reagan başkanlığı sırasında) dünyanın (mutlak miktar cinsinden) en büyük borçlu ülkesi durumuna giriverdi. Gerçi toplam dış borçların toplam ihracata oranı açısından (1988'de yaklaşık 2) Türkiye gibi ülkeler kadar kötü bir katsayı[2] değildi bu, ama gene de 1 trilyon dolara yaklaşan dış borç yükü, şu veya bu zaman kesitinde şu veya bu neslin ödemesi gereken bir faturaydı. Biriken dış borç yükü ile birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nde de, neredeyse azgelişmişleri andırır bazı çelişkiler ortaya çıkmaya başladı: Örneğin, doların değerini yükselten sıkı para politikaları ve faiz oranının yükselmesi, ülkeye sermaye akımlarını arttırarak ödemeler dengesi açığını kapatmaya yardımcı oluyordu. Fakat, yine politikalar bir yandan dış borç yükünü arttırıyor; diğer yandan da sıkı para politikalarının ciddiyetle uygulanacağına dair güven yaygınlaştığı derecede, dünya para piyasalarında doların talebi artırıyor, bu ise zaten açık veren dış-ticaret dengesinin (doların değerini ve dolayısıyla ABD ihraç mal-

larının dünya piyasalarındaki fiyatlarını yükselterek) daha da fazla açık vermesine neden oluyordu. Neticede büyüyen dış ticaret açığını finanse etmek için daha fazla dış borç alma gereksinimi doğuyordu. İşte bu tür bir fasit daire, psikolojik açılardan verdiği güvene ve yarattığı iyimserliğe rağmen, Reagan döneminin belli başlı ve olumsuz miraslarından biridir ve ilk yüz günlük bocalamasından da açıkça görüldüğü üzere, halefi Bush bu konularda ne yapacağını pek bilemez bir duruma düşmüştür. Bu da doğaldır, çünkü 8 sene evvel politik ve/veya ekonomik açılardan acı gelen ve dolayısıyla uygulanamayan ilaçların bugünkü gerekli dozu, o güne kıyasla birkaç kat artmış ise, o gün acı gelenin bugün daha da acı gelmesi şaşırtıcı değildir. Bu acı ilaçlar başlıca iki grupta toplanabilir: (i) Bütçe açıklarının kapatılabilmesi için gerekli vergi arttırımları ve harcama kısıntıları ki bunlar hep oy kaybettirici ve sevimsiz önlemlerdir. (ii) Cari hesap dengesinin sağlanabilmesi için doların Yen ve DM karşısında aşağı doğru önemli ölçüde kaymasını sağlayacak politikalardır -ki bunların da tüketici refahını düşürücü etkileri kaçınılmazdır ve de eğer ticaret savaşına yol açmadan yapılacaksa diğer gelişmiş ülke hükümetlerinin muvafakatı ve desteğiyle yapılmak zorundadır.

(2) "GEVŞEK HARCAMALAR POLİTİKASI":

ABD'nin kurucu babalarından Thomas Jefferson'un "En iyi hükümet en az idare eden hükümettir" şeklinde bir vecizesi vardır. Bu sözün ifade ettiği felsefe, yani merkezî hükümetin olabildiğince küçük olmasının yararlı olduğu, bu tür geleneksel inanç (veya bir tür halkça-bilgelik) şekline dönüşerek sokaktaki adamın sosyal-felsefesinin adeta ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Dahası, bu söz (belki de gereksiz olarak) dimağlarda ekonomik boyuta da uzandırılmış ve "en iyi hükümet, federal hükümet harcamalarının milli gelirdeki payını ve faaliyet alanlarını minimize eden hükümettir" gibişinden bir ön yargı şekline de dönüşmüştür; Keynesyen öğretiden ve 1930'lardaki depresyonun "effektif-talep-yetersizliği" nedeniyle cihan harbine kadar sürüp gitmesi deneyiminden alınan derslerin gerektirdiği üzere, ekonomik olgulara bu tür bir sosyal-felsefeyle yaklaşımın mümkün ve de uygun olmadığı bilinmesine rağmen, Amerikan politikacılarının bu "önyargı"ya sözle taviz vermeleri vazgeçilmez bir gelenek halini almış gibidir. Nitekim bu alanda açık-seçik ve söz konusu önyargının gücüne aldırmazcasına bir tutum sergilemiş olan Hubert Humphery (1968), McGovern (1972) ve Walter Mondale (1984) gibi başkan adayları seçimlerde hep hezimetle karşılaşmışlardır. Reagan ise, içtenlik telkin eden tavır, mimik ve ses tonuna rağmen, bu konuda bir yandan koyu gelenekçi bir tutum sergilerken, öte yandan sekiz yıl boyunca en gevşek maliye politikalarından birini yürüten ve bütçe disiplininden en çok uzaklaşmış bulunan başkan olarak tarihe geçmiştir: Reagan döneminde federal bütçe açıkları rekor düzeylere varmış ve kezâ açıkların büyüme hızı da demokrat başkanların dönemlerine kıyasla kat be kat yüksek olmuştur.

Başlangıçta Reaganomics'in önemli parçalarından biri, ("supply-side" iktisatçılarının Laffer'den esinlenerek ileri sürdükleri üzere) vergi indirimlerinin, sa-

dece iyimserliği ve tüketim ve yatırım harcamalarını körükleyerek değil, ayrıca arzı da arttırıcı etkiler yaparak milli gelir büyüme hızını arttıracağı ve de uzun vadede artan milli gelirden alınan toplam vergi miktarının azalmayıp artacağı savıydı. Reaganomics uygulamasının sonuçlarına bakılırsa, gelir, alçakgönüllü oranlarda olmakla birlikte yedi sene sürekli artışlar göstermiş, ama buna karşılık, vergi gelirlerindeki artışlar öne sürülen boyutlarda olmamıştır. Sonuçta bütçe açığı 180 milyar dolara kadar yükselmiştir.

Gevşek maliye politikası ve büyüyen federal bütçe açıklarının yanısıra sıkı para politikası uygulaması Reaganomics'in belirgin niteliklerinden biridir. Vergi indirimleri gerçi Reaganomics'e özgü değildir: 1960 yılında J.F.Kennedy'nin başkanlığı sırasında da vergi oranlarında bir indirime gidilmiş; fakat o zaman yapılan indirimler, daha çok, düşük ve orta gelir gruplarını kayırır bir şekilde yapılmıştı. Oysa, Reagan döneminde yapılan vergi indirimleri yüksek-gelir katmanlarına yönelik olarak dizayn edilmişti: Bunların en çarpıcı niteliği, eskiden en üst vergi dilimine uygulanan ve yüzde 80'leri bulan marjinal vergi oranlarının hepsinin yüzde 50 ile sınırlandırılması olmuştur.[3] Bu gibi bir uygulamanın, arz iktisatçılarının ileri sürdükleri gibi arzı arttırıcı bir etkisi olması beklenmemeliydi; çünkü, özellikle yüksek-orta ve yüksek gelir dilimindeki kişiler, "üst dilimlerdeki marjinal vergi oranı çok yüksek onun için iyisi mi ben daha az çalışıp daha çok boş vakit geçireyim" şeklinde düşünecek ve davranacak tipler değildir. Bu gibi kişiler (zaten yüksek refah sağlayan gelirlere sahip oldukları için) daha çok non-moneter doyum kaynaklarına yönelik güdülerle çalışan kişilerdir; ve bunların, marjinal vergi oranları yüzde 80'den yüzde 50'ye düştü diye üretime (arza) yaptıkları katkılarını arttırmak gibi bir yönelime girmeyecekleri düşünülebilirdi. Üstelik eskiden beri, yüksek marjinal vergi oranları, çok kazanan zenginlerin vakıflara, üniversitelere, kültür ve sanat kuruluşlarına ve benzeri kâr-güdüsü-gütmeyen kuruluşlara yüklü bağışlar yapmalarını sağlayan bir mekanizmaydı: "Son kazandığım 100.000 doların zaten bana ancak 15.000 doları kalıyor, iyisi mi hepsini şu veya bu kuruluşa hibe edip tamamını vergiden düşerim ve 15.000 dolarlık gelir kaybına karşılık 100.000 dolarlık hibe yapmış olurum" şeklindeki düşünce-güdü, en-üst gelir diliminden alınan yüzde 80 küsurluk verginin yüzde 50'ye düşürülmesi ile ciddi bir şekilde baltalanmış oluyordu. Nitekim, federal yardımların kısılması yanında bu tür düşünce-güdü'nün böylece eritilmiş olması ABD'deki birçok non-profit kuruluşu ve bu arada Harvard gibi ABD'nin en güzide özel üniversitelerini de mali sıkıntılar içine sokmuştur.

"Thatcherism"e paralel özellikler arzeden Reaganomics uygulamalarından Amerikan halkına miras kalanların net ve somut muhasebe tablosu öyleyse nedir diye sorulacak olursa, kısaca şunlar vurgulanabilir:

8 yıllık Reagan yönetimi süresinde Federal Hükümetin birikmiş iç-borcu yükselmiştir. Buna, "halkın bir bakıma kendi kendine borçlanmasıdır, dolayısıyla önemli değildir" şeklinde bakmak sakıncalıdır. Belirli sınırların ötesinde iç-borç yükü hükümetlerin bütçe disiplinine riayet etmesini çok güçleştirebilir: Çünkü her şeyden evvel, birikmiş borcun servisi bizzatihî giderek büyüyen bir harca-

ma kalemi olarak ortaya çıkar. 1988 yılında ABD iç borç servisi (faiz artı ana-para cinsinden) 140 milyar doları bulmuştur. (Kıyaslamak gerekirse, TC'nin 1988 yılı konsolide bütçesinin 14 katı...) Bütçe harcamaları içinde böyle bir rakamın bizzatihî enflasyonu körükleyen bir işlevi olabilir: Çünkü hükümetler (eğer bazı acı reçeteleri tatbik edebilecek gücü kendilerinde bulamazlarsa) birikmiş iç-borcun ve bunun servis yükünün ağırlığını azaltmak için çıkar yolu, enflasyon oranının yükselmesine izin vermekte bulabilirler. Neden? Çünkü, eğer enflasyon yukarı doğru tırmanmaya bırakılırsa, eskiden satılmış olan orta ve uzun vadeli devlet tahvillerine ödenen reel faiz oranı düşecek hatta negatif değerler bile alabilecektir. Üstelik miyadı dolmuş tahvillere ileride ana-para ödemeleri yapılırken de (enflasyonun ne denli tırmanmış olduğuna bağlı olarak) tahvil sahipleri reel değer kayıplarına uğrayacaklardır. Bu durumda devlet spekülatif kazanç sağlamış gibi olurken, devlet tahvili ve hazine bonosu almış olanlar sermaye kaybına uğrarlar. Bu, birikmiş borç yükünü hafifletmek için kurnazca bir yoldur; ama faturası da ağırdır: (1) Enflasyonun bizzatihî bir toplumsal faturası vardır. (2) Devlet tahvillerine ve hazine bonolarına talep ve güven azalır; o zaman, bütçe açıklarını finanse etmek için yeni çıkarılan tahvil ve bonoların satılabilmesini sağlayabilecek moneter faiz oranını, sermaye-kayıpları deneyiminden ağzı yanmış tasarruf sahiplerini ikna ve cezbedecek derecede yüksek tutmak zorunda kalınır. Bu ise yukarıda değindiğimiz fasit daireyi besler: Bu durumda enflasyonu aşağı çekmenin maliyeti giderek yükselir. Çünkü, (söz gelimi) yüzde 20 düzeyinde enflasyon sürerken yüzde 25'ten satılan 2-5 yıllık devlet tahvillerinin reel faizi (ciddiyetle sürdürülen sıkı para politikaları neticesinde enflasyon oranı yüzde 5 düzeyine düşürülecek olsa), reel yüzde 20 gibi çok yüksek bir düzeyde oluşacak ve bu tahvillerin servisi bütçeye önemli bir ek yük getirecek; oysa enflasyon oranının yüzde 20'den yüzde 30'lara tırmanmasına izin verilse, bu tahvillere ödenen reel faiz negatif yüzde 10 civarında olacak. Bu gibi bir durumda, hükümetlerin kolay yolu seçip, enflasyon oranının tırmanmasına göz yummalarına şaşmak gerekir.

Bu olası sakıncalardan biridir ve nitekim son verilere bakılırsa, Bush ile birlikte enflasyon oranı yüzde 7'lere doğru tırmanmakta olup, bu gelişim; yönetim içinde, Bush Beyaz Saray ile Federal Reserve (ABD Merkez Bankası) arasında şimdiden görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Federal Reserve başkanı Greenpan, Federal Discount Rate'i (Merkez Bankası iskonto oranını) yüzde 10.5'e yükseltirken, enflasyonun yeniden tehdit oluşturmak üzere olduğu görüşünü savunmuş; Bush ise enflasyonu bir tehdit olarak görmediğini, asıl, ekonominin genişleme eğiliminden zayıflamalar oluşmasından korktuğunu ve ufukta eğer bir tehlike varsa bunun, enflasyon değil 7 yıllık büyüme çizgisinden sonra ortaya çıkması beklenebilecek daralan konjonktür devresi ve resesyon olduğuna inandığını belirtmiştir. Yani, yeniden hoşgeldin stagflasyon!

Reagan'ın Amerika'ya bıraktığı diğer bir olumsuz somut-iktisadi miras, döneminde 600 milyar dolar artan kümülatif dış borç miktarıdır. 1980'de Reagan başa geçtiğinde 140 milyar dolar olan ABD dış-borcu, 1988 Ocağında, Reagan yönetimi bıraktığında, 800 milyar dolara varmıştır. Bu demektir ki, ABD halkı

Reagan döneminde her yıl, başka ülkelerdeki insanların yapmış oldukları tasarruflardan 80 milyar dolar kadar "tasarruf ithali" yapmışlar; ve bunu, amiyane tabiriyle, yemişlerdir. Parantez açıp eklemek gerekir ki, bu bağlamda Türkiye'nin Amerikanizasyonundan değil, ABD'nin "Türkizasyonu"ndan veya Latin-Amerikanizasyonundan bahsetmek, espri ötesinde bir geçerliliğe sahip olabilir. Bunun böyle devam edemeyeceğini herhalde mühendis kökenli Sayın Özal kadar aktör kökenli Sayın Reagan'da bilmekteydi, veya eğer bilmiyorlardıysa muhakkak danışmanlarının bilmeleri iktiza ediyordu. Her halükârda şu söylenebilir: Reagan döneminde, ABD'nin birikmiş dış borç miktarına eklenen net 600 milyar dolar, ergeç ABD halkının daha az tüketip daha çok üretip daha çok dışsatım yapması yoluyla ödenmek zorundadır: Bu ise bu ödemeleri yüklenecek ilerki nesillerin, aski-takdirde-elde-etmiş-olacakları-refah-ve-tüketim-düzeyinin altına bir refah ve tüketim düzeyine mahkûm edilmiş olmaları demektir. Şu da söylenebilir: Reaganomics'in somut başarılarından biri 8 yıllık dönemde ABD milli gelirinin ortalama yılda yüzde 2.25 artmış olmasıdır: Ama bu artış oranının çok önemlice bir kısmı, yurtiçi üretimin artması yoluyla değil de, yabancı ülkelerden ithal edilmiş tasarrufların harcanması yoluyla elde edilmiştir. Başka bir deyişle, Reagan döneminde GSMH'da kaydedilen gerçek artış bulunmak isteniyorsa, istatistiklerden elde edilen rakamlardan dış borç miktarına yapılmış olan net eklemenin (600 milyar doların) çıkarılması gerekir. Bu işlem yapıldığı takdirde toplam harcamalarda gözlenen artışın yaklaşık yarısının ithal edilmiş yabancı tasarruflarla finanse edilmiş olduğu gözlenecektir.

Fakat bütün bunlar demektir ki, Reaganomics'in kâğıt üzerinde başarılı görünen bazı sonuçları da gerçekte "başarısızlık" olarak nitelendirilebilir ve gelecek nesillere problematik (sorunsal) bir miras olarak kalacaktır. Fakat bütün bu somut iktisadî olumsuzluklara rağmen, Reagan dönemi kuşkusuz birçoklarınca nostalji ile anılacaktır: Reagan döneminin genç yuppie'leri, orta-yaş ile "yaşlılık" sınırına vardıklarında Reagan'ı ve dönemini "Those were the days..." diye anacaklarından kuşku yoktur. Reagan dönemi ABD ekonomisi tarihinde bir tür "pastırma yazı"mıydı ve Reaganesque politikaları takip etme eğiliminde görülen halefi Bush döneminde de bu pastırma yazı sürecek midir? Bu spekülatif bir soru: Ciddiyetle yanıtlamak amacından ziyade okuyucuya zihinsel bir oyuncak olabilir maksadıyla sordum. Ama bu sualin olası yanıtları üzerinde düşünürken en çok şunu vurgulamak isterim:

ABD'nin olduğu kadar gelişmiş kapitalizmin (ve hattâ bir bakıma insanlığın) gelecek yüzyıl ortasına kadar uzanan istikbalinin niteliği, ekonomik politikalardan çok, global birtakım gelişmelerin ne şekilde oluşacağına bağlıdır: Bunların başında da, teknolojik gelişimin, füzyon teknolojisi gibi hayatî bazı alanlarda devrimsel zıplamalar yapıp yapamayacağı ve bu tür zıplamalar başarıldığı takdirde bunların ekolojik dengeleri daha da sarsıcı bir rol oynayıp oynamayacağı gelmektedir. Bu açıdan bakılırsa, Reagan'ın kısa vadeli politikaları ve yuppie'leri "pastırma yazı'nın tadını çıkarmak ve har-vurup-harman-savurmak" yönelimleri, gayet de insanî, anlaşılabilir ve hattâ rasyonel geliyor: Çünkü 20. yüzyılın son çeyreği eğer Nisan ayında bir hafta ise zaten sorun yok; yok eğer neo-

marksist olsun, "tarikatçı" (fundamentalist) olsun veya "karamsar ekolojjst" olsun bazı felaket-peygamberlerinin ileri sürdüğü gibi, bu, ekim ayında bir pastırma yazı ise, o zaman ayda 30 milyon TL. kazanan yuppie de olsa, ABD cumhurbaşkanı da olsa, birey ne yapabilir ki?[4] İşte bu duyumsama (bilinçli değilse bile bilinçaltında) Amerikalı bireyi etkiliyor ve Hedonizm ile "sugar-coat" edilmiş (hani acı ilaçlar şekerle kaplanır ya, işte öyle) bir tür tevekküle yöneltiyor. ABD'nin doğululaşması mı? Niçin olmasın?

[1] Bu konuda etraflıca bir analiz için bkz. K. Çakman, "X- Emekçiler, Y- Emekçiler, Wage-Push Enflasyon ve Bölüşüm: Gelişmiş Piyasa Ekonomilerinin Bir Prototipi Olarak Çeyrek Yüzyıllık ABD Verileri ve Bunların İmlemleri Üzerine Yorumlar," **Gazi Ünversitesi İİBF Dergisi,** 1988 Sayı 1-2.

[2] Türkiye için bu katsayı yaklaşık 4'tür.

[3] Yazım dünyasında **plaigarism** yüz kızartıcı bir suçtur; anlaşılan politika dünyasında bu böyle değil. Sayın Özal da aynısını taklit etti ama Reagan'a referans verdiğini duymadım!

[4] Bariz bir şekilde edebiyata dalışım: Düzeltmem gerek. **Yuppie**'yi bilmem ama cumhurbaşkanı elbette çok şey yapabilir. **Star wars** projesinin 15 yıllık projekte bütçesi 200 milyar dolar; oysa genetik mühendisliği 15 yıllık proje bütçesi yaklaşık 3 milyar; füzyon teknolojisi araştırma bütçesi ise (laboratuvarda koşulları ile sınırlı olmakla birlikte bu alandaki şu son sansasyonel **breakthrough**'dan evvelki rakamı veriyorum) 1 milyar doların altında idi. Cumhurbaşkanı ne mi yapabilir?!

Belge

Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği

*Serpil Çakır**

Kadının toplumsal statüsünde önemli değişimlerin görülmeye başlandığı 19. yüzyılda, Fransız Devrimi, sanayileşme ve savaş, geleneksel rollerle sınırlanmış olan kadını, kamusal yaşama dahil ettirip, sorumluluk vererek, yeni rollerle yükümlendiren temel iticiler olarak dikkat çekerler.

Fransız Devrimi, liberal düşüncenin temel ilkeleri olan özgürlük ve eşitlik kavramlarına bir "hak" olarak yasalarda yer vermesiyle, bu hakkın tüm insanlar için talep edilebilir hale gelmesini sağlar. Böylece, o zamana dek, sadece dar bir çevrede tartışılan kadın özgürlüğü ve eşitliği sorunu, kitlelere mal edilerek gündeme gelir, toplumun genel özgürlüğü ile paralel bir seyir izler.

Hızlı ekonomik gelişim ve sanayileşme, formüle ettiği yaşam biçimiyle sosyal değişimi hızlandırarak kadının konumuna etkide bulunurken, bu etki kadının aile ve toplumla olan ilişkisinde somutlaşarak kendini gösterir. Sosyal ve ekonomik gelişim eğitimle birlikte kadının çalışma yaşamına katılımını zorunlu kılar.

Toplumlarda büyük yıkımlara yolaçan savaş ise, kadının toplumsal yaşama dahil edilmesinde hızlandırıcı faktör olarak rol oynarken, cephe gerisindeki tüm olumsuzluğunu daha çok kadının üzerinde hissettirmesiyle kadınları bu yönde çözüm arayışına yöneltir, dernekler yoluyla birlikte hareket etmelerini sağlar. Güç durumda olan kadına yardım etmek amacıyla kurulmuş olan bir tür hayır derneği niteliğindeki bu ilk kadın dernekleri, kadının daha sonraki "hak" mücadelesinde örgütlenme ve sorunların çözümünde kazanılan deneyimle önemli bir işlev görür.

Tüm dünyada olduğu gibi, Osmanlı toplumu da bu değişim ve sorunları yaşar. Ancak kadının toplumsal yaşama katılımı, çeşitli mesleklerde çalışabilmesi Batı'ya göre daha geç gerçekleşir. Bunda ev mimarisinden, kadının giysisi-

* *İstanbul Üniversitesi "Siyaset Bilimi" doktora öğrencisi.*

ne, gezinti ve eğlence türleri ve yerlerinden, seyahat biçimine, evlenme törenlerine ve hattâ mezar taşlarının biçimine dek Osmanlı sosyal yapısında uzun süre etkisini gösteren cinslerarası ayrımın (cinsel segregasyon) önemi büyüktür. Böyle bir yapılanma dinsel ve toplumsal kurallar vasıtasıyla cinslerarası her türlü sosyal ilişkiyi kontrol altında tutar; dahası, böyle bir ilişkiye izin vermez. Ev içi yaşamla sınırlanan kadının toplumsal yaşamla bütünleşmesi önlenir. Sanayi devriminin gerçekleşememesi de kadının toplumsal yaşama dahil olmasını, işgücü olarak üretime katılımını geçiktiren bir başka önemli etkendir. Ancak kadının Osmanlı'da hiç çalışmadığını söylemek pek doğru olmaz.[1] Kastedilen, kitlesel olarak ekonomik yaşama katılımdır.

Balkan ve özellikle I. Dünya Savaşı'nda, kadın, cephedeki erkeğin bıraktığı her tür işe çağırılır.[2] Kadının çalışması, üretici hale getirilmesi, hem üretimin sürekliliğine, hem de savaşın tüm ağırlığını üzerlerinde hisseden kadının geçim sorununa çözüm oluşturur.

Bu bağlam içinde, kimsesiz kalan kadının her tür yardıma kavuşabilmesi, yabancısı oldukları toplum ve çalışma yaşamıyla bütünleşebilmeleri zorunluluk halini alır. Bu amaçla çeşitli kadın dernekleri kurulur, bu derneklerde kadınlar sadece kendi sorunlarını değil, ülke sorunlarını da tartışırlar, çözüm arama yoluna giderler.

Bu tür derneklerden biri de Balkan Savaşı ertesinde, 1913 yılında kurulmuş olan "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği"dir.

Dernek, savaş sonucu yoksul ve kimsesiz kalan kadın ve kız çocukların sorunlarına eğilir, bu doğrultuda kararlar alır. Kız çocukların eğitimi, özellikle çalışma hayatıyla ilgili mesleki eğitim temel amaç olarak düşünülürken, kadına ekonomik güç ve beceri sağlayacak iş sahalarının açılması ve ülkenin ekonomik gelişimine katkıda bulunulması planlanır. Bu doğrultuda öneriler getirilerek uygulamaya konulur.

Şöyle ki, programın[3] birinci maddesinde derneğin amacı "...İttihad ve Terakki Kız Sanayii Mektebi"ne nakden ve fikren yardım etmek, şüheda (şehitler) veya muhacirinin [göçmen] yetim ve bi-kes [kimsesiz] kalan kız çocuklarına tesis olunacak darüssınaede [iş evi, fabrika] sanayi-i nisaiyeyi öğretmek ve hayat-ı iktisadiye-i Osmaniyenin inkişaf ve terakkisine çalışmaktır" şeklinde belirtilmektedir.

Derneğin İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne yardım etmesi, herhangi bir derneğe bağımlı olduğu düşüncesini uyandırmamalıdır. Dernek kurucularından ve aynı zamanda derneğin katibi olan Nezihe Muhiddin bu konuya açıklık getirerek, amaçlarının bütün Osmanlı ve Türk hanımlarını aynı merkezde toplayarak birleşmeleri, birçok mektepler açarak kadınları aydınlatmak olduğunu açıklamıştır. Ancak yeni açılan bir derneğin hemen bir okul açması zor olacağından açılmış olan bir mektebin islahının daha kolay olacağı gerekçesiyle İttihad ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne yardım etmeyi programlarına aldıklarını belirtmiştir.[4] Zaten programdaki 3. maddeyle gerek okulun, gerek iş evinin, ge-

rekse iktisada aid hususların hiçbir fırka ve cemiyetle ilişkisi olmayacağı açıklanmıştı.

Dernek amacını gerçekleştirmek için gereğinde sadece kadınlara mahsus olmak üzere ücretli-ücretsiz konferanslar düzenleyeceğini, Türk kadınlarının "sanayi-i nisaiye"ye [kadın sanatları] rağbet etmelerini sağlayacağını, Türk adetini canlandırmak için eserler yayınlayacağını, çeşitli semtlerde kadınlardan oluşan şubeler açılacağını belirtir, Kasımpaşa ve Kanlıca başta olmak üzere çeşitli semtlerde şubeler açılır, buralarda konferanslar verilir.[5] Ayrıca, derneğe gelir sağlamak amacıyla, bir piyango çekilişi düzenlenir, kazanan numaraların listesi basında yeralır.[6]

En önemlisi, göçmen ve şehitlerin kimsesiz kalan kız çocukları için biçki-dikiş ve Türk el sanatlarının öğretildiği bir "sanat evi" açılır, çok sayıda Türk kızı eğitilerek beceri ve meslek sahibi yapılır[7], dahası, yüzlerce göçmen ve fakir Türk kadını himaye altına alınarak yardım edilir.[8]

Ayrıca, dernek "iktisadi milliyetçilik" fikrini savunur, yerli malların kullanımı konusuna özel bir önem verir.[9]

Tüm bu işleri yapanlar Sabiha Süleyman[10], Nezihe Muhittin, Hamiyet Hulusi, Settare Ahmet Ağaoğlu, Saniye Muhtar gibi, kişiliğini topluma kanıtlamış, çoğu eğitimci olan kadınlardı.

Toplumda yaygın destek gören, padişahın maddi yardımını bile alan dernek, başkadın efendinin "taht-ı himayelerine" girer, daha sonra padişah iradesiyle kamuya yararlı dernekler kapsamına da alınır.[11]

Aşağıda Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin programını bulacaksınız.

OSMANLI TÜRK HANIMLARI ESİRGEME DERNEĞİ NİZAMNAMESİ

Birinci madde: Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin maksad-ı teşekkülü "İttihad ve Terakki Kız Sanayii" mektebine nakden ve fikren yardım etmek, şüheda veya muhacirin yetim ve bi-kes kalan kız çocuklarına tesis olunacak darüssınaede sanayi-i nisaiyeyi öğretmek ve hayat-ı iktisadiye-i Osmaniyenin inkişaf ve terakkisine çalışmaktır.

İkinci madde: Dernek bu maksadına usul için icabında sırf kadınlara mahsus olmak üzere ücretli-ücretsiz hitabeler tertip ve Türk hanımlarının sanayi-i nisaiye rağbetini ve Türk ahlak ve âdatını ihya için münasib eserler neşr edecek ve mahallârda da yine kadınlardan mürekkeb olmak üzere şü'beler tesis edecektir.

Üçüncü madde: Dernek gerek mekteb gerek darüssanaie gerekse iktisada aid hususatda hiç bir fırka ve cemiyetle rabit ve münasebetde bulunmayacaktır.

Dördüncü madde: Mektebe ait hususat hakkında dernekçe ittihaz olunan mü-

kerrerat mektebin müessis-i evveli olmak cihetiyle İttihat ve Terakki Nur-u Osmaniye kulübüne bildirilecekdir.

Beşinci madde: Kulübün mekteb üzerinde ancak hak-ı merâtibesi olup, muâmelât-ı umumiyesine hak-ı müdahalesi yoktur ve olmayacaktır.

Altıncı madde: Kulübün mekteb ve darüssanaienin terakki ve tekamülüne aid vesaya-yı ma'kulesi dernekçe makbul olacakdır.

Yedinci madde: Siyaset, derneğin daire-i iştigalinden gayen hariçtir.

Hey'eti idare ve vezâifi

Sekizinci madde: Dernek a'zâ-i umumiye tarafından intihâb edilmiş oniki a'zâ vasıtasıyla idare olunacaktır.

Dokuzuncu madde: Dernek a'zânın biri reise-i evveli ve ikincisi reise-i saniye ve biri katip ve biri veznedar olacaktır.

Onuncu madde: Heyet-i idare haftada la-akal bir def'a toplanarak derneğin umur ve muâmelâtını idare ve rü'yet eyleyecek ve muzâkerât ve mükerrerât-ı lazimeyi ittihâz edecektir. A'zâdan biri sözünü bitirmedikçe diğerlerinin söz söylemeye hakkı olmayacaktır.

Onbirinci madde: Bir ay zarfında bilâ-mazeret üç toplanmada hazır bulunmayan a'zâ heyet-i idareden istifa etmiş ad olunacakdır.

Onikinci madde: Toplanmalarda hazır bulunan a'zâ devam defterini imza edecektir.

Onüçüncü madde: Hey'et-i idarece verilecek kararlar ekseriyet-i mutlaka ile olacak ve kararın altı müzakere ve kararda hazır bulunan a'zâ tarafından imza edecektir.

Ondördüncü madde: Cereyan eden müzâkerât ve ittihâz olunan mükerrerât karar defterine yazılacaktır. Verilen karara muhalif-i reyde bulunan a'zâ esbab-ı muhalefetini tahrir üzerini imza edecekdir.

Onbeşinci madde: Şu'abat ile muhabereye reise-i evveli ve onun gıyabında reise-i saniye me'zundır. Muhaberatda katibin de imzası olacaktır.

Onaltıncı madde: Derneğin mühürü reise ile a'zâdan birinin mühiriyle mühürlenmiş bir kutu içinde saklanılacakdır.

Onyedinci madde: Hey'et-i idareye reise-i evveli ve anın gıyabında reise-i saniyelerden biri riyaset edecektir.

Onsekizinci madde: Hey'et-i idarede müzâkere olunacak mevâdın ruz-name-i müzâkeresi hey'etin ictima'ından evvel reise ve katibe tarafından tanzim olunacak ve hey'etin ictima'ında bey'ete tebliği olunacakdır. Müzakerede ruznamedeki tertibe riayet olunacaktır.

Derneğe girmenin usulu:

Ondokuzuncu madde: Derneğin üç türlü a'zâsı olacakdır. A'zâ-i müesse, a'zâ-i fa'ale, a'zâ-i muzahare. Aza-i müessenin bir lira, aza-i fa'alenin birinci sınıfı bir lira, ikinci sınıfı yarım lira, aza-i müzâherenin birinci sınıfı bir mecidiye, ikinci sınıfı on kuruş tahsisât verecektir.

Yirminci madde: Taahhüdatını üç ay muntazaman ifa etmeyen hanım mü'temerde hak-ı rey'den mahrum olacaktır.

Yirmibirinci madde: Bir hanımın derneğe a'zâ olması için be-he-me-hal a'zâdan biri tarafından teklif olunması lazımdır.

Yirmiikinci madde: Hey'et-i idare a'zâsı olmak üzere teklif olunan hanım hakkında hey'et-i idarece tahkikat-ı lazime icra edilmedikce kabul olunamaz.

Yirmiüçüncü madde: Hey'et-i idarece verilen karar teklif eden a'zâya tebliği olunmadıkçca hey'et-i idareye a'zâ olacak hanım derneğe getirilemez.

Yirmidördüncü madde: Kabulune karar verilen hanım bu kararın kendisine tebliğini müteakip ilk taahhüdatını derneğe göndermeye mecburdur.

Yirmibeşinci madde: Hey'et-i idare dört sene değişmeyecekdir. Dört senenin nihayetinde yeniden intihâb olunacaktır.

Yirmialtıncı madde: Derneğe kabul edilen her hanım derneğe ve müessatına nakden ve fikren hizmetle mükelleftir.

Yirmiyedinci madde: Her kabul olunan hanım derneğin kendisine tevdi' edeceği vezaif-i meşruayı bilâ-itiraz ifâ edeceğine dini, milleti, namusu ve vicdanı üzerine söz verecektir.

Mü'temer

Yirmisekizinci madde: A'zâ-i müesse, fa'ale ve a'zâ-i müzahare ilk senede bir def'a ve ba'de her senenin eylül ve mart ibtidalarında iki defa da'vetsiz veya hey'et-i idarenin da'veti üzerine eyyam-ı sairede fevkalade olarak derneğin merkez idaresinde bir mu'temer akid edecektir.

Yirmidokuzuncu madde: Mü'temer hey'et-i idare reise evvalası tarafından küşad edilecek ve mü'temer devam ettikce riyaset etmek üzere ekseriyat-ı mutlaka ile ve her biri ayrı ayrı hafî reylerin bir reise-i evveli ve iki reise-i saniye ve iki katip intihâb olunacaktır.

Otuzuncu madde: Mü'temer bütün müzâkerâtını iki celsede ve icabi halinde nihayet üç celsede hitama erdirecektir.

Otuzbirinci madde: Mü'temer hey'et-i idarenin raporunu kıraat ettikden sonra tenkid ve teklifâtını müzâkere ve luzum gelen karar ittihaz edecek ve bilanco ve hesabıtını rü'yet ve hey'et-i idareyi ekseriyat-ı mutlaka ile intihâb ettikden sonra ictimaatına nihayet verecektir.

Otuzikinci madde: Hey'et-i idare intihâbâtı senede bir kere mart mü'temerinde olur.

Otuzüçüncü madde: Her celsenin müzakeresi reiselerle katiblerden mürekkeb olan divan-ı riyaset tarafından tertib olunacak ruz-name-i müzakere dahilinde cereyan edecektir.

Otuzdördüncü madde: Mü'temerce cereyan eden müzâkerât ve ittihâz olunan mükerreratının hülasası bir deftere yazılacak ve andan sonra olacak ictima-i umumide okunub cereyan eden müzâkerâta ve verilen karar muvâfakatı hey'etce tasdik olunduktan sonra zîr-i reislerle katibler tarafından imza edilecektir.

Otuzbeşinci madde Beyan-ı fikir ve mütalaa eden bir a'zâ sözünü bitirmedikçe diğer a'zânın söz söylemeye hakkı olamayacaktır.

Otuzaltıncı madde: Mü'temerce salisan ekseriyetle verilen kararların hey'eti idarece icrası mecburidir.

Otuzyedinci madde: Mü'temerde derneğin üç türlü a'zâsı da hazır bulunacak alâ-i seviye beyan-ı fikir-i rey eyleyecektir.

Otuzsekizinci madde: Derneğin müzakeresinde a'zâ olmayanlar hazır bulunmayacaktır.

Mal'umat-i maliye

Otuzdokuzuncu madde: Varidat ve sarfiyat vesaik-i tahririyeye müstenid olacak ve her biri defâtir-i âidesine kayd olunacaktır.

Kaynak: **Kadınlar Dünyası**, no.2, 5 Nisan 1329, no.3, 6 Nisan 1329

[1] Kadın, kırsal kesimde erkek ile birlikte tarımsal üretime katıldığı gibi 16. yüzyılda çeşitli fermanlardan kadınların çamaşırhane açtıkları (1570 tarihli "İstanbul'da Çamaşırcı Kadınlara Dükkan Kiralandırılmaması"na ilişkin ferman için bakınız: Ahmet Refik Altınay, **Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı**, Devlet Basımevi, II. Basım İstanbul, 1935, s.39-40); hattâ madenlerde çalıştıkları (bilgi için A.Le Genissel, **L'ouvrier d'industrie en Turquie**, Beyrut, 1948, s.25-26) anlaşılır. Ayrıca kadınların daha çok Anadolu'da, ticaretle uğraştıkları, dokuma tezgahlarında çalıştıkları da belirtilmelidir. Bu konuyla ilgili bilgi için kadı kayıtlarının malzeme olarak kullanıldığı şu çalışmalara bakılabilir: R.C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia'a court of Ananolian Kayseri", **Journal of the Economy and Social History of the Orient**, 18, (1975), 53-114; Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in An Ottoman City, Bursa (1600-1700)", **International Journal Middle East Study**, 12 (1980), 231-244.

[2] Kadın, ticaretten fabrikalara, yol yapımından, sokak temizliğine dek her alanda görev alır, çalışmaya başlar. Hattâ erkekleri traş eden kadın berberlere bile rastlanır. Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, no.51, Mart 1988, s.34.

[3] Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin programı için Osmanlı kadınının hakkını aramada önemli bir mücadele başlatan ve çeşitli kazanımlar elde eden Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nin yayın organı olan **Kadınlar Dünyası** dergisinin 5 ve 6 Nisan 1329 (1913) tarihli 2 ve 3 nolu sayılarına bakılabilir. Dernekle ilgili bilgilerin çoğu, aynı dergiden sağlanmıştır. Dernekle ilgili bir diğer kaynak Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", **Nevsal-i Milli**, 1332, s.343-351.

[4] Nezihe Muhiddin'in, **Kadınlar Dünyası**, no.6, 9 Nisan 1329 sayılı nüshasında Nezihe Muhlis imzasıyla yazdığı mektuptan.

[5] Esirgeme Derneği'nin vereceği konferanslarla ilgili ilânlar, **Kadınlar Dünyası** dergisinde yeralmış, konferanslarla ilgili bilgiler derginin 14, 15, 29 ve 35. sayılarında verilerek, tüm kadınlar davet edilmiştir.

[6] **Kadınlar Dünyası**, no.7

[7] O yıllarda, kadının ticaret fikrini somutlaştıran dul ve yetim kadınların çalışmasına yönelik olan önemli bir diğer girişim de Esirgeme Derneği'nden ayrılan Behire Hakkı Hanım'ın kurmuş olduğu "Biçki Yurdu"dur. Burada Müslüman kadının giyimi alanında bir ticarethane olarak hizmet verilmiş, o güne kadar Osmanlı kadınının giyim tekelini elinde tutan gayri müslim kadınlarla yarış eder hale gelinmiştir. Nezihe Muhiddin, **Türk Kadını**, Numune Matbaası, İstanbul, 193, 49-50.

[8] Nezihe Muhiddin, **a.g.e.**, s.48.

[9] Özellikle, Esirgeme Derneği, Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Kadınlar Halk Fırkası gibi çeşitli kuruluşlarda Osmanlı kadınının örgütlenmesinde aktif rol oynayan Nezihe Muhiddin "iktisadi milliyetçilik" üzerinde durur. "Bir millet iktisadi musibet ve felaketlerden kurtulduğu gün saadet ve iktisadi milliyesine sahib olur. İktisadi musibetlerin zincir-i esareti altında inleyen bir kavmin mevcude getirdiği heyet-i siyasiye ne kadar metin, ne kadar kuvvi olursa hiçbir vakit müstakil bir devlet rey'ine sahib siyasi bir hey'et namını alamaz" Nezihe Muhiddin'in Darulfünun konferans salonunda verdiği konferansdan, metin için bkz: "Konferans", **Kadınlar Dünyası**, no.3, 6 Nisan 1329, no.4, 7 Nisan 1329.

[10] Derneğin ilk başkanlarından olan Sabiha Süleyman, Şıpka kahramanı Süleyman Paşa'nın kızıdır. Süleyman Paşa'nın bir diğer kızı Mediha Süleyman da I. Dünya Savaşı sonlarında, daha sonra genel bir sulh etrafında çaba harcaması nedeniyle ismini "Sulhperver Türk Kadınları Cemiyeti"ne dönüştürecek olan "Müslüman Kadın Birliği" derneğinin kurucusudur. Şadan Fahir, "Müslüman Kadın Birliği ve Mediha Gezgin", **Kadın**, sayı 1065, Haziran 1974, s.31-53.

[11] "İhsan-ı Şahane: Esirgeme Derneği'nin Şükranı", **Kadınlar Dünyası**, no.14, 17 Nisan 1329; Padişah Vahdeddin'in iradesi için bkz: **Tercüman-ı Ahval**, 15 Nisan 1338.

Kitap Değerlendirme

"Kadınlar İçin" Siyasetin Önemi

*Yeşim Arat**

Şirin Tekeli, Kadınlar İçin, İst., Alan Yayıncılık, 1988, 422 sayfa.

Kadınlar İçin, Dr. Şirin Tekeli'nin 1977-1987 yılları arasında yazdığı yazıların derlemesidir. Derlemede araştırmaya dayalı makalelerin yanı sıra, söyleşiler, film ve kitap eleştirileri, konuşma metinleri, ders notları ve polemik yazılar vardır. Feminist siyasal bilimci Tekeli daha önce **David Easton'un Siyaset Teorisine Katkısı** (İstanbul, 1976) ve **Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat** (İstanbul, 1982) adlı iki kitap yayınlamış, aralarında M.Duverger'in Siyaset Sosyolojisi'nden, Andree Michel'in Feminizm'ine, değişik çalışmaların bulunduğu çeviriler yapmıştır.

Şirin Tekeli derlemeyi çıkarmaktaki amacına şöyle açıklıyor:

> *Eski bir devre, kısa süre sonra tarih olacak bir devre ait yazılarımı toplayarak kuşkusuz bir süre sonra bunları çok eskimiş ve yetersiz bulacak olan genç kuşaklardan kadınlara, o devrin kaygıları, umutları, umutsuzluklarıyla ilgili bir tanıklık iletmek istedim. (s.6)*

Derleme Şirin Tekeli'nin mütevazi amacından fazlasını sunuyor. Yazılarıyla Tekeli bizi feminizm konusunda eğitiyor; Üçüncü Dünya feminizmine, kuvvetli ve zayıf yanlarıyla, bir örnek oluşturuyor. Belki de daha önemlisi Türkiye'ye özgü bir feminizm olup olmıyacağı konusuna kendi yazını, bu yazının zaman içinde gelişimi ve Türk siyasal hayatıyla etkileşimi ile ışık tutuyor.

Yazılar, Dr. Tekeli'nin Türkiye'de feminist söylemi geliştirmek için el attığı,

* *Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi*

çeşitli disiplinleri kapsayan değişik tema ve konuları biraraya getiriyor. İlk etapta, Batı'daki feminist düşünceyi tanıtıyor. "Hümanist bir Feminist: Simone de Beauvoir"dan "Kadınlığın gizemi" ile Betty Friedan'a Batılı feministleri görüyoruz. "8 Mart ve Yeni Feminizm"in önemini tartışıyor. "19. yüzyıl Feminizmi"ne değiniyor. Film eleştirileriyle ("Kramer'in Düşündürdükleri", "Kadınlar Kenti") Tekeli feminizmin Batı hayatına nasıl yansıdığını araştırıyor. "Çağdaş Evliliğin Kökenleri: Şövalye, Kadın ve Rahip" yazısıyla tarihçi Georges Duby'nin evlilik kurumunun, aile yapısının ve kadınların konumunun değişmesi konusundaki incelemesini bize aktarıyor. Böylece Türkiye'de, feminist siyasal ideoloji, edebiyat ve kültüre açılmamıza yardım ediyor.

Tekeli, Batı'da gelişmiş feminist düşünce ve temaları sadece eleştirel bir açıyla tanıtmakla kalmıyor, Türkiye ortamında değerlendiriyor. Bu değerlendirme gerek Türkiye'de kadının konumunu ele alan bir romanın eleştirisi ("Genç Kız ve Ölüm") gerek "Halk deyişlerinde Kadınlara Biçilen Değer Üzerine" bir yazı, gerekse Türkiye'de kadınların siyasal haklarının tanınmasının 50. yılı kutlama törenleri dolayısıyla yazılmış ("Siyasal Eşitlik Neden Kazanılamadı") bir yazı biçimini alıyor. Kadınların eşitliği ve özgürlüğü açısından pornografi veya kadının giyimi gibi Türkiye'ye özgü kültürel boyutları olan sorunları ele alıyor. İslami değerlere karşı laik değerlerin parametreleri belirlediği bir ortamda "kadın sorunu"nu bu siyasal sorunların odak noktası yaparak, "Türkiye'ye özgü feminizm" sorununa ışık tutuyor.

Bu bağlamda, Dr. Tekeli'nin ayrıcalıklı bir yeri var. Birçok Üçüncü Dünya ülkesinde ve Ortadoğu'da, feminizm milliyetçilik ideolojisi ile sınırlanmıştır.[1] Ortadoğu ülkelerinde sorun, kendi toplumlarının dinamiği içersinde anlaşılır nedenlerle, hâlâ İslamiyetin kadının konumunu yüceltip yüceltmediği, kadının ezilmişliğinin sebebinin İslam olup olmadığı etrafında döner.[2] Hâlâ harem hayatının kadına özgü bir bağımsızlık mı sağladığı, yoksa toplum hayatından kopardığı mı tartışılır.[3]

Tekeli, Türkiye'de kadının ayrıcalıklı tarihine Türkiye'ye özgü bir siyasal bilinç getiriyor. Bu siyasal bilinç dar bir Marksist anlayıştan sıyrılarak ("Siyasal İktidar Karşısında Kadın") günlük siyasal olayları kadının eşitliği ve özgürlüğü açısından değerlendirerek zenginleşiyor. Feminist bilinç, kürtaj yasasına ("Kürtaj Yasası", "Kürtaj Yasası: Erkek Sorumsuzluğuna Verilen Prim") veya Medeni Kanuna ("Kadınların İstediği 'Özgürleşme' mi, 'Eşitlik' mi: Medeni Kanun Tartışmalarının Düşündürdükleri") tepkilerle olduğu kadar, Müslüman kızların üniversitedelerde türban giyme isteklerine karşı alınan tavırla ("Türban") da yoğruluyor. Toplu Konut Projesi'nin kadınlara etkileri de ("Toplu Konut Projesi ve Kadınlar") Semra Özal'ın vakfı da ("Özal Ailesi"), Tunceli Valisi'nin kadınları aşağılayıcı davranışına tepkiler de (valinin PKK eylemlerine karıştığı gerekçesiyle aranan kocasının izini sürmek üzere jandarmanın N.Y'nin kocasıyla cinsel temasta bulunup bulunmadığını tepsit etmek için N.Y'yi hastahaneye sevkini onaylamasına karşı yazılmış, "Tunceli Valisi İstifa Etmelidir") Türkiye'ye özgü bir feminizmin düğümlerini oluşturuyor.

Politikanın klasik anlamda önemini bilen siyasal bilimci Tekeli, zaman içer-

sinde etkinliklerini siyasal eyleme de dönüştürüyor. Derlemede kronolojik sırayla dizilen yazılar, bu gelişmeyi yansıtıyor. Kitap kadınların dayak yemelerine karşı açılan kampanya ile ilgili yazılarla son buluyor ("Dayakla İşkence Arasında Fark Yoktur", "Dayağa Karşı Dayanışma", "Kadın Şenliğine Hoş Geldiniz").

Kadınlar İçin, kadın konusuna olduğu kadar, Türkiye'de Doğu-Batı sorunsalına, bu sorunsalın kadın konusu çevresinde çözümüne ışık tutan çok önemli, zevkle okunan bir kitap.

[1] Nilüfer Çağatay and Mervat Hatem "Feminism and Nationalism in the Mıddle East", teksir, 1987.
[2] Nawal El-Saadawi, **The Hidden Face of Eve: Women in the Arab World**, London, Zed Press, 1980; Mai Ghoussoub, "Feminism -or the Eternal Masculine-in the Arab World", **New Left Review**, No. 161, 1987; Reza Hammami and Martina Reiker, "Feminist orientalism and Orientalist Feminism", **Nev Left Review,** No.170, 1988.
[3] Leila Ahmed, "Western Ethnocentrism and Perceptions of the Harem", **Feminist Studies**, vol.8, 1982.

ALAN-BELGE YAYINLARI

"Kitap yazın da okunur"

''Devrimin 200. yılına armağan''

François Furet

FRANSIZ DEVRİMİ'Nİ YORUMLAMAK

Türkçesi: Ahmet Kuyaş

*

Robespierre/Saint Just/Marat
Danton/Babeuf

DEVRİM YAZILARI

Hazırlayan: Vedat Günyol

*

''Ölümünün 2. yıldönümünde İdris Küçükömer'in Anısına''

DÜZENİN YABANCILAŞMASI

Beklenen Yeni Baskı

*

Wilhelm Köhler

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE BİTLİS VE HALKI

Türkçesi: Haydar Işık

*

''Sovyetler'de ve Çin'de neler oluyor?''

SOSYALİZMİN GÜNCEL SORUNLARI

Dünya Sorunları Sayı 6/2

*

Dursun Akçam

GENERALLER BİRLEŞİN

''Almanya'da Bir Hababam Sınıfı''

*

Ruben Gallucci

YARIN BAŞKA BİR GÜNDÜR

''Arjantin'den Bir Roman''
Türkçesi: Meriç Gök

*

Alfred Döblin

BERLİN ALEKSANDER ALANI

Türkçesi: Ahmet Arpad

*

Zihni Anadol

KIRMIZI GÜL VE KASKET

(Anılar)

*

Antonio Gramsci

İTALYA'DA İŞÇİ KONSEYLERİ

Türkçesi: Yusuf Alp

*

Gilles Deleuze-Felix Guattari

KAPİTALİZM VE ŞİZOFRENİ

Türkçesi: Ali Akay

*

Leonardo Sciascia

BAŞKUŞUN GÜNÜ

Türkçesi: Dumrul Cemgil

''Yeni Sesler'de Yaz Taarruzu''

Mustafa Doğan

FİRARİ DÜŞLER

(Şiir)

*

''Yunus Nadi 1989 Röportaj Ödülü''

Mecit Unal

ZAMANI DURDURABİLMEK

(Metris'ten Röportajlar)

*

''Enver Gökçe Şiir Ödülü''

Mehmet Çetin

BİR AĞIZDAN

*

''A. Kadir Konuk'un Yeni Romanı''

SICAK BİR GÜNÜN ŞAFAĞINDA

*

''Akademi Ödülü Manslyonu''

Sualp Çekmeci

AYNADAKİ SURETİM

*

''Tayad Öykü Ödülü''

Said Efe

KURT AĞZINDA KUZU

*

Enver Gökçe Şiir 3. Ödülü

SUYU UYANDIR SESİM OLSUN

Fadıl Öztürk

*

Soysal Ekinci

BİRİ YİTİK İKİ ÜLKE

(Şiir)

*

Halil Güçlü

YURDUNA DÖNEN GILGAMIŞ

(Şiir)

*

Birol Keskin

ALBATROSLAR

(Öyküler)

*

Ralph Miliband

KAPİTALİST DEVLET

Türkçesi: Osman Akınhay

*

Che Guevara

MEKTUPLAR VE KİŞİLER

Türkçesi: Cevdet Aşkın

*

H.Weber

NİKARAGUA SANDİNİSTA DEVRİMİ

Türkçesi: A.Nihal

Genel Dağıtım: Alan Yayıncılık
Başmuhasip Sokak Talas Han: 302
Cağaloğlu İst. Tel: 511 63 20

Dağıtım: İstanbul: Cemmay, Özgür, Tümda, Say, Arkadaş
Ankara: Adaş, Dost, İzmir: İleri
Türkiye: CKK Cumhuriyet Kitap Kulübü

Birikim'de bu ay:

"Sosyalist" ülkelerde neler oluyor? • Devrim olarak sosyalizm: Bir bilanço ve imkânlar •	**Ömer Laçiner**
Çin'de askerî darbe ve komünist rejimlerin meşruiyet bunalımı •	**Ahmet İnsel**
Barbar bir kültürün etkisi •	**Hua Linshan**
Marksist devrim teorisi ve sosyalizm •	**Taner Akçam**
Sol'da siyaset sanatının yerli yerine oturmamışlığı •	**Halil Berktay**
'80'lerde Türkiye'de kadınların kurtuluşu hareketinin gelişmesi •	**Şirin Tekeli**
Yerel yönetim, sosyal demokrasi ve sosyalistler •	**Tanıl Bora**
Söyleşi: "Yerel yönetimler daha da yerelleşmelidir" •	**Murat Karayalçın**
Hekim hareketi Eylül 1988—Haziran 1989 •	**Şükrü Aksu**
İyi bir "aile fotoğrafı" •	**Murat Belge**
Günlük hayat krizinin taşıdığı devrimci potansiyel •	**Semih Aytaçlar**
Atatürk'e göre spor •	**Ercan Yaşa**
SHP'de "demokrasi"nin merkezîleştirilmesi •	**Koray Doğan**
Irak Kürtleri, Bulgaristan Türkleri ve milliyetçilik •	**Asuman Suner**
İşçi Kurultayı'nda "söz işçilerin" miydi? •	**Bülent Somay**
ODTÜ'de öğrenci hareketi ve "otobüs eylemi" •	
II. Sosyal Bilimler Kongresi'nin ardından •	
İrfan Yavru'nun yazısı üzerine bir not	

Birikim Yayınları Küçükayasofya Cad. No.17/A Sultanahmet 34400 İstanbul Tel. 512 17 34

Türkiye'de devlet ve sınıflar

Çağlar Keyder

Bu kitapta kapitalist gelişmenin ülke tarihinin özgüllükleri çerçevesinde nasıl şekillendiği anlatılıyor. Osmanlı devlet ve toplum mirası dolaylı ve karmaşık yollarla Cumhuriyet'in sınıf dengelerini oluşturdu; Türkiye devletinin toplumsal yapılanmadaki işlevini tanımladı; burjuvazinin nasıl olgunlaştığını ve niteliğini belirledi. Kitap bu sürecin dönemlerini ve her dönemin yapısal denge ve çelişkilerini irdeliyor.

İletişim Yayınları, Klodfarer Cad. İletişim Han No: 7 Cağaloğlu 34400 - İSTANBUL Tel: 516 22 60 (3 Hat)

ÖNEMLİ NOT

Toplum ve Bilim'de yayımlanmak için gönderilen yazıların çift aralıklı olarak yazılmış iki daktilo nüshası **Toplum ve Bilim: Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy 80820 İstanbul** adresine gönderilmelidir.
Yazarlar nasıl tanıtılmak istiyorlarsa (ünvan ve varsa kurumsal bağlantı) adlarının yanına bir asteriks koyarak yazının ilk sayfasının altına yazmalıdırlar. Yayın Kurulu verilen yazıları değerlendirirken yazara danışarak bazı düzeltmeler ve kısaltmalar yapabilir.

Toplum ve Bilim

OKURLARIMIZA...

Abone olmak için, aşağıda belirtilen abone bedelini, Birikim Limited Şirketi'nin Pamukbank Türbe Şubesi 210233 no'lu hesabına yatırmanız ve banka dekontu fotokopisini **Birikim Yayınları, Küçükayasofya Caddesi No: 17-19/A Sultanahmet-İstanbul** adresine göndermeniz yeterlidir.
Abone işleminizin hangi sayıdan başlayacağını lütfen belirtiniz.

Yurtiçi Yıllık	20.000 TL.
Avrupa, Ortadoğu	15 $
Amerika	18$
Avustralya	18$

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

27 **Cardoso** *Siyasal Rejim ve Toplumsal Değişme* **Habermas** *Siyasal Katılım* **İnan** *Pozitivizmin Aydınlanması ve Habermas* **Ersel - Temel** *Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi* **Owen** *Mısır'da İktisadi Liberalizasyon* **Seddon** *Tunus ve Fas'ta ve Sosyal Huzursuzluk* **Hanioğlu** *Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim'* **Köker** *Yokolmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme* **Savaşır** *Yalçın Küçük'ün Aydınlar Komedyası* **Toprak** *Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi*

28 **Belge** *Yahya Kemal ve Osmanlı'da Siyasi Gelenek* **Bora** *Doğu ve Batı Arasında Bir Aydın: Bahro* **Turgut** *Modern Trajediye Karşı Kültürel Devrim* **Deringil** *II. Abdülhamit ve İsmet İnönü* **Tekeli** *İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya* **Behar** *Kültür ve Yazı* **Faroqhi** *Duyguların da Bir Tarihçesi Vardır* **Toprak** *Liberalizmin Liberal Gelenek İçinden Bir Eleştirisi* **Ersanlı - Özdoğan** *'Ulus' ve 'Ulusçuluk'*

29/30 **Vergin** *Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış* **Azmeh** *Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık* **Sarıbay** *Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm* **Burke** *Arap Protesto ve Direnişinde Form ve Anlam* **İhsanoğlu** *Osmanlı Devletine Bilimin Girişi* **Karaman** *İslâmi Uyanışın Öncüleri* **Bulaç** *İslâm Düşüncesinde Çifte Gerçeklik* **Toprak** *İki Müslüman Aydın: Ali Bulaç ve İsmet Özel* **Kara** *Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılık* **Toprak** *İslâm ve İktisat*

31/39 **Divitçioğlu** *İktisadi Yeniden Üretim* **İnsel - Aktar** *Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar I* **Aksoy - Aksoy** *Rus Biçimciliği Üstüne* **Ersanlı** *Türkçülükten Yurttaşlığa* **Tekeli** *Akdeniz'de Feminizm* **Toprak** *Ömer Seyfettin ve "Sivil Toplum"* **Akarlı** *Toplum Tarihçiliğinde Yöntem* **Ortaylı** *Osmanlı ve Müzik*

40 **Divitçioğlu** *Küçükömer ya da İbn Haldun Versus Locke* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar II* **Esenbel** *Japon Aydınları ve Batı Bilimi* **Shaikh - Tonak** *Refah Devleti ve Sosyal Ücret Efsanesi* **Gürsel** *Sait Faik'in Eserinde İstanbul Rumları* **Tekeli - İlkin** *1923 Tarihli "Umur'u Nafia Programı"* **Güzel** *Türkiye'de Grev Tartışmaları-Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü* **Toprak** *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler* **Belge** *Türkiye'de Devlet ve Sınıf* **Toprak** *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine*

41 **Buğra** *İktisat ve Ahlâk* **Howard** *Geleceğin Şimdi Olarak Kavranışı* **Segal** *Aileyi Parçalayacak mıyız?* **Hamon - Rotman** *Epilog* **Bora** *Doğu Avrupa'da 68* **Belge** *68 ve Sonrasında Sol Hareket* **Alpay** *68 Kuşağı Üzerine* **Doltaş** *"Postmodernizm" Aporia ve Logos* **Turhanlı** *Karşıt Kültürün Bir Ögesi Olarak Müzik* **İnsel** *88 Mayıs'ından 68 Mayıs'ına Bakış* **Zarakolu** *68 Mayıs'ından Belgeler*

42 **Ayata** *Salon Kullanımı* **Duben** *Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma* **Divitçioğlu** *Kök Türk Efsaneleri* **Doltaş** *İletişim, Yazın Metni ve Göstergebilim* **Cangızbay** *Türkçe Okuma-Yazma Öğretimi* **Üskül** *Sıkıyönetim Uygulamaları* **Çağlar** *Demokrasi Krizi* **Cezar** *Süleyman Penah Efendi* **Rodrik** *İhracat Patlaması* **Hassan** *Kesbsiz Tâ O Kadar Cehi Olmaz* **Ersanlı** *Yirmi Yılın Tadı* **Somer** *31 Mart* **Toprak** Hürriyet'in İlanı

43/44 **İslamoğlu-İnan** *Köylüler* **Yerasimos** *Pontus Meselesi* **Divitçioğlu** *Türk Bütüncül Erken Devleti* **Cocoullos** *Yunanistan'da Kadınlar* **Vergin** *Pozitivist Optimizm* **Şenatalar** *ABD '88 Başkanlık Seçimi* **Bostanoğlu** *Konut Sorunu* **Gürsel** *Türk Edebiyatında Yahudiler* **Özsoy-Taylan** *Dilbilim ve Çeviri* **Millas** *Türk-Yunan "Birliği"* **Toprak** *II. Meşrutiyet'te Kadın Dernekleri*

Birikim Yayınları